

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний вищий навчальний заклад
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

Д. П. Єфремов, Н. В. Федірко

ЕКОНОМІКА СУСПІЛЬНОГО СЕКТОРУ

Навчальний посібник

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

УДК 338.426(075.8)
ББК 65.201я73
Є 92

Рецензенти

Ю. М. Бажал, д.е.н., проф.
(Національний університет «Києво-Могилянська академія»)

Т. І. Артьомова, д.е.н., пров. наук. співроб.
(Інститут економіки і прогнозування НАН України)

Редакційна колегія факультету економіки та управління

Голова редакційної колегії А. П. Наливайко, д.е.н., проф.

Відп. секретар редакційної колегії Н. М. Євдокимова, к.е.н., доц.

Члени редакційної колегії: В. І. Кириленко, д.е.н., проф.; В. В. Лаврененко, к.е.н., доц.; О. М. Мельник, д.е.н., проф.; Т. Є. Пенкіна, к.т.н., доц.; Є. В. Прохорова, к.е.н., доц.; В. М. Фещенко, д.е.н., проф.; С. М. Чистов, к.е.н., доц.

Гриф надано Міністерством освіти і науки України
Лист № 1/11-10999 від 15.07.2014

Єфремов Д. П.

Є 92 Економіка суспільного сектору [Електронний ресурс] : навч. посіб. / Д. П. Єфремов, Н. В. Федірко. — К. : КНЕУ, 2014. — 351, [1] с.
ISBN 978–966–483–929–4

Вивчення особливостей побудови і структури економіки суспільного сектору є важливим, вважаючи на постійне підвищення масштабності та ролі держави в організації всіх сфер економічної діяльності. Розширення прав і свобод громадян передбачає зміну функцій держави та методів державного управління процесами забезпечення цих прав і свобод.

Знання основ теорії суспільного сектору, методів аналізу ефективності держави в економічній системі та практики управління суспільним сектором є особливо цінними для посадовців та керівників. Від уміння грамотно оцінити задачі та обмеження, які суспільство покладає на органи влади, і правильно підібрати інструменти арсеналу державного менеджменту для реалізації поставлених задач залежатиме ефективність функціонування не тільки урядових, але й приватних структур всередині економіки та її позиції на міжнародній арені.

Посібник розрахований на студентів, викладачів, науковців, державних діячів і тих, хто намагається досягнути глибини економічних процесів, а не задовольнятися їх поверховим сприйняттям.

УДК 338.426(075.8)
ББК 65.201я73

*Розповсюджувати та тиражувати
без офіційного дозволу КНЕУ забороняється*

ISBN 978–966–483–929–4

© Д. П. Єфремов, Н. В. Федірко, 2014
© КНЕУ, 2014

Зміст

Передмова	7
Розділ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СУСПІЛЬНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ	11
<i>Тема 1. Ринкова економіка та суспільний добробут</i>	<i>11</i>
1.1. Оптимум споживача та оптимум виробника.	12
1.2. Загальна економічна рівновага та теорія суспільного добробуту	19
1.3. Аналіз порушень загальної рівноваги. Їх вплив на суспільний добробут	22
<i>Тема 2. Неспроможності ринку. Суспільний сектор у подоланні ринкової неефективності</i>	<i>37</i>
2.1. Суспільні блага	38
2.2. Екстерналії	52
2.3. Недосконала конкуренція	60
2.4. Асиметрична інформація	67
<i>Тема 3. Суспільний інтерес та суспільний вибір. Вплив демократії на суспільний сектор</i>	<i>87</i>
3.1. Суспільний вибір як механізм колективного прийняття рішень	88
3.2. Виявлення та аналіз суспільних інтересів на основі правила простої більшості	92
3.3. Альтернативні методики узгодження інтересів та пошуку компромісу в суспільстві.	96
Розділ II. ВИТРАТИ І ВИГОДИ У СУСПІЛЬНОМУ СЕКТОРІ.	112
<i>Тема 4. Перерозподільчі процедури в подоланні нерівності та бідності.</i>	<i>112</i>
4.1. Нерівність і бідність: значення та способи оцінки	113

4.2. Суспільний сектор у протидії нерівності та бідності. Втра- ти перерозподілу	122
4.3. Перерозподіл та справедливість. Функції суспільного до- бробуту	126
Тема 5. Виробництво суспільних благ.	140
5.1. Методологія аналізу процесу виробництва суспільних благ	140
5.2. Особливості оцінки витрат і вигід від суспільного проекту	144
5.3. Етапи реалізації суспільного проекту. Оцінка його ри- зиків.	146
Тема 6. Економіка соціального захисту. Соціальна безпека	156
6.1. Соціальні ризики, соціальна безпека та роль суспільного сектору.	157
6.2. Складові системи соціального страхування	161
6.3. Основні інструменти соціальної підтримки населення.	165
6.4. Місце пенсійного забезпечення у системі соціального за- хисту	169
Тема 7. Суспільний сектор в економіці сфери охорони здоров'я . . .	180
7.1. Неспроможності ринку в сфері охорони здоров'я	180
7.2. Моделі побудови системи медичного забезпечення.	183
7.3. Сучасні тенденції в системі охорони здоров'я	185
Тема 8. Економіка освіти та місце суспільного сектору в ній . . .	193
8.1. Роль освіти у формуванні людського капіталу	193
8.2. Суспільні вигоди від освіти та витрати на її фінансу- вання	195
8.3. Організація системи фінансового забезпечення вищої освіти.	199
Тема 9. Державні витрати та економіка навколишнього сере- довища	207
9.1. Неспроможності ринку у сфері охорони навколишнього середовища	208
9.2. Участь суспільного сектору в забезпеченні захисту до- вкілля.	210
Розділ III. Джерела формування витрат суспільного сек- тору	220
Тема 10. Сфера дії податків та податковий тягар	220
10.1. Податки як джерело фінансування суспільного сектору.	221

10.2. Сфера дії та зв'язок оподаткування з еластичністю за ціною	225
10.3. Податковий тягар для різних видів податків.	228
Тема 11. Оптимізація оподаткування та адміністрування податків	245
11.1. Надлишковий податковий тягар: сутність та причини утворення.	246
11.2. Тягар від оподаткування на ринках товарів і праці.	248
11.3. Правила оптимізації оподаткування в країні	250
Тема 12. Ухилення від оподаткування. Тіньова економіка.	258
12.1. Частка тіньового сектору в економіці та способи її оцінки	258
12.2. Ухилення від оподаткування як варіант поведінки «без-білетника»	261
12.3. Політика боротьби з ухиленнями від оподаткування	265
Тема 13. Суспільна власність і природні монополії.	273
13.1. Суспільна власність і державне виробництво.	273
13.2. Природні монополії в національній економіці	275
13.3. Націоналізація та приватизація в регулюванні обсягів державного виробництва.	277
Розділ IV. ОПТИМІЗАЦІЯ СТРУКТУРИ ТА МАСШТАБІВ СУСПІЛЬНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ.	287
Тема 14. Масштаби суспільного сектору в національному господарстві	287
14.1. Вимірювання обсягів суспільного сектору в національній економіці	288
14.2. Основні закономірності розвитку суспільного сектору економіки.	292
Тема 15. Неспроможності суспільного сектору. Економіка бюрократії	301
15.1. Умови та форми неспроможностей державного сектору	302
15.2. Проблема агентських відносин у представницькій демократії. Логролінг	304
15.3. Особливості поведінки бюрократичного апарату. Лобізм	306
Тема 16. Множинне підпорядкування та фіскальний регіоналізм.	317
16.1. Ефективність фіскальної централізації в забезпеченні населення суспільними благами	318

16.2. Вплив адміністративної структури країни на суспільний сектор економіки	319
16.3. Завдання та засоби вирівнювання фінансових потоків між фіскальними одиницями	322
Тема 17. Вплив глобалізаційних процесів на суспільний сектор економіки	330
17.1. Глобальні суспільні блага та проблема «безбілетника» в світовому масштабі	331
17.2. Оподаткування міжнародної торгівлі у фінансуванні суспільного сектору економіки	333
Термінологічний словник	340
Бібліографічний опис	349

Економіка суспільного сектору являє собою один із сучасних напрямів традиційної економічної науки, пов'язаний із застосуванням економічних методів аналізу для вивчення особливостей присутності держави в економічній системі будь-якої країни. Вона виникла на Заході в п'ятдесятих роках XX століття як реакція на поширення кейнсіанства, маючи на меті критичну перевірку ефективності державного втручання в ринковий механізм господарювання економічних суб'єктів. Перетворенню економіки суспільного сектору на окрему галузь науки та її різнобічному розвитку сприяли найвидатніші науковці мейнстріму — П. Самуельсон, Д. Б'юкенен, Д. Стігліц, Е. Аткинсон, К. Ероу, Д. Ролз, М. Олсон, Г. Талок, Р. Масгрейв і П. Масгрейв та ін.

Їхні дослідження були побудовані на принципах неокласичного лібералізму і мікроекономічних методах аналізу економічної поведінки. Об'єктом їхнього вивчення стали не стільки макро-економічні особливості застосування того чи іншого інструмента державного впливу на економіку, скільки біхевіористські реакції на певні дії чи заходи, явища чи процеси гравців ринку (зокрема і самої держави) на мікрорівні.

Доробок класиків теорії суспільного сектору утворив парадигму цієї галузі економічних знань. В основу її покладено ідею про вільне ринкове ціноутворення як єдиний ефективний засіб координації, розподілу ресурсів і досягнення оптимуму серед учасників економічної взаємодії, а також уявлення про діяльність уряду як таку, що порушує цей механізм. (Зазначені проблеми за допомогою поняття ефективності за Парето розкриваються в темі 1 цієї книжки.) Базовим методом аналізу економічних процесів при цьому виступає концепція вигід/надлишків споживача або

виробника, яка крізь призму альтернативи втрат ними частини добробуту розглядається як адекватне відображення усвідомлених ними власних інтересів.

Парадигмальним ядром економіки суспільного сектору є теорія чотирьох відомих провалів ринку: недовиробництва суспільних благ, виникнення негативних або позитивних зовнішніх ефектів (екстерналій), обмеження конкуренції та асиметричної інформації. Їх опис, а також можливі шляхи ослаблення чи подолання, запропоновані та обґрунтовані сучасною наукою, подаються в темі 2.

Грунтовне вивчення наслідків участі держави в економіці вкупі із запозиченням досягнень інших суспільних наук (соціології, психології, юриспруденції) привели до розширення предметного поля економіки суспільного сектору. Дослідники ідентифікували нові точки порушення рівноваги та напрями втрати ефективності в зв'язку із втручанням уряду в господарську діяльність, що дістали своє відображення як у теорії економіки суспільного сектора, так і у відповідних темах даного навчального посібника:

- політична система, яка, намагаючись за допомогою голосування та виборів узгодити інтереси членів суспільства, не дозволяє на практиці сконструювати досконалий метод такого узагальнення (тема 3);

- способи реалізації суспільних переваг, що здійснюються уповноваженими соціумом для цього агентами — політиками та бюрократами, які поруч із суспільними реалізують власні інтереси (тема 15);

- податкова система, що, створюючи фінансову базу функціонування суспільного сектору, різними податками впливає на добробут споживачів і виробників (тема 10), розміщення ресурсів в економіці (тема 11), а в разі неефективної організації виводить їх за межі господарства (тема 12);

- процес виробництва специфічних суспільних благ, що має дати відповідь на тріаду класичних питань: «що виробляти?», «як виробляти?» і «для кого виробляти?» (теми 5 і 13), повинен розв'язувати проблеми нерівності та бідності, відштовхуючись від уявлень про справедливість, що панують у суспільстві (теми 4 та 14);

- продукування позитивних екстерналій, які утворюються під впливом зазначеної боротьби з бідністю й активної державної соціальної політики (тема 6), освітньої політики (тема 8), медичного забезпечення (тема 7); а також усунення негативних еколо-

гічних екстерналій, що відбувається внаслідок природоохоронної діяльності уряду (тема 9);

— географічні аспекти ефективності насичення попиту на суспільні блага та розподілу добробуту між частинами країни (тема 16) і світу (тема 17).

Підсумовуючи зазначимо: предмет дисципліни виявляється настільки широким, що сучасні провідні західноєвропейські та американські фахівці з економіки суспільного сектору розглядають її як «процедури прийняття колективних рішень на рівні суспільства» (Д. Куліс, Ф. Джонс), «економічну політику», в межах якої вивчаються механізми прийняття рішень і напрями таких рішень (Д. Хіндрікс, Г. Майлс), і навіть «будь-що, чим займається уряд» (С. Конноллі, А. Мунро).

Автори даного тексту, перебуваючи в обмежених структурою та логікою навчального посібника рамках, у ході розкриття змісту «Економіки суспільного сектору» як особливої дисципліни свідомо ухиляються від дослідження результативності державних інститутів і їх регулятивних дій у національному господарстві, а концентрують увагу на ефективності та наслідках присутності держави в економічній системі. Завдання дисципліни ми вбачаємо у вивченні сутності, структури та функціональної ролі суспільного сектору в забезпеченні добробуту суспільства.

Змістове наповнення даного навчального посібника адаптоване для студентів, які вивчають дисципліни, пов'язані з економічною теорією, фінансами, а також менеджментом як наукою, важливою складовою якої виступає управління державними організаціями та інститутами. «Економіка суспільного сектору» пропонує аналітичний фундамент для виваженого, науково обґрунтованого прийняття управлінських рішень на рівні держави. Кожна із включених до посібника тем поряд із стислим викладом теоретичного матеріалу містить корисні рубрики, що мають полегшити читачеві користування книгою (ключові положення, терміни та поняття, література), а також статі у нагоді для подальшого самостійного вивчення (завдання для самоперевірки, проблемні ситуації, розрахунково-аналітичні завдання). Прикладні аспекти функціонування суспільного сектору також знайшли місце в посібнику у формі кейсів після кожної теми, що, на нашу думку, допоможе студентам сформулювати особливе вміння — застосовувати теоретичні побудови для аналізу практичної дійсності. Сподіваємося, що узагальнений у праці матеріал буде цікавим не лише для студентів

управлінських чи економічних спеціальностей, а й для аспірантів, викладачів і всіх небайдужих осіб до окресленою змістом проблематики.

І нарешті, якщо економіку розглядати як чесну конкурентну гру за правилами, науки, що її вивчають, можна розділити на дві умовні частини: основну складатиме комплекс класичних дисциплін (мікроекономіка, економіка фірми, менеджмент), завданням яких є відповісти на питання, як максимізувати вигоди, коли всі діють за правилами гри; друга частина буде утворена тими предметами, які ставлять питання про те, що відбудеться, коли хтось порушує правила. «Економіка суспільного сектору» належить саме до таких дисциплін.

Навчальний посібник підготовлено авторським колективом кафедри макроекономіки та державного управління у складі доцента, к.е.н. Д. П. Єфремова (передмова, текст до тем 1—3, 5, 7—17) та доцента, к.е.н. Н. В. Федірко (теми 4, 6, завдання для індивідуальної роботи до тем 1—17).

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ КОНЦЕПЦІЇ ТЕОРІЇ СУСПІЛЬНОГО СЕКТОРУ

Тема І

РИНКОВА ЕКОНОМІКА ТА СУСПІЛЬНИЙ ДОБРОБУТ

- 1.1. Оптимум споживача та оптимум виробника.
- 1.2. Загальна економічна рівновага та теорія суспільного добробуту.
- 1.3. Аналіз порушень загальної рівноваги. Їх вплив на суспільний добробут.

Ключові положення

Терміни і поняття

Завдання для самоперевірки

Завдання для індивідуальної роботи

— проблемні ситуації,

— розрахунково-аналітичні завдання,

— кейс-завдання

Література для поглибленого вивчення теми

Дана тема, що базується на поглибленому вивченні деяких проблем мікроекономічної теорії, дасть змогу студентам розширити та засвоїти такі **знання**:

- про умови обміну благами між споживачами в схемі Еджуорта;
- про умови обміну ресурсами між виробниками в коробці Еджуорта;
- про оптимальну за критерієм Парето ситуацію взаємодії суб'єктів на ринках;
- про сутність та основні теореми теорії суспільного добробуту;
- про принципи втручання держави в роботу ринкових механізмів.

У результаті засвоєння основних положень теми студенти будуть **уміти**:

- аналізувати поведінку споживача за допомогою кривих байдужості та бюджетного обмеження;
- аналізувати поведінку виробника, використовуючи ізокванти та ізокошту;
- оперувати правилами «першого кращого» та «другого кращого» по відношенню до економічної політики;
- класифікувати економічні реформи на основі принципів покращення за Парето та потенційного покращення за Парето.

1.1. Оптимум споживача та оптимум виробника

Базовою ідеєю економічної науки є уявлення про вільний ринок, де взаємодіють численні агенти — покупці і продавці товарів, послуг або ресурсів. Прийнято вважати, що ці агенти поведуться раціонально: порівнюючи свої очікувані витрати і вигоди, вони обирають такий варіант поведінки (стратегію), який принесе їм найбільшу користь. Припущення про раціональність економічних агентів є фундаментом для аналізу їх господарської діяльності.

Споживач розподіляє свій наявний дохід (бюджет) між доступними наборами благ. Пропорції цього розподілу визначатимуться цінами на блага, а також особистими перевагами в споживанні. Метою поведінки такого агента, яка аналізується за допомогою кривих байдужості, буде максимізація корисності.

Фірма, метою діяльності якої є максимізація прибутку, залучаючи виробничі фактори, трансформує їх відповідно до своєї виробничої функції в кінцеві товари та послуги, які спрямовуються на споживання.

Мікроекономічні теорія фірми та теорія раціонального вибору споживача ілюструють обмежений випадок часткової рівноваги, тобто досліджують оптимум ізольованої фірми та ізольованого споживача. Водночас функціонування реальних ринків відбувається за присутності великої кількості економічних агентів. Рівновага на них формується не лише внаслідок взаємодії виробника та споживача, але і як результат взаємовпливів споживачів один на одного, а також виробників один на одного. Розглянемо докладніше особливості цього процесу.

Оптимум споживача. Припустимо найпростішу ситуацію, де відбувається обмін (торгівля) між двома споживачами (A і B) двома видами благ (x і y). Кожен із споживачів володіє певною кількістю обох благ (фондом благ) і готовий вступити в обмін з іншим, щоб поліпшити структуру свого споживання згаданих благ відповідно до власних переваг. Пропорції, за якими відбуватиметься обмін, визначаються ринковими цінами товарів (p_x і p_y), що є незалежними від обох агентів.

Сукупна кількість блага x і блага y в економіці становитиме суму фондів благ споживачів A і B . Кожен із споживачів, спираючись на ціни та власні фонди, може формувати свої споживчі плани. Геометрично ці плани можна зобразити як точки в прямокутнику, протилежні сторони якого відображатимуть сукупну кількість відповідних благ, доступних обома споживачам (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Комбінації планів споживачів

Лівий нижній кут прямокутника відповідає нульовому рівню споживання для A і є точкою відліку для обчислення його споживання блага x по горизонталі та блага y по вертикалі. Діагонально протилежний правий верхній кут відводиться для споживача B із його вподобаннями щодо x по горизонталі й y по вертикалі. Діаграма, побудована таким чином, відома як *коробка Еджуорта*.

Її використання дозволяє поглибити аналіз поведінки споживачів за рахунок включення кривих байдужості ($I_1, I_2, \dots, I_n$) для A і B , що мають опуклий вигляд і поєднують їх споживчі плани з однаковою цінністю. Знову ж, криві байдужості, розташовані якомога далі від лівого нижнього кута, будуть привабливішими для A , підвищуючи його добробут; для B вищому рівню задоволеності відповідатимуть криві, що розміщені далі від правого верхнього кута (рис. 1.2).

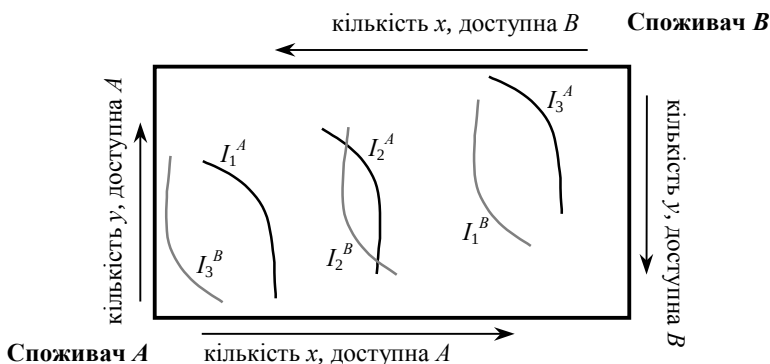

Рис. 1.2. Криві байдужості в коробці Еджуорта

Випадок перетину кривих (лінзоподібна фігура з I_2^A та I_2^B на рис. 1.2) створює умови для вигідної взаємодії — обміну між споживачами A і B надлишками благ. Ситуація на ринку, яка найбільше влаштовуватиме обох агентів, виникатиме, коли буде досягнуто точки (T_2 або T_3), де криві байдужості споживачів будуть дотичними одна до одної (рис. 1.3).

Рис. 1.3. Перетин кривих байдужості

Для кожного зі споживачів на будь-якій кривій байдужості утворюється пропорція, відповідно до якої він, керуючись власними перевагами, погоджується, відмовившись від певної кількості товару x , обмінювати його на додаткову кількість товару y . Вона називається *граничною нормою заміщення у споживанні* (MRS_{xy}) і визначається як кут нахилу (тангенс) кривої на певній

ділянці. Саме у точках дотику кривих байдужості споживачів A і B їх граничні норми заміщення збігаються: $MRS_{xy}^A = MRS_{xy}^B$. Умова дотичності кривих гарантує, що розподіл благ x та y є найефективнішим, а подальший обмін цими благами між споживачами без погіршення умов котрогось із них є неможливим.

Слід зауважити, що норми заміщення можуть збігатися для обох споживачів і в разі простого перетину кривих їх байдужості (наприклад, точка T_1 на рис. 1.3). Але в такому разі розподіл благ не буде ефективним, оскільки існуватимуть передумови для поліпшення стану кожного зі споживачів одночасно. Кожен із них може переміститися на криву байдужості вищого рівня в площині лінзоподібної фігури, обмеженої лініями I_2^B та I_2^A , забезпечивши собі вищий рівень споживання і не погіршуючи при цьому споживання іншого агента.

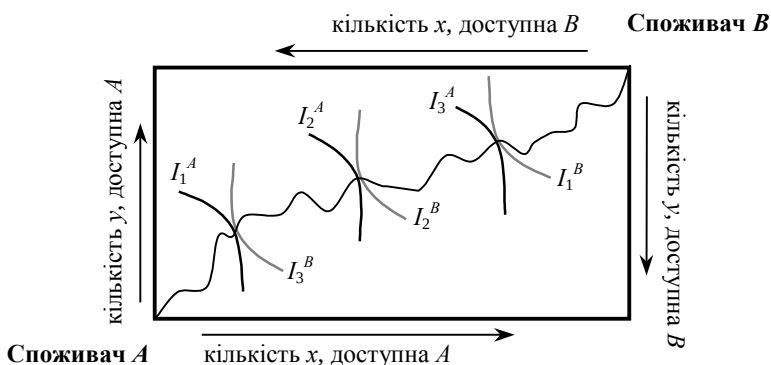

Рис. 1.4. Крива контрактів

Ситуація, коли покращення добробуту однієї зі сторін неможливе без погіршення стану іншої, називається *оптимальною за Парето*. В економіці може утворюватися низка точок розподілу споживчих благ, що відповідатимуть критерію оптимальності за Парето. Їх поєднання утворює так звану *криву контрактів*, що ілюструє сукупність добровільних взаємовигідних угод для споживачів A і B (рис. 1.4).

У моделі Еджуорта взаємодія відбувається лише між двома агентами, які з приводу розподілу благ можуть вступати в прямі переговори. У реальній економіці, де існує безліч знеособлених постачальників і споживачів, такий спосіб координації вкрай ускладнений. Для спрощення взаємодії ринкові агенти орієнту-

ються на співвідношення цін, які обмежуватимуть досяжні для них комбінації бажаних благ і спонукатимуть до підбору найефективніших варіантів вибору вздовж кривої контрактів.

Задані екзогенно цінові пропорції (в ринкових умовах агенти не спроможні вплинути на них) встановлюватимуть бюджетні обмеження споживачів. У випадку двох агентів A і B лінія, що проходить через будь-яку точку, яка репрезентує їх споживчі плани, під кутом $-\frac{p_x}{p_y}$, виступатиме бюджетним обмеженням одночасно для двох споживачів (рис. 1.5).

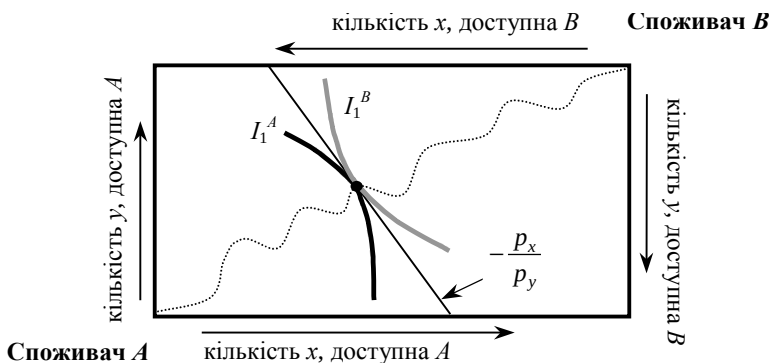

Рис. 1.5. Бюджетне обмеження в коробці Еджуорта

Для того, щоб економіка досягла стану загальної рівноваги, необхідно, щоб співвідношення цін досягло такого рівня, коли корисності споживачів максимізуються: коли кількість товарів, яку хоче купити A , відповідає кількості, яку готовий продати B , а обсяг благ, який бажає продати A , збігався з обсягом благ, якого потребує B . Така ситуація спостерігається, якщо криві байдужості споживачів дотикаються у точці, через яку проходить їх бюджетне обмеження. У такому випадку виконується правило оптимізації ринків:

$$MRS_{xy}^A = \frac{p_x}{p_y} = MRS_{xy}^B. \quad (1.1)$$

Можливий і стан, за якого агенти не дійшли згоди у своїх споживчих запитах, хоча перебувають у рамках бюджетного обмеження (рис. 1.6).

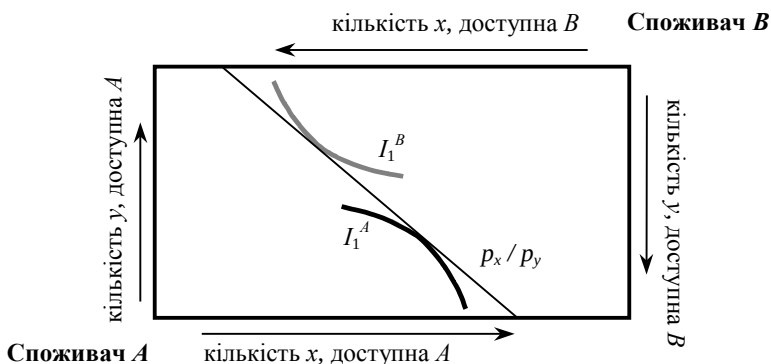

Рис. 1.6. Бюджетне обмеження в умовах нерівноваги

У таких умовах на ринках благ попит не відповідає пропозиції, загальна рівновага відсутня, що надалі стимулюватиме агентів до перегляду їхніх споживчих планів.

Оптимум виробника. Використовуючи аналогічним чином метод коробки Еджуорта, можна досліджувати поведінку виробників. Як відомо, метою фірми на конкурентному ринку є, з одного боку, максимізація прибутків від продажу створених благ x та y , а з іншого, — мінімізація витрат при продукуванні цих благ. Спосіб досягнення першої мети аналізується за допомогою інструментарію граничних витрат, а в разі введення в модель другої мети зважають на ізокванти та ціни факторів виробництва.

Виробничі функції кожної з фірм, що створюють товар x або y , в коробці Еджуорта подаються через набір ізоквант (наприклад, Q_1^x , Q_2^y тощо). Графічно ізокванта утворює лінію, що сполучає всі можливі варіанти поєднання факторів виробництва — праці L і капіталу K — для створення продукції на заданому рівні Q (рис. 1.7).

Можливості комбінувати і замішувати фактори виробництва в межах певної виробничої функції характеризує *гранична норма технічного заміщення* між працею і капіталом $MRTS_{KL}$. Виробничі ресурси економіки вважатимуться розподіленими оптимально між фірмами, якщо їх граничні норми технічного заміщення збігатимуться: $MRTS_{KL}^X = MRTS_{KL}^Y$. Виконання цієї умови спостерігається в точках дотику ізоквант виробників X та Y на графіку. Поєднанні між собою такі точки утворюватимуть криву контрактів для фірм, в будь-якому місці якої граничні норми технічного заміщення виробників еквівалентні (рис. 1.7).

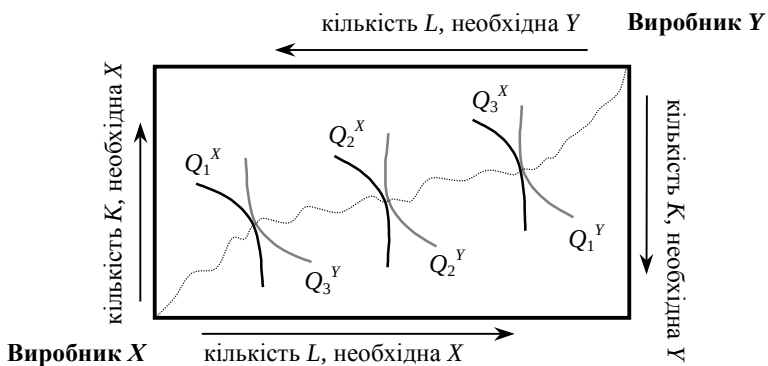

Рис. 1.7. Ізокванти виробників у коробці Еджуорта

Але фірми отримують фактори не задарма, а закупають їх на відповідних ресурсних ринках. Вартістю робочої сили L на конкурентному ринку заробітна плата w , а ціною капіталу K — відсоткова ставка r . Співвідношення факторних цін $\frac{w}{r}$ утворює бюджетне обмеження для виробників — ізокосту. Позаяк у моделі Еджуорта на ринку присутні лише два підприємства, то лінія, що відображає їх можливості придбати ресурси, буде спільною ізокостою для обох виробників. Умовою мінімізації витрат фірми на L і K є дотичність ізокванти фірми до ізокосту (рис. 1.8).

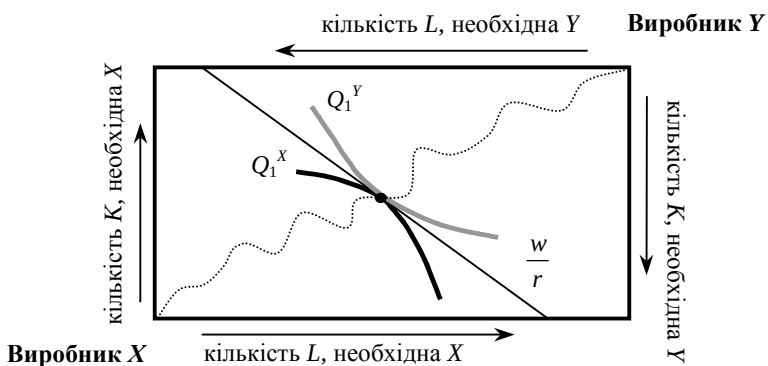

Рис. 1.8. Ізокванти та ізокоста на конкурентному ринку

Якщо в економіці вдається досягти зазначеного стану, тобто якщо

$$MRTS_{KL}^x = \frac{w}{r} = MRTS_{KL}^y, \quad (1.2)$$

то вважається, що такий стан у сфері виробництва є оптимальним за Парето: фактори виробництва розподілені найкращим чином між виробниками, а зміна досягнутих пропорцій розподілу вестиме лише до погіршення ситуації для однієї з фірм.

Мікроекономічна теорія стверджує, що умовою максимізації прибутків окремої фірми на конкурентному ринку є найбільше розходження між її валовим доходом і валовими витратами. Така ситуація утворюється, коли граничні витрати фірми MC на створення блага (x або y) збігаються з ціною його реалізації на ринку p . Під час аналізу пропозиції різної продукції кількох виробників для досягнення найвищих прибутків необхідно, щоб співвідношення їх граничних витрат виробництва збігалося зі співвідношенням цін на їх продукцію:

$$\frac{MC^x}{MC^y} = \frac{p_x}{p_y}. \quad (1.3)$$

Виконання цього рівняння створює передумови для аналізу загальної економічної рівноваги.

1.2. Загальна економічна рівновага та теорія суспільного добробуту

Вільна ринкова економіка, утворена поєднанням раціональних споживачів і виробників, розглядається економічною теорією як самодостатня і така, що ефективно функціонує. Цей результат забезпечується за рахунок досягнення в ній одночасно кількох глобальних пропорцій (рис. 1.9).

Зі схеми видно, що ключову роль у ринковій економіці відіграють ціни, що поєднують інтереси виробників і споживачів і врівноважують пропозицію із попитом. Саме ціни, забезпечуючи конкуренцію, стимулюють ринкових агентів до функціонування в «зонах» граничної ефективності, доки додаткова одиниця витрат припинить приносити додаткові вигоди.

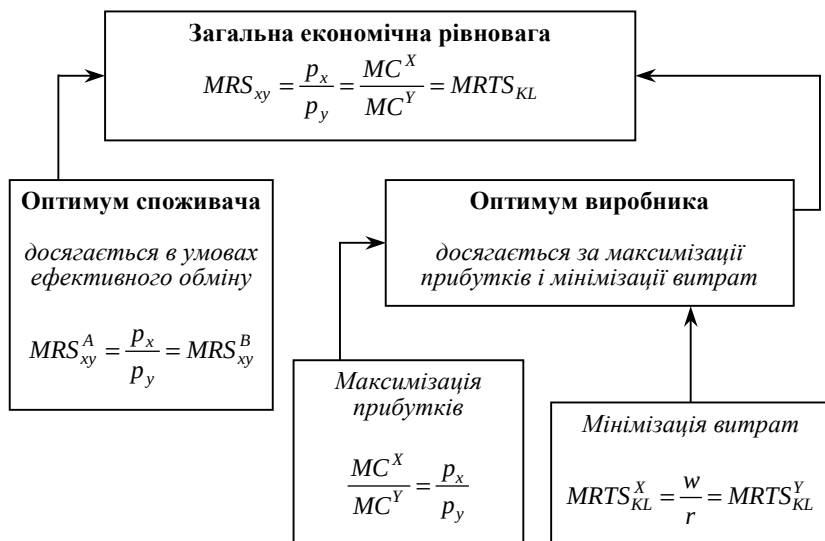

Рис. 1.9. Встановлення загальної економічної рівноваги

Кожна зі складових загальної рівноваги — ефективний обмін споживачів, максимізація прибутків виробників і найкраща алокація ресурсів — вважається оптимальною за Парето: відсутні варіанти їх удосконалення, які б вели до поліпшення становища якогось агента без погіршення становища інших агентів. Отже, загальна економічна рівновага економіки, побудованої на принципах вільного ринку, також відповідає критерію оптимальності за Парето. У такій системі не повинно залишитися вигід або переваг, які б не були використані учасниками ринку.

Твердження, що загальна рівновага на конкурентному ринку є оптимальною за Парето, називається *Першою фундаментальною теоремою економіки добробуту*.

Друга теорема економіки добробуту стверджує, що економіка досягає оптимального за Парето стану в результаті конкуренції за ресурси чи початкові фонди благ. З неї випливає значення ринку як універсального перерозподільчого механізму добробуту в суспільстві. Якщо виникає необхідність змінити певний Парето-оптимальний стан на якийсь інший (наприклад, справедливіший) вздовж контрактної кривої, достатньо вплинути на багатство (доходи, фонди) певної частини агентів, а решту перетворень зробить ринок. Отже, ефективність у економіці може бути забезпечена незалежно від уявлень про справедливість.

Необхідною передумовою для виконання Другої теореми є опуклий вид кривих байдужості і виробничих можливостей. У протилежному разі порушуватиметься припущення про певну заміщуваність продуктів і ресурсів між собою, а отже, досягнути стійкого оптимуму в економіці за рахунок вільної конкуренції стає неможливим.

Галузь економічної науки, що називається *теорією суспільного добробуту*, використовуючи мікроекономічний інструментарій, досліджує можливості забезпечення економічного добробуту членів суспільства в умовах загальної конкурентної рівноваги. В колі її основної проблематики перебувають питання економічної ефективності і соціальної справедливості.

Традиційна теорія суспільного добробуту будується на низці так званих «ціннісних суджень», які вможливають застосування критерію оптимальності за Парето в економічному аналізі:

1. Суспільство розглядається як проста механічна сукупність його відокремлених членів — економічних індивідів (*homo economicus*), які максимізують свою корисність.

2. Лише такі відокремлені індивіди мають адекватні уявлення про свій власний добробут, і тому метою економічної політики має виступати поліпшення їх добробуту і ніщо інше.

3. Сукупний суспільний добробут підвищуватиметься, якщо вдасться поліпшити добробут окремого його члена без погіршення стану котрогось іншого члена суспільства.

Очевидно, що з кожним із цих ціннісних суджень, як і з будь-яким нормативним твердженням, можуть виникати проблеми. Так, суспільство доречніше розглядати як живий організм високого ступеня складності. Воно утворюється не лише індивідами, а й соціальними групами, стратами, класами, діяльність яких є взаємопов'язаною, комплементарною, і лише в крайніх випадках автономною.

Навіть на рівні окремих індивідів легко припустити ситуацію, коли поведінка одного агента перебуває в залежності від вибору і дій іншого. Часто-густо окремі особи не можуть розглядатися як абсолютні знавці власного добробуту: на їх поведінку чинять певне «навіювання» думки «експертів», соціальні інститути, а найбільше мода і реклама. Поведінка деяких з індивідів зумовлюється психологічною хворобою чи залежністю. Інші члени соціуму можуть свідомо ухилитися від відповідальності, яку тягне за собою їх вибір, делегуючи це повноваження іншим.

Та найбільша проблема такого підходу до суспільного добробуту криється в тому, що критерій оптимальності Парето не га-

рантус досягнення справедливості в певному суспільстві. Наприклад, споживач A може отримати всю сукупність благ x та y , а B не отримати жодного, і такий крайній випадок відповідатиме оптимуму за Парето. Або, навпаки, агент B споживатиме усі товари та послуги, а A доведеться голодувати. Тобто критерій Парето, що визначає умови економічної ефективності, не годиться для здійснення міжособистісних порівнянь добробуту.

Запропоновані економічною думкою «ціннісні судження» є, звичайно, недосконалими. Вони ілюструють спрощений умовний випадок з усієї різноманітності варіацій економічного буття. Тим не менше, їх можна використати як таку собі стартову точку відліку для подальшого аналізу процесу формування економічного добробуту суспільства.

1.3. Аналіз порушень загальної рівноваги. Їх вплив на суспільний добробут

Сама перспектива встановлення загальної економічної рівноваги в національному господарстві є досить ідеалізованою. Для її досягнення необхідним є збіг усіх граничних тотожностей (рис. 1.9), що називається рішенням (правилом) *«першого кращого»*. Усезагальність рівноваги передбачає, що попит на усіх ринках одночасно відповідає пропозиції, а суспільний добробут максимізується.

Та якщо хоча б одна з передумов рівноваги не виконується (наприклад, певний ринок не є конкурентним), усі складові рівноваги змінюватимуться, оскільки ціни перестануть виконувати роль орієнтира як для виробників (які «підлаштовують» під них свої граничні витрати), так і для споживачів (які «звіряють» їх співвідношення зі своїми граничними нормами заміщення). У такому разі економіка демонструватиме відхилення суспільного добробуту від ідеального стану *«першого кращого»*. Новий суспільний оптимум в економіці, досягнутий із порушенням однієї або кількох тотожностей рівноваги, називається наступним після першого кращого рішенням або *«другим кращим»*.

Економіка з недосконалою рівновагою, яка відповідає критерію *«другого кращого»*, створює основу для запровадження особливого інституту, який, діючи в інтересах усього суспільства,

втручатиметься в роботу ринків приватного сектору з метою корегування викривлень або диспропорцій, що на них утворилися. Такий особливий інститут, уособленням якого історично виступає влада в країні, в процесі своєї роботи утворюватиме в економіці особливий сектор, що реалізовуватиме всезагальні для даного суспільства мету і завдання та діятиме на основі специфічних правил, — *суспільний сектор економіки*¹.

Очевидно, що метою функціонування такого сектору в національному господарстві має бути максимізація добробуту всього суспільства W , представленого як сума корисностей U його членів.

$$W = \sum_{i=1}^n U_i \rightarrow \max. \quad (1.4)$$

Основними завданнями суспільного сектору слід вважати 1) забезпечення справедливого розподілу благ серед членів соціуму відповідно до етичних уявлень, що в ньому панують; 2) корегування ситуацій, у яких ринковий механізм саморегулювання демонструє неспроможність досягти стану, оптимального за Парето. Якщо таке «корегування» неможливо реалізувати повною мірою, діяльність влади має спрямовуватися на мінімізацію суспільних втрат від погіршення добробуту.

Для здійснення кількісних оцінок і розрахунків суспільного добробуту необхідно мати можливість зіставляти переваги різних споживачів або варіанти алокації ресурсів між різними виробниками, що є проблематичним. Як відомо, економічна думка не виробила прямого способу оцінки суб'єктивної корисності. Для розв'язання цієї проблеми теорія суспільного сектору спирається на похідний метод «*граничної готовності платити*» $MWTP$. Вона показує, від якої кількості одного блага (наприклад, x) агент готовий відмовитися, щоб отримати додаткову одиницю іншого (відповідно, y).

$MWTP$ ілюструє, яку граничну вигоду отримає споживач A від споживання товару x , обрахованого в одиницях товарів y . Для того, щоб розподіл благ між агентами A і B був ефективним, необ-

¹ Слід мати на увазі, що поняття «суспільний сектор» економіки близьке за змістом, але не тотожне поняттю «*державний сектор*». Останній є вузьким і охоплює економіку всіх рівнів різних органів державної влади та підприємств державної форми власності, тоді як «суспільний сектор», окрім державного, включає господарство інститутів місцевого самоврядування, муніципальних утворень, а також особливі благодійні некомерційні організації, утворені приватними суб'єктами, які, тим не менше, реалізують у суспільстві ті самі мету і завдання, але здебільшого в локальному масштабі.

хідно, щоб їх граничні готовності платити за ці блага були однаковими. Якщо така рівність відсутня, A і B можуть вступити між собою в обмін і поліпшити своє становище відповідно до критерію Парето.

Під час аналізу взаємодії споживачів із виробниками важливо зважати на криві ринкового попиту D (яка будуються на основі об'єднання граничних готовностей платити споживачів) і граничних витрат MC фірм (що за відсутності фіксованих витрат відповідатимуть пропозиції товарів на ринку), представлені на рис. 1.10.

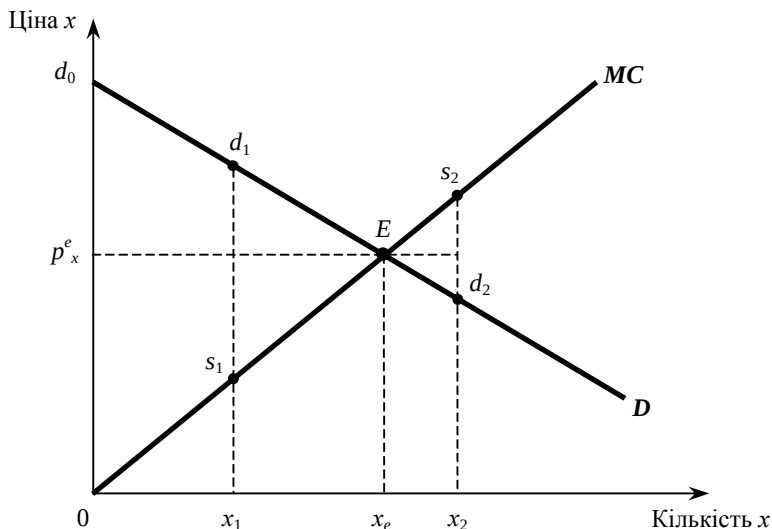

Рис. 1.10. Рівновага та неефективність на ринку

Фігура, що утворюється між кривою попиту і рівнем цін ($d_0 - E - p_x^e$), відображатиме *надлишок споживача*. Трикутник нижче рівня цін, але вище лінії граничних витрат ($p_x^e - E - 0$), характеризуватиме *надлишок виробника*. Їх сума утворюватиме *суспільний надлишок* ($d_0 - E - 0$), який буде максимальним, коли рівень цін відповідає граничним витратам (точка E). За таких умов економіка вироблятиме ефективний обсяг товарів (x_e) і повністю закуповуватиме його на ринку ($D = MC$). Коли поточний рівень виробництва (наприклад, x_1) не відповідає ефективному рівню виробництва x_e , в національному господарстві утворюватимуться *суспільні втрати* в обсязі $d_1 - E - s_1$. Економіка також демон-

струє неефективність у разі виробництва x_2 , більшого, ніж x_e : у такому випадку суспільні втрати ($E - s_2 - d_2$) виникають унаслідок потреби понести додаткові витрати на надлишкове виробництво ($x_2 - x_e$).

Суспільні втрати, що свідчать про неефективність поточного стану ринків за Парето, уможливають участь в економіці суспільного сектора, націлену на піднесення добробуту. Таке *покращення* відповідно до критерію *Парето* трапляється, коли (рис. 1.11) поліпшення добробуту W одного з ринкових агентів (A або B) відбувається щонайменше без погіршення стану інших учасників (рух від точки α до точок ω_1, ω_2 чи ω_3).

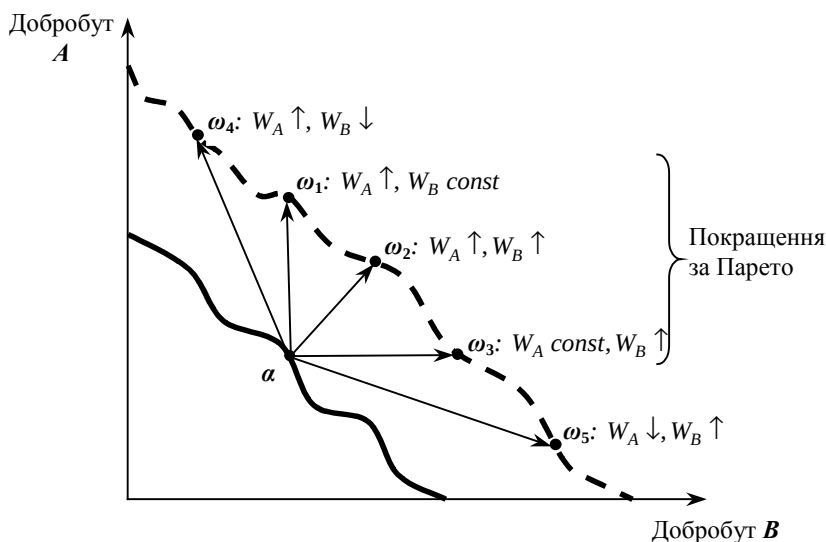

Рис. 1.11. Варіанти зміни добробуту внаслідок урядової політики

Оскільки економічна дійсність є складною і багатовимірною, то заходи державного втручання, спрямовані на поліпшення добробуту певного соціального прошарку, практично завжди ведуть до негативних наслідків для інших верств суспільства (наприклад, ситуації ω_4 або ω_5 на рис. 1.11). Це створює потребу в модифікації критерію Парето.

У ситуації неоднозначності наслідків регулятивних дій влади для добробуту різних груп громадян можливим варіантом оптимізації є застосування перерозподільчих процедур між членами соціуму, спрямованих на *компенсування* збитків тим, хто нестиме

втрата від цілеспрямованих дій уряду за рахунок тих, які отримуватимуть від них вигоду. При цьому важливо, щоб останні все ще залишалися у вигоді після сплати компенсаційних відрахувань потерпілим. Такі перетворення вважаються допустимими за *критерієм Калдора—Хікса*.

Специфічною рисою зазначеного підходу є те, що він не вимагає обов'язкової сплати компенсацій потерпілим. Достатньо того, щоб така перспектива відшкодування існувала потенційно. Фактично критерій Калдора—Хікса не відкидає погіршення добробуту одних агентів на фоні поліпшення стану інших. Але сукупний суспільний надлишок при цьому має перевищити попередній свій рівень.

Поліпшення добробуту агентів відповідно до принципу Калдора—Хікса, коли готовність платити одних має збігтися з готовністю приймати відшкодування інших, розглядається як *потенційне покращення за Парето*. Якщо ж компенсація збитків буде реалізована фактично, то результат перерозподілу задовольнятиме і звичайний критерій покращення за Парето (наприклад, рух від ω_4 до ω_1 на рис. 1.11).

Тобто критерій Калдора—Хікса можна використовувати як своєрідний тест, що пояснює, чи певні зміни в економіці вестимуть до оптимуму за Парето. Він також легалізує дії суспільного сектору, спрямовані на поліпшення добробуту більшості членів за рахунок зниження добробуту його окремих представників. Але критерій Калдора—Хікса також не позбавлений недоліків: він не враховує граничну цінність грошей для багатих і бідних. Втрата однієї грошової одиниці для бідних має набагато більше значення, ніж для багатих. Також складнощі виникають із узагальненням суб'єктивних уявлень окремих індивідів щодо адекватності компенсацій понесеним ними втратам. Ці обмеження роблять необхідним доповнювати позитивний аналіз проблем економічної ефективності нормативними уявленнями про справедливість у певному суспільстві.

Ключові положення

1. Два споживачі максимізують свою корисність, коли їхні криві байдужості, що описують їх переваги відносно двох благ, є дотичними (не перетинаються). У точці дотику спостерігається рівність їх граничних норм заміщення у споживанні. Така ситуа-

ція є оптимальною за критерієм Парето, оскільки обидва споживачі перебувають у найкращих умовах і їх зміна погіршуватиме стан одного з них. Якщо через точку дотику кривих байдужості проходить лінія бюджетного обмеження, то плани споживачів перебувають у рівноважному стані.

Аналогічно, дві фірми перебувають в оптимальній за Парето ситуації, коли їх ізокванти є дотичними. Це означає, що ресурси (праця і капітал) розподілені найкращим чином між виробниками, а відхід від точки вестиме до падіння ефективності використання ресурсів. Математично фірми досягають рівноважного стану в умовах збігу їх граничних норм технологічного заміщення між собою та з цінами факторів виробництва.

2. Споживачі та фірми, взаємодіючи на ринках, орієнтуються на ціни, які пов'язують між собою їх рівноважні стани. В умовах рівноваги цінові пропорції координують досяжні граничні норми заміщення споживачів з граничними витратами виробників. Така рівновага є оптимальною за Парето, а ринок — найкращий засіб розподілу ресурсів і благ в економіці. Теорія суспільного добробуту вивчає економічний стан членів суспільства в умовах оптимальності та відхилення від нього.

3. Передумовою для державного втручання в ринковий механізм є порушення рівноважного стану, що веде до погіршення добробуту певних учасників взаємодії. Зміни в їх добробуті опосередковано оцінюються за допомогою надлишку споживача і надлишку виробника. Втрати надлишку, що не компенсуються, означають відсутність ситуації, оптимальної за Парето, і можливість за допомогою державного втручання в економічні процеси її наблизити. Водночас державне втручання є неоднозначним: воно може погіршувати добробут решти учасників. У такому разі для досягнення потенційного оптимуму за Парето використовують критерій компенсації — гравці, що виграють від державних перетворень, мають компенсувати втрати тим, які програють від зміни поточного стану.

Терміни та поняття

Гранична готовність платити
Критерій компенсації
Надлишок виробника

*Надлишок споживача
Некомпенсовані втрати добробуту
Оптимум (ефективність) за Парето
Оптимум споживача
Оптимум виробника
Правило «другого кращого»
Правило «першого кращого»
Суспільний сектор економіки
Теорія суспільного добробуту*

Завдання для самоперевірки

1. Яким чином досягається оптимум споживача? Що він демонструє?
2. У чому особливості утворення оптимуму виробника? Чим він відрізняється від оптимуму споживача?
3. Яку роль в оптимізації економічної поведінки споживачів і виробників виконує критерій Парето?
4. Як формується загальна ринкова рівновага? За допомогою якого елемента відбувається координація інтересів споживачів та виробників?
5. У чому суть теорії суспільного добробуту? На яких постулатах вона будується?
6. Чим пояснюється необхідність втручання держави в економіку з погляду теорії суспільного добробуту? Яким є її цільове завдання?
7. Яку роль відіграє критерій Калдора—Хікса в теорії суспільного добробуту? Для чого він використовується?

Завдання для індивідуальної роботи

Проблемні ситуації

Завдання 1. Уряд країни прийняв низку рішень щодо поліпшення добробуту окремих економічних суб'єктів, зокрема:

- а) побудувати в місті паркову зону за рахунок підвищення ставки місцевого податку на майно;

б) відкрити мережу готелів для безпритульних за рахунок спонсорських коштів;

в) реконструювати очисні системи міського водоканалу за рахунок доходів місцевого бюджету;

г) закупити додаткове медичне обладнання для лікування раку легенів за рахунок збільшення податку на тютюнові вироби;

г) підтримати автомобілебудівну галузь країни за рахунок запровадження квот на імпорتنі автомобілі;

д) підтримати металургійну галузь країни за рахунок надання дотацій виробникам;

е) підвищити виплати із соціального забезпечення за рахунок підвищення податку на доходи фізичних осіб.

Дайте оцінку прийнятним рішенням з погляду їх ефективності за критерієм Парето.

Завдання 2. У центрі міста розташована залізнична станція, на якій щогодини до 23:00 здійснюється завантаження та відправлення товарних потягів на замовлення розташованого неподалік гірничо-добувного заводу. Керівництво залізничної станції вирішує продовжити час відвантаження до 24:00, що збільшуватиме її щоденні витрати на 9 тис. грн, проте забезпечуватиме додатковий дохід у розмірі 18,5 тис. грн на день. Продовження часу роботи залізничної станції створюватиме суттєві незручності для мешканців міста, оскільки зменшуватиме їх час на спокійний відпочинок, що знижуватиме їхню продуктивність. Мешканцями визначено, що сукупний добробут міста скоротиться в середньому на 5 тис. грн на день. Визначте, чи відповідають наміри залізничної станції щодо продовження часу прийому вантажів критерію ефективності за Парето? Поміркуйте, чи можливим є задоволення інтересів усіх сторін у ситуації, що склалася. Чи доцільним буде запровадження корегуючих податків і субсидій? Обґрунтуйте, за яких умов продовження часу прийому вантажів може бути заборонено місцевою владою, а за яких — ні.

Розрахунково-аналітичні завдання

Завдання 3. Дві загальноосвітні середні школи міста вирішили запровадити охорону школярів під час навчання за рахунок спонсорських коштів. Охоронні послуги на приватній основі в місті надають дві організації, які визначили їх оптимальну для них ва-

ртість, відповідно, у 30 тис. грн та 20 тис. грн. Перша школа отримала від приватних спонсорів 40 тис. грн на встановлення охоронного пункту, а друга — 30 тис. грн. Ураховуючи, що ресурси кожної з охоронних організацій дозволяють їм обслуговувати лише одну школу, визначте, який варіант угод на надання охоронних послуг між організаціями та школами буде ефективним за критерієм Парето. Обґрунтуйте, яким чином необхідно змінити результати угод, якщо школа № 2 отримає від спонсорів удвічі менше коштів?

Завдання 4. На утримання провідного захисника команди футбольного клубу «А» власники витрачають 6 млн грн на рік, натомість він приносить клубу 10 млн грн додаткового доходу щорічно. За результатами оцінки його гри власники клубу вирішують продати права на нього до футбольного клубу «Б», де йому щорічно пропонують 3 млн грн, та найняти іншого гравця. На оплату праці нового захисника клуб витратитиме 8 млн грн на рік, при цьому щорічний дохід власників команди становитиме 15 млн грн. Дайте оцінку змінам добробуту гравців і власників футбольної команди. Визначте ефективність трансферу гравців між командами відповідно до критерію Парето та можливості поліпшення їхнього добробуту відповідно до критерію Калдора—Хікса. Обґрунтуйте, яким чином зміниться добробут гравців і власників команди, якщо колишній гравець команди самостійно прийме рішення про звільнення з клубу «А» та перехід до клубу «Б», де йому запропонували щорічний дохід у 10 млн грн. Визначте ефективність трансферу гравців між командами відповідно до критерію Парето та можливості покращення їх добробуту відповідно до критерію Калдора—Хікса.

Завдання 5. Унаслідок військових дій, що проводилися на території країни *X*, її мешканці згідно з міждержавними домовленостями були евакуйовані до країни *Y*, у місто, яке має широкий вихід до відкритого моря. Основним джерелом доходів населення міста є заробітки на рибних промислах. У результаті евакуації мешканців країни *X* до країни *Y* чисельність рибалок збільшилася вдвічі. Оцініть, яким чином міграція населення може позначитися на добробуті мешканців країни *Y*, обсягах вилову риби та її ринковій ціні. Обґрунтуйте заходи, які повинні застосувати уряди країн з метою розв'язання проблеми неконтрольованого споживання рибних ресурсів.

Кейс-завдання

Кейс-завдання I

«Прийняття рішення на основі переговорів»¹

Ви запрошуєтеся до участі в грі із прийняття ефективного рішення. Метою участі в ній є дослідження особливостей проведення ділових переговорів та укладання угод. За виконання всіх завдань Ви можете отримати додаткові бали.

Уявіть, що Ви постали перед необхідністю вироблення рішення спільно з іншим учасником групи — Вашим партнером — з приводу розподілу між Вами сум виграшів. Вам необхідно здійснити процедуру вибору варіанта угоди, який принесе Вам і Вашому партнеру певний грошовий вигаш. Розмір сум виграшів для гравців за кожним з варіантів угод представлений у таблиці.

ТАБЛИЦЯ ВИГРАШІВ ДЛЯ УЧАСНИКІВ ГРИ

Варіант угоди	Вигаш учасника <i>A</i> , грн	Вигаш учасника <i>B</i> , грн
0	0	120
1	40	100
2	60	60
3	80	40
4	90	20
5	100	10
6	110	0

Визначтеся, за кого з учасників (за *A* чи за *B*) буде грати Ви і Ваш партнер, а також хто з Вас буде обраний контролером. Контролер має право за бажанням обрати варіант одноосібно і зафіксувати його, зупинивши процес переговорів. Інший учасник може вплинути на контролера, запропонувавши йому з метою досягнення найбільш вигідного взаємоприйняттого рішення обрати інший варіант угоди та підвищити вигаші шляхом передачі

¹ Перекладено та адаптовано із G. Marwell, R. Ames. Economists Free Ride, Does Anyone Else? Experiments on the provision of public good, IV // Journal of Public Economics 15 (1981) 295—310.

йому частини свого виграшу або прийняття від нього компенсації у вигляді частини його виграшу. Просимо діяти раціонально і так, ніби ваша взаємодія із партнером по угоді є одноразовою і більше не повториться.

Приклад. Припустимо, що контролером є учасник *A*, а виграші за варіантами угод будуть такими:

Варіант угоди	Виграш учасника <i>A</i> , грн	Виграш учасника <i>B</i> , грн
0	40	10
1	50	20
2	30	50

Якщо учасники *A* і *B* погодились обрати варіант угоди № 0 і домовилися, що учасник *B* отримає компенсацію від виграшу учасника *A* в сумі 10 грн, то в підсумку учасник *A* отримає 30 грн (40 грн власного виграшу за вирахуванням 10 грн, переданих до *B*), а виграш учасника *B* становитиме 20 грн (10 грн відповідно до варіанта угоди № 0 та 10 грн як трансфер від учасника *A*).

До початку переговорів Вам необхідно індивідуально заповнити відомості про учасника переговорів, дати відповіді на запитання для перевірки розуміння завдання, а також після укладання угоди у довільній формі відповісти на додаткові запитання.

Якщо порозуміння між Вами і Вашим партнером знайдено, Вам необхідно спільно заповнити формуляр угоди, в якому зафіксувати обраний варіант, а також кількість умовних грошей, переданий від одного учасника іншому.

Будь-які погрози в процесі переговорів заборонені.

*Заповнюється учасниками індивідуально
ВІДОМОСТІ
про учасника переговорів*

Учасники	ПІБ партнерів	Група	За кого з учасників граєте (А чи В)	Чи є контролером?
Я				
Мій партнер				

ЗАПИТАННЯ
для перевірки розуміння завдання

1. Найбільший виграш мені дає варіант угоди № ____, а найменший — варіант угоди № ____.
2. Якщо мій партнер є контролером і він обере варіант № 4, то мій виграш становитиме ____ грн.
3. Якщо ми оберемо варіант № 1, і я погоджусь передати 20 грн моєму партнеру, то мій виграш дорівнюватиме ____ грн.

ДОДАТКОВІ ЗАПИТАННЯ
до результатів укладання угоди

1. Чи вдалося вам знайти компроміс? Що ускладнювало його досягнення?
2. Скільки приблизно часу знадобилося на пошук компромісу?
3. Вкажіть 2—3 варіанти угоди, серед яких Ви робили вибір та обґрунтуйте Ваше рішення.

Заповнюється учасниками спільно

УГОДА
про розподіл сум виграшів між учасниками

Учасники	ПІБ учасників	Група	Чи є контролером?	Сума виграшу, грн
<i>A</i>				
<i>B</i>				

Учасники *A* і *B* погодились обрати варіант угоди № ____.

Учасники *A* і *B* погодились, що нагорода у розмірі ____ грн буде передана від учасника ____ до учасника ____.

Підписи

учасник A

учасник B

Кейс-завдання II

Як визначити рівень суспільного добробуту?

Суспільний добробут є діалектичною категорією, яка перебуває на перетині площин економічної, філософської, соціальної, природничої та політичної наук. Вона відображає різноманітність потреб людства не лише у матеріальних благах, а й у духовному та інтелектуальному розвитку. Широке тлумачення суспільного добробуту зумовлює відсутність єдиного підходу до його вимірювання та оцінки. Найпоширенішим способом визначення рівня суспільного добробуту, який використовується в дослідженнях ООН, є врахування доходу на душу населення та середньої тривалості життя. Утім, існують і інші думки стосовно показників, що його характеризують. Так, у королівстві Бутан вимірюється не багатство, а справедливість, гармонія та духовне життя, які враховуються для визначення показника «валове національне щастя». В Австралії розроблено «індекс доброго настрою», а в Німеччині соціологи вивели «національний індекс добробуту» та здійснюють розробку індексу «зростання, добробут, якість життя», найважливішими критеріями якого визначені матеріальний добробут, соціальний мир, рівень освіти, медичне обслуговування та охорона навколишнього середовища.

Існує поширена думка, що чим вищим є ВВП, тим багатшою є країна, і тим краще в ній живеться. Але проведене в Німеччині опитування стосовно того, що саме розуміють під добробутом пересічні громадяни, дозволило виявити, що, незважаючи на зростання ВВП, відносно задоволеними своїм становищем є лише 42,4 % людей¹. 71 % опитаних німців вважає, що добробут — це життя без матеріальних турбот, з добрим здоров'ям та із упевненістю у завтрашньому дні. 36 % учасників опитування висловили думку, що критерієм суспільного добробуту є можливість «жити в мирі зі своїм оточенням, з рідними та близькими». Для 33 % респондентів важливою є спроможність відкрито висловлювати свою думку, а 24 % хочуть жити в толерантному суспільстві. Лише 15 % опитаних необхідною ознакою добробуту вважають відмову від атомних станцій і перехід до альтернативних джерел отримання енергії. Виходячи з результатів опитування, автори дослідження роблять висновок, що для німців важливе не лише

¹ За даними Міжнародної телерадіокомпанії Німеччини Deutsche Welle [Что означает для немцев благосостояние. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dw.de>]

економічне зростання, а й упевненість у майбутньому: гарантія збереження робочих місць, стабільні доходи, захищені від інфляції накопичення, належне медичне обслуговування та пенсія.

Протягом останніх десяти років ОЕСР здійснювала дослідження сфер, що впливають на якість життя тієї чи іншої нації, а також пошук способу вимірювання прогресу суспільства. У зв'язку з цим був опублікований звіт «Як життя?» та розроблено методику оцінювання добробуту «Ваш індекс кращого життя»¹.

У звіті «Як життя?» визначено, що протягом останніх п'ятнадцяти років добробут населення країн поліпшився, головними ознаками чого слід вважати зростання матеріального достатку людей і розширення можливостей працевлаштування. Окрім того, поліпшилися житлові умови, підвищилися тривалість життя та рівень освіти, знизився рівень забрудненості повітря та злочинності. Однак автори звіту зазначають, що існують відчутні відмінності як усередині кожної країни, так і між ними. Для деяких груп населення, зокрема, менш освічених і з низьким доходом, характерним є систематичне відставання показників за всіма параметрами добробуту.

Показник «Ваш індекс кращого життя» є інтерактивним інструментом, який дозволяє кожній особі вносити власні пропозиції стосовно очікувань кращого життя та візуалізувати їх. Методика визначення «Вашого індексу кращого життя» передбачає розташування за порядком пріоритетності таких 11 параметрів:

Житлові умови

Громадянські права

Дохід

Здоров'я

Робота

Задоволеність

Суспільство

Безпека

Освіта

Робота / Відпочинок

Екологія

Запитання для дискусії та завдання:

1) Обґрунтуйте причини виникнення проблеми вимірювання суспільного добробуту.

¹ [Ініціатива ОЕСР по дослідженню якості життя. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.oecd.org/betterlifeinitiative.]

2) Чому використання показника ВВП є недостатнім для оцінювання суспільного добробуту? Які суперечності виникають від його застосування?

3) Чи є можливими ситуації, коли ВВП країни зростає, а добробут населення знижується? Чи спостерігається така ситуація в Україні?

4) Використовуючи методику ОЕСР, здійсніть розробку структури «Вашого індексу кращою життя» для України. У якому порядку доцільно було б розташувати наведені елементи індексу? Аргументуйте свої висновки та пропозиції.

Література для поглибленого вивчення теми

1. *Бланкарт Ш.* Державні фінанси в умовах демократії. Пер. з нім. — К.: Либідь, 2000. — 654 с. — Гл. 3, 6.

2. *Малий І. Й., Галабурда М. К.* Економіка державного сектора: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2007. — 280 с. — Тема 2.

3. *Наливайко А. П.* Мікроекономіка: підручник / [А. П. Наливайко, Л. А. Азьмук, П. Г. Банщикова та ін.]. — К.: КНЕУ, 2011. — 446 с. — Тема 17.

4. *Стиглиць Дж. Ю.* Економіка государственного сектора / Пер. с англ. — М.: Изд-во МГУ: ИНФРА-М, 1997. — 720 с. — Гл. 4.

НЕСПРОМОЖНОСТІ РИНКУ. СУСПІЛЬНИЙ СЕКТОР У ПОДОЛАННІ РИНКОВОЇ НЕЕФЕКТИВНОСТІ

- 2.1. Суспільні блага.
- 2.2. Екстерналії.
- 2.3. Недосконала конкуренція.
- 2.4. Асиметрична інформація.

Ключові положення

Терміни і поняття

Завдання для самоперевірки

Завдання для індивідуальної роботи

— *проблемні ситуації,*

— *розрахунково-аналітичні завдання,*

— *кейс-завдання*

Література для поглибленого вивчення теми

У результаті опанування теми студенти зможуть отримати такі **знання**:

- про особливі властивості суспільних благ;
- про специфіку організації виробництва суспільних благ;
- про сутність і наслідки проблеми «безбілетника»;
- про причини виникнення та форми екстерналій;
- про роль теореми Коуза в подоланні зовнішніх ефектів;
- про переваги та недоліки для суспільства від недосконалої конкуренції;
- про способи суспільної протидії монополізму;
- про значення асиметричної інформації в організації взаємодії між суб'єктами та форми, яких вона може набувати.

Засвоєння висвітлених матеріалів теми дозволить студенту набути таких **умінь**:

- розв'язувати проблему «безбілетника» за допомогою податку Кларка;
- аналізувати переваги та недоліки інтерналізації тих чи інших екстерналій застосовуючи метод переговорів;
- прогнозувати наслідки подолання негативних зовнішніх ефектів за допомогою різних способів державного втручання;

- визначати обсяги виграшу монополіста та втрат для суспільства від його діяльності;
- оперувати основними методами протидії асиметричності інформації.

2.1. Суспільні блага

Розглянута в попередній темі ринкова система організації взаємодії через ціновий механізм спроможна, як вважається, ефективно задовольняти потреби членів суспільства. Тим не менше, існують ситуації чи умови, в яких система з певних причин не спрацьовує чи втрачає ефективність — ситуації неспроможності ринку. Припускається, що їх подолання можливе за рахунок державного втручання в економіку. Яким чином це відбувається і до яких наслідків веде, ми розглянемо в цій темі.

Під час взаємодії між економічними суб'єктами в ринкових умовах виникає необхідність створення і споживання специфічних благ, виробництво і ціна яких, з одного боку, часто є вкрай дорогими, а з іншого, їх споживання являє собою високу цінність або необхідність для всіх членів суспільства. Прикладами таких благ є національна оборона чи судова система (рис. 2.1.1).

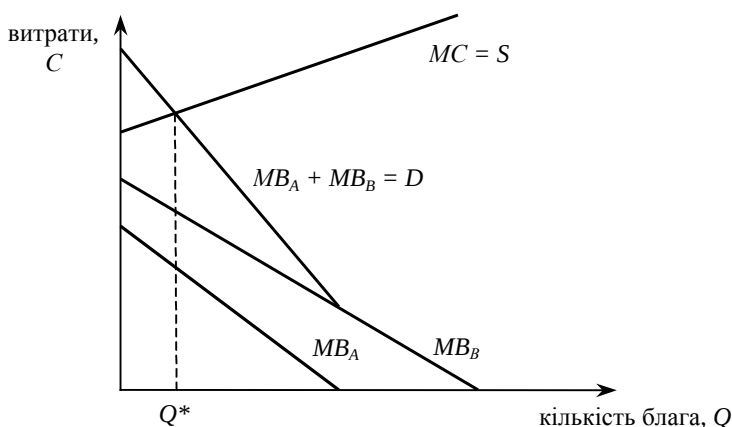

Рис. 2.1.1. Неспроможність ринку створити достатню кількість суспільного блага

Крива сукупного ринкового попиту D на подібні товари утворюватиметься за допомогою підсумовування кривих індивідуального попиту домогосподарств A і B , представлених через їх граничні вигоди MB_A та MB_B від споживання специфічного блага Q . Оскільки після споживання такого блага суб'єктом A воно залишається доступним і для інших суб'єктів (B і т.д.), то попит на нього формуватиметься на високому рівні, підштовхуючи ціну на нього вгору. З тієї ж причини виробництво S такого блага для фірм також буде високовитратним: украй складно в умовах доступності його всім вимагати оплати за його споживання або виключати когось із процесу споживання. Тому чистий ринок пропонуватиме такий оптимальний стан, за якого кількість створеного суспільно важливого блага буде вкрай малою (Q^*), а ціна дуже високою. Ситуація, коли потреби суспільства в цінному для всіх блазі не задовольняються, викликає падіння суспільного добробуту і розглядається як неспроможність ринку. Вона створює підґрунтя для державного втручання в економічні процеси.

Товари або послуги, що в разі надання одному індивіду залишаються доступними і іншим членам спільноти, називаються **суспільними благами**. Такі блага відрізняються від *приватних благ*, що, натомість, повністю споживаються тільки одним із економічних суб'єктів, який продемонстрував найбільшу граничну готовність платити за них.

Товари або послуги вважаються *неконкурентними у споживанні*, якщо споживання їх однією особою не впливає на кількість цих благ, доступну іншим. Граничні витрати на забезпечення суспільства додатковою одиницею таких благ дорівнюють нулю. Прикладами товарів із такою властивістю є вуличне освітлення, міські парки, радіомовлення. У повсякденній реальності з такими вседоступними благами можуть виникати проблеми, викликані їх надмірним споживанням. Перевантаження безплатних міських доріг приватним автотранспортом, наприклад, викликатиме пробки та затори. Поява кожного додаткового водія на такий дорозі вестиме до зниження їх суспільної віддачі.

Крім неконкурентності в споживанні суспільні блага володіють ще низкою властивостей, що створює підстави для їх класифікації (рис. 2.1.2).

Невиключеність із споживання означає, що в процесі надання суспільного блага одному суб'єкту, заборонити іншим людям його споживати надзвичайно дорого чи неможливо. Унаслідок запровадження системи національної оборони вона охоплюватиме всіх членів суспільства. Так само користь від функціонування

прибережних маяків поширюватиметься на всі кораблі без винятку, що проходитимуть повз них.

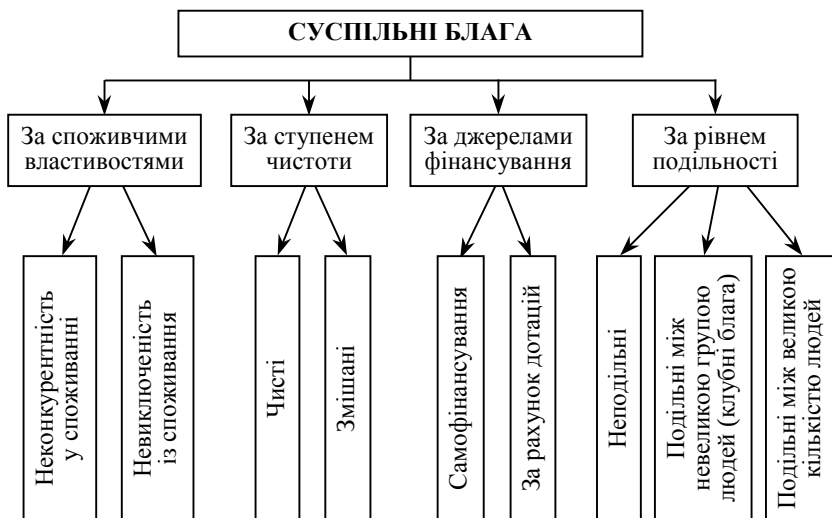

Рис. 2.1.2. Класифікація суспільних благ

Блага, що володіють одночасно властивостями невиключеності і неконкурентності в споживанні, вважаються *чистими* суспільними благами. Насправді таких благ дуже мало: вуличне освітлення, природні парки тощо. Основна ж маса суспільно необхідних товарів і послуг — від охорони правопорядку та системи освіти до громадських пляжів — чітко демонструє лише одну із споживчих властивостей. Такі блага називаються *змішаними* суспільними благами або *квазісуспільними* благами.

Якщо ефект від запровадження суспільного блага отримує одночасно велика кількість людей незалежно від бажання кожного окремого члена спільноти мати таке благо, воно є *неподільним* (наприклад, очищення пішохідних тротуарів від снігу комунальними службами). Якщо ж вигоду отримує значна кількість осіб, об'єднаних спільними інтересами (наприклад, автомобілісти від очищення бруку від того ж таки), таке благо характеризується як *подільне між великою кількістю людей*. Блага, розподілені невеликою групою об'єднаних осіб серед своїх членів на безкоштовній основі, називаються *клубними* благами. Як приклад можна розглянути автодром приватної школи водіїв. Користуватися ним можуть лише учні автошколи. Якщо ж доступ до автодрому не

буде обмеженим, члени клубу, що його фінансують, отримуватимуть мінімальну вигоду від його експлуатації.

Забезпечення членів соціуму суспільними благами може відбуватися через діяльність благодійних некомерційних організацій, які залучають пожертви від приватних осіб або ж ведуть неприбуткову підприємницьку діяльність. Такий шлях, поширений, наприклад, у системі вищої освіти на Заході, розглядається як *самофінансування*. Альтернативним варіантом підвищення суспільного добробуту за рахунок суспільних благ є пряме *дотаційне фінансування* їх з державного бюджету.

Який би спосіб фінансування суспільних благ не був обраний, він вимагає від громадян певних грошових виплат, членських внесків чи фіскальних відрахувань на його покриття. З метою спрощення такі виплати можна представити як *акордний податок*. По суті він являє собою фіксований одноразовий додатковий платіж за використання блага. Основна проблема теорії економіки суспільного сектору полягає в тому, яким чином розподілити даний податок між користувачами блага.

Дана проблема відносно легко вирішується за малої кількості споживачів суспільного блага, адже вони можуть вступити в безпосередні переговори, щоб домовитися про частку кожного у витратах. Розглянемо приклад двох споживачів *A* і *B* (рис. 2.1.3).

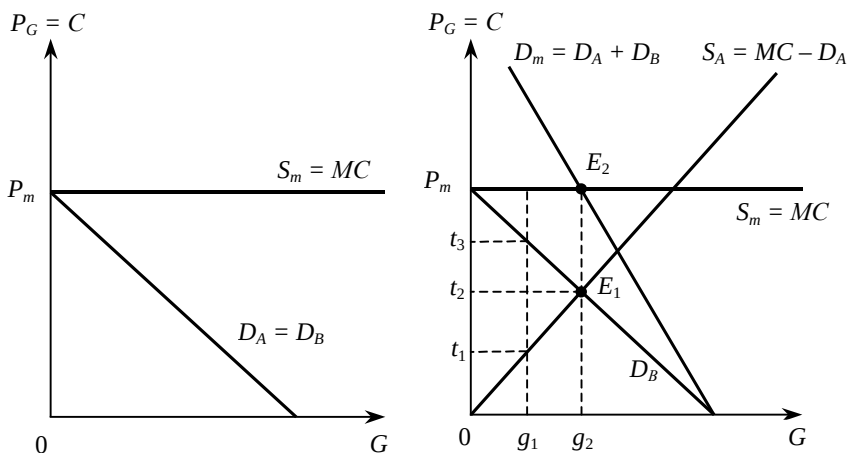

Рис. 2.1.3. Забезпечення суспільним благом малої кількості осіб

Їх попит на суспільне благо G є ідентичним (криві D_A і D_B в лівій частині рисунка співпадають). Сукупний ринковий попит D_m (права частина рисунка) на благо утворюється додаванням кривих D_A і D_B . Сукупна пропозиція суспільного блага S_m збігатиметься з граничними витратами на його створення MC і його ринковою ціною P_m . Індивідуальна пропозиція S_A — це мінімальна кількість блага, якої потребуватиме суб'єкт A (або B).

Кожен з індивідів поодиночки не зможе забезпечувати себе суспільним благом, оскільки його виробництво є для нього непомірно дорогим ($MC > D_A = D_B$ у лівій частині рисунка). Об'єднавши зусилля, вони вдвох можуть забезпечувати себе необхідним благом G . Розподіл витрат між ними здійснюватиметься на основі переговорів. Наприклад, якщо B забажає отримувати g_1 суспільного блага, то він буде змушений платити за нього значну суму грошей t_3 . Але за такої кількості G суб'єкт A погодиться виплачувати лише t_1 коштів. Невідповідність між індивідуальними попитом і пропозицією суб'єктів ($S_A \neq D_B$, отже, $S_A \neq D_A$) створить передумови для подальших переговорів. Індивід B зацікавлений знизити свої витрати на спільне благо до t_2 за рахунок збільшення його кількості до g_2 . Він переконуватиме індивіда A погодитися платити більше, за що отримувати більшу кількість блага G . Якщо переговори будуть успішними, обом їм вдасться поліпшити свій добробут, перемістившись до точки міжіндивідуальної рівноваги E_1 . Такий рух відповідатиме ситуації покращення за Парето. Слід зауважити, що в оптимальних умовах граничні вигоди суб'єктів збігатимуться з граничними витратами на створення блага $D_m = MC = S_m$ (т. E_2).

Зі зростанням кількості учасників, що споживають суспільне благо, внесок кожного в фінансування його виробництва скорочуватиметься за незмінної доступності блага. Тому із розширенням кола користувачів (а відповідно, й платників) суспільного блага, зростають сукупна вигода і добробут усіх суб'єктів: вони можуть спрямувати більше вивільнених коштів на закупівлю приватних благ.

Але на цьому шляху можуть постати дуже серйозні проблеми та загрози. Найбільшою з них є так звана **«проблема безбілетника»**. Її суть у тому, що, користуючись великими розмірами групи, деякі учасники процесу споживання колективного блага можуть ухилятися від його фінансування чи плати за користування ним. Оскільки суспільне благо є неконкурентним у споживанні, то виключити або покарати таких несумлінних суб'єктів неможливо. Така опортуністична поведінка деяких членів

соціуму є загрозовою, оскільки послаблює мотивацію інших свідомих гравців до здійснення витрат на суспільне благо. У підсумку може виникнути ситуація, за якої кількість виробленого суспільного блага буде незначною порівняно з реальною потребою в ньому.

Наприклад, у населеному пункті одну з вулиць, на якій є 25 приватних садиб, планується під'єднати до мережі газопостачання. Вартість проекту оцінюється в 20 тис. грн. Маючи можливість використовувати у побуті газ, кожне домогосподарство за кілька років експлуатації отримає від проекту економію коштів, дисконтована величина якої становитиме 2 тис. грн. Тоді сукупний виграш учасників буде 50 тис. грн, а чиста вигода становитиме $50 - 20 = 30$ тис. грн. Але для окремого мешканця вулиці, який, сподіваючись, що інші фінансуватимуть проект, сам відмовиться надати кошти на проведення газу, виграш від газифікації становитиме $50 - 2 = 48$ тис. грн. Таким чином, вдаючись до стратегії «безбілетника», уникаючи витрат на колективні блага, окремі учасники взаємодії можуть підвищувати свій добробут. Підсумком такої поведінки буде відсутність газу на зазначеній вулиці, оскільки інші гравці також стануть наслідувати цю поведінку.

Поширеним варіантом проблеми «безбілетника» є ситуація, коли споживачі колективного блага мають дійти згоди стосовно розподілу між собою витрат на створення блага. Вважається, що вони мають зробити витрати пропорційно своїм суб'єктивним вигодам: що вищими є очікувані вигоди, то більша готовність платити за суспільне благо, а отже, і частка у видатках. Суб'єктивність означає, що індивіди різною мірою отримують користь від надання суспільного блага; вони можуть віддавати перевагу виробництву інших видів суспільних благ. Тому правильний розподіл фінансового тягаря відбувається, коли кожен потенційний споживач чесно висловлює свої переваги від створення блага.

Розглянемо ситуацію з газопостачанням, описану вище, на прикладі власників перших п'яти господарств і проаналізуємо їхню поведінку залежно від способу розподілу витрат, вважаючи, що вони чесно інформують про користь від суспільного блага. Уявімо, що вартість проекту газопостачання становить 25 тис. грн, які рівномірно розподілятимуться між усіма учасниками. Очікувані вигоди від реалізації проекту є різними для його учасників і в сумі становлять 40 тис. грн (табл. 2.1.1).

Таблиця 2.1.1

**РОЗПОДІЛ ВИГІД І ВИТРАТ
ВІД РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЕКТУ ГАЗОПОСТАЧАННЯ
Варіант А: витрати розподіляються рівномірно**

тис. грн

Господарства	Очікувані вигоди	Витрати	Чисті вигоди
Перше	12	5	7
Друге	10	5	5
Третє	8	5	3
Четверте	6	5	1
П'яте	4	5	-1
Разом	40	25	15

Сукупна чиста вигода від прокладання мережі газопостачання становить 20 тис. грн, що робить такий проект не лише суспільно значущим, а й економічно вигідним. Зазначимо, що колективна вигода від створення суспільного блага завжди є вищою від суми приватних вигід. Тому, якщо з якихось причин очікувані сукупні чисті вигоди учасників будуть від'ємними, то фінансування такого проекту здійснюватиметься не за рахунок коштів потенційних користувачів, а за рахунок інших джерел — переважно державних.

За умови рівномірного розподілу витрат на фінансування проекту газопостачання між його учасниками (по 5 тис. грн на кожного) та неоднакових обсягів їх очікуваних вигід, як це представлено в табл., чисті вигоди для кожного із суб'єктів також будуть різними. Таке явище є досить поширеним у практиці виробництва як суспільних, так і колективних благ і спонукає їх споживачів до безбілетної поведінки. Найменш зацікавлені суб'єкти, які залучаються до створення суспільного блага, прагнуть ухилитися від його фінансування й, отже, перекласти свої витрати на інших учасників. У нашому прикладі таким безбілетником найімовірніше може стати п'яте господарство, яке має від'ємну чисту вигоду від участі у фінансуванні газопостачання вулиці. Його відмова від проекту призведе до звуження кола учасників до чотирьох суб'єктів і підвищення витрат кожного до 6,25 тис. грн. Як наслідок — четвертий учасник також може вдатися до безбілетної поведінки, адже його чисті вигоди стануть від'ємними і становитимуть – 0,25 тис. грн. Якщо він відмовиться фінансувати проект газопостачання, то коло учасників скоротиться до трьох

суб'єктів, а обсяг витрат кожного з них зростає до 8,33 тис. грн, що, відповідно, викличе зменшення їх чистих вигід. Натомість, незацікавленим у фінансуванні газопостачання стане третій учасник, чисті вигоди якого сягнуть – 0,33 тис. грн. Це створюватиме для нього економічний мотив до ухилення від участі у проекті та розширюватиме коло безбілетників.

Поширення безбілетної поведінки серед економічних суб'єктів приводить до покращення добробуту у тих, які відмовилися брати на себе частину витрат на створення суспільного блага, за рахунок його зменшення у тих, які реалізовуватимуть і фінансуватимуть проект. Надмірне звуження кола учасників за певного рівня необхідних витрат може призвести до втрати проектом економічної доцільності для приватних суб'єктів. Виробництво суспільного блага стає можливим лише за участі сторонніх суб'єктів — держави чи благодійних некомерційних організацій, необхідність пошуку та залучення яких стає додатковим бар'єром на шляху поліпшення добробуту споживачів.

Розв'язання проблеми безбілетника є можливим у разі досягнення за взаємною домовленістю всіх учасників проекту виробництва суспільного блага *Парето-ефективного розподілу між ними фінансових витрат* на його реалізацію. З цієї метою здійснюється приведення розмірів витрат кожного з учасників проекту у відповідність до розмірів їх очікуваних вигід. Ефективність розподілу витрат за Парето досягатиметься у випадку отримання однакових сум чистих вигід усіма потенційними споживачами суспільного блага. Приклад Парето-ефективного розподілу витрат за проектом газопостачання подано у табл. 2.1.2.

Таблиця 2.1.2

**РОЗПОДІЛ ВИГІД І ВИТРАТ
ВІД РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЕКТУ ГАЗОПОСТАЧАННЯ
Варіант Б: паретто-ефективний розподіл витрат**

тис. грн

Господарства	Очікувані вигоди	Витрати	Чисті вигоди	Приріст витрат
Перше	12	9	3	4
Друге	10	7	3	2
Третє	8	5	3	0
Четверте	6	3	3	– 2
П'яте	4	1	3	– 4
Разом	40	25	15	0

Не змінюючи загальні обсяги витрат і чистих очікуваних вигід, кожне з господарств, що залучаються до фінансування газопостачання вулиці, визначає свій розмір витрат. Враховуючи, що загальний обсяг чистих очікуваних вигід, визначений у табл. 2.1.1, становить 15 тис. грн для забезпечення ефективності розподілу за Парето виграш кожного з п'яти учасників проекту має становити 3 тис. грн. Відповідно, обсяги витрат кожного з господарств корегуються так, щоб забезпечити для них Парето-ефективний виграш. Так, для п'ятого учасника, який за умов рівномірного розподілу витрат не був зацікавлений у фінансуванні проекту, обсяг витрат, що скоротиться на 4 тис. грн і становитиме 1 тис. грн. Натомість, для першого учасника, який є найбільш зацікавленим у підведенні газу, обсяг витрат зросте на 4 тис. грн і становитиме 9 тис. грн.

Здійснений перерозподіл витрат на фінансування виробництва суспільного блага дозволяє досягти рівномірного розподілу очікуваних чистих вигід учасників проекту без зміни їх загальної величини. Сукупна суспільна значущість проекту не змінюється, натомість найбільш зацікавлені споживачі приймають на себе більшу частину фінансових витрат, забезпечуючи таким чином економічну доцільність участі у проекті для найменш зацікавлених суб'єктів. Очевидною перевагою такого підходу є можливість гарантованого акумулювання фінансових ресурсів на створення суспільного блага та уникнення безбілетної поведінки його споживачів.

Проблема безбілетника, яка відображає маніпулювання виграшами економічних суб'єктів за рахунок відмови від участі у фінансуванні проекту, є проявом нечесної поведінки споживачів у процесі виробництва суспільного блага. Однак у розглянутому прикладі ми припускали, що гравці чесно висловлюють власні переваги, що їх дає участь у виробництві суспільного блага. Водночас з метою отримання виграшу більшого розміру економічні суб'єкти можуть вдаватися до маніпулювання розмірами своїх очікуваних вигід. Якщо для потенційних споживачів можливим є виробництво суспільного блага лише за одним варіантом проекту, то з метою отримання більшої величини чистих вигід вони можуть занизити власні очікувані переваги, скориставшись так званим «полегшеним» способом стратегії безбілетної поведінки. Якщо споживачі мають можливість обрати між кількома альтернативними варіантами виробництва суспільного блага, то для отримання більшої вигоди нечесні гравці будуть схильні завищити власні очікувані переваги за найбажанішим для них проектом.

Отже, вони змінюватимуть суспільний вибір з-поміж альтернатив та забезпечуватимуть більшу корисність для себе особисто, нехтуючи перевагами решти економічних суб'єктів.

Розглянемо варіанти маніпулювання очікуваними вигодами з боку окремих споживачів суспільного блага на прикладі проекту водопостачання. Уявімо, що мешканці дачного поселення приймають рішення щодо обрання найвигіднішого варіанта водопостачання для своїх помешкань. Найпростішим способом підведення води найвищої якості є будівництво індивідуальних систем колодезного типу, оснащених автоматичними насосами. Одначе, такий варіант водопостачання є досить витратним, натомість частина мешканців пропонує об'єднатися для спільної побудови системи підведення води. Як альтернативні проекти водопостачання дачного поселення пропонується під'єднання поселення до центральної районної мережі водопостачання або побудова для нього власної водонапірної башти. Останній спосіб водопостачання дає можливість отримувати якіснішу воду, проте є витратнішим порівняно з його альтернативами.

Тож господарствам необхідно вибрати один з трьох проектів водопостачання: I — побудова індивідуальних колодезів, II — під'єднання до централізованої мережі водопостачання, III — будівництво водонапірної башти. Умовна вартість проектів і можливі очікувані вигоди кожного з учасників за умови рівномірного розподілу витрат між ними подані в табл. 2.1.3. Для спрощення аналізу кількість суб'єктів, що братимуть участь в проекті водопостачання, обмежимо п'ятьма господарствами.

Таблиця 2.1.3

**РОЗПОДІЛ ВИГІД І ВИТРАТ
ВІД РЕАЛІЗАЦІЇ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ПРОЕКТІВ ВОДОПОСТАЧАННЯ**
Варіант А: учасники чесно висловлюють свої вигоди

тис. грн

Господарства	Очікувані вигоди за проектами			Витрати за проектами		
	I	II	III	I	II	III
Перше	11	4	12	6	4	5
Друге	9	4	10	6	4	5
Третє	7	6	8	6	4	5
Четверте	5	8	6	6	4	5
П'яте	3	8	4	6	4	5
Разом:	35	30	40	30	20	25

У нашому прикладі найвитратнішим варіантом водопостачання дачного поселення для його мешканців буде проект I — побудова індивідуальних колодязів, оснащених автоматичними насосними системами, сукупна вартість якого становить 30 тис. грн. Водночас найбільшу перевагу мешканці очікують отримати від налагодження системи водопостачання за проектом III — будівництвом окремої водонапірної башти, загальна сума вигід від якої для всіх учасників становить 40 тис. грн. Очікувані чисті вигоди кожного з господарств-учасників проекту водопостачання дачного поселення (як різниця між очікуваними вигодами і необхідними витратами) представлені в табл. 2.1.4.

Таблиця 2.1.4

**РОЗПОДІЛ ЧИСТИХ ВИГІД
ВІД РЕАЛІЗАЦІЇ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ПРОЄКТІВ ВОДОПОСТАЧАННЯ**
Варіант А: учасники чесно висловлюють свої вигоди

тис. грн

Господарства	Чисті вигоди за проектами		
	I	II	III
Перше	5	0	7
Друге	3	0	5
Третє	1	2	3
Четверте	-1	4	1
П'яте	-3	4	-1
Разом:	5	10	15

За результатами зіставлення суми очікуваних потенційних вигід від реалізації проектів водопостачання для кожного з господарств дачного поселення із загальним обсягом витрат, необхідних на їх здійснення, найраціональнішим для усієї громади виявляється варіант побудови власної водонапірної башти. Сума чистих вигід усіх учасників за проектом III становить 15 тис. грн.

Утім, для деяких учасників такий вибір не є найкращим. Гіпотетично вони можуть отримати виграш, поводячи себе нечесно — маніпулюючи своїми перевагами з метою зміни результату колективного вибору. Інформуючи про переваги, що не відповідають його реальним вигодам, такий гравець може завищувати значимість альтернативи суспільного блага або ж занижувати свої вигоди від реалізації поточного проекту. Наприклад, чиста вигода для п'ятого господарства є від'ємною за проектними аль-

тернативами I та III, але додатною за альтернативною II (табл. 2.1.4). Воно не зацікавлене у будівництві індивідуальних колодязів та водонапірної башти і тому може вдатися до заниження своїх переваг за цими проектами та завищення переваги від під'єднання до централізованої мережі водопостачання. Перше та друге господарства, чисті вигоди яких за проектом III є найвищими, що відіграло вирішальну роль у здійсненні колективного вибору, також могли обрати маніпулятивну поведінку, спрямовану на завищення своїх переваг. Перебільшивши свої вигоди, вони доб'ються побудови водонапірної башти, розподіливши витрати рівномірно на всі господарства.

Способом стимулювання економічних суб'єктів до чесної поведінки у процесі виробництва суспільного блага за кількома можливими альтернативами є запровадження *податку Кларка*. Він націлений на перетворення ситуації, в якій аналізується поведінка великої кількості гравців, на ситуацію, подібну до тієї, в якій бере участь небагато людей.

Механізм розрахунку величини податку діє за таким алгоритмом:

1. Розраховують сукупні чисті вигоди за кожним із альтернативних проектів суспільного блага, на підставі яких визначають той варіант виробництва, який буде значущим для групи учасників.

2. За кожним з альтернативних проектів, почергово виключаючи по одному гравцю, обчислюють суму чистих вигід від суспільного блага для решти учасників за його відсутності. Отриманий показник, який може бути більшим або меншим від нуля, свідчитиме, відповідно, про соціальну значущість або незначущість окремої проектної альтернативи для решти гравців.

3. Визначають статус кожного з учасників, порівнюючи чи збігається значущість проекту за присутності усіх учасників із його значущістю без i -го гравця. Якщо значущість за обраними проектами не збігається, тобто суспільний вибір зміниться без i -го учасника, то роль останнього розглядається як важлива — «осьова», а сам гравець вважається осьовим.

4. Для осьових гравців визначають розмір податку Кларка, величина якого еквівалентна різниці між сумами чистих вигід без участі осьових гравців за проектом, значущим без i -го учасника, та за проектом, значущим для усіх гравців одночасно. Для неосьових гравців податок Кларка не призначається.

Визначення осьового гравця та розміру податку Кларка для описаного прикладу щодо водопостачання наведено в табл. 2.1.5.

Таблиця 2.1.5

**ПОДАТОК КЛАРКА ДЛЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ
ПРОЕКТІВ ВОДОПОСТАЧАННЯ**
Варіант А: учасники чесно висловлюють свої вигоди

Господарство, що під час аналізу виключається	Сума чистих вигід без <i>i</i> -го госпва за проектами, тис. грн			Проект, який є значущим для господарств		Статус учасника відносно III проекту	Податок Кларка, тис. грн
	I	II	III	всіх	всіх, окрім <i>i</i> -го		
Перше	0	10	8	III	II	осьовий	2
Друге	2	10	10	III	II або III	неосьовий	—
Третє	4	8	12	III	III	неосьовий	—
Четверте	6	6	14	III	III	неосьовий	—
П'яте	8	6	16	III	III	неосьовий	—

Використовуючи розміри чистих вигід, обчислених у табл. 2.1.4, сума чистих вигід без участі першого господарства за проектом водопостачання I визначається таким чином: $3 + 1 + (-1) + (-3) = 0$ тис. грн. Аналогічно для того самого господарства розраховуються суми чистих вигід без його участі за проектом II ($0 + 2 + 4 + 4 = 10$ тис. грн) та за проектом III ($5 + 3 + 1 + (-1) = 8$ тис. грн). На основі даних табл. 2.1.4 також визначено, що найвигіднішим варіантом водопостачання вулиці, який максимізує чисті вигоди всіх господарств, є побудова власної водонапірної башти — проект III. Водночас без участі першого господарства найбільш вигідним стає проект II, що вказує на вирішальну роль даного учасника. Він може змінити значущість проектних альтернатив і визначається як «осьовий».

Розмір податку Кларка для визначеного осьового гравця визначається як різниця між сумами чистих вигід решти гравців за проектами II та III: $10 - 8 = 2$ тис. грн. Виконання аналогічних дій для решти господарств показує, що їх очікувані вигоди не є вирішальними при здійсненні колективного вибору, тому податок Кларка для них не призначатиметься.

Накладання податку Кларка на «осьових» учасників призводить до зменшення їх чистих вигід, зниження їхньої вирішальної ролі у визначенні вагомості проекту та дозволяє решті суб'єктів реалізувати найбільш значущу для них альтернативу суспільного блага. Уявімо, що п'яте господарство вирішує вдвічі завищити

свої очікувані вигоди від налагодження системи водопостачання за проектом II (з 8 тис. грн до 16 тис. грн). Відповідно, за цією альтернативою збільшаться чисті вигоди нечесного гравця ($4 + 8 = 12$ тис. грн), а також їх сукупний обсяг ($10 + 8 = 18$ тис. грн), що змінить суспільний вибір з проекту III на проект II. Результати застосування алгоритму податку Кларка за умов нечесної поведінки учасників проекту водопостачання представлені в табл. 2.1.6.

Таблиця 2.1.6

**ПОДАТОК КЛАРКА ДЛЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ
ПРОЕКТІВ ВОДОПОСТАЧАННЯ**
Варіант Б: п'ятий учасник завищує свої вигоди за проектом II

Госпо- дарства	Чисті вигоди за проектами, тис. грн			Сума чистих вигід без <i>i</i> -го учасника за проектами, тис. грн			Проект, який є значущим для учас- ників		Статус учасника	Податок Кларка, тис. грн
	I	II	III	I	II	III	всіх	всіх, окрім <i>i</i> -го		
Перше	5	0	7	0	18	8	II	II	неосьо- вий	—
Друге	3	0	5	2	18	10	II	II	неосьо- вий	—
Третє	1	2	3	4	16	12	II	II	неосьо- вий	—
Чет- верте	– 1	4	1	6	14	14	II	II	неосьо- вий	—
П'яте	– 3	12	– 1	8	6	16	II	III	осьовий	10
Разом:	5	18	15	x	x	x	x	x	x	10

Проведені за альтернативними варіантами водопостачання розрахунки показують, що без п'ятого господарства для решти гравців вигіднішим буде не проект II, за яким сума чистих вигід без *i*-го учасника становить 6 тис. грн, а проект III, де цей показник стано-
вить 16 тис. грн. Тому це господарство набуває статусу «осьового» учасника та обкладається податком Кларка в сумі $16 - 6 = 10$ тис. грн. Відповідно, на цю величину за проектом II зменшиться сума чистого виграшу «осьового» гравця та скоротяться сукупні чисті вигоди. Натомість, значущість альтернатив зміниться і перейде до проекту III, який є вигіднішим для решти господарств.

Механізм оподаткування за Кларком, який дозволяє виявити нечесну поведінку учасника проекту виробництва суспільного блага, примушує гравців до чесного інформування про власні очікувані вигоди. По суті, він є платою за відмову від зміни поточного стану на протилежний. Його розмір буде вищим для тих, хто зацікавлений у збереженні сучасного стану більшою мірою, ніж інші. Податок Кларка стимулює гравців зважати на ті витрати виробництва суспільного блага, які вони мають намір перекласти на інших гравців. Накладаючи додаткові фінансові зобов'язання на осьових гравців, цей податок зменшує стимули споживачів суспільного блага поводитися нечесно.

Тим не менше, у даного виду боротьбі з поведінкою «безбілетника» є й кілька недоліків. По-перше, податок Кларка будується на припущенні, що попит економічних суб'єктів на суспільні блага не залежить від рівня їх доходів. У такому разі в аналізі необхідно було б урахувати також і еластичність суспільного блага за доходом. По-друге, зі зростанням чисельності споживачів блага ускладнюється процес визначення і стягнення податку. По-третє, учасники виробництва суспільних благ можуть утворювати між собою коаліції з метою просування своїх спільних інтересів, а їхні погоджені дії змішуватимуть статус осьового гравця серед учасників, викривлюючи, зрештою розподіл податку Кларка. Тому для правильного оподаткування за Кларком необхідно унеможливити коаліції між гравцями.

2.2. Екстерналії

Очевидно, що людина як член соціуму не існує відокремлено від решти суспільства; вона пов'язана зі спільнотою численними зв'язками. Так само і фірма функціонує в ринковому середовищі, наповненому іншими організаціями. Як ті, так і інші, поруч із погодженими, очікуваними, доречними діями інших агентів піддаються непередбачуваним впливам з їх боку, які перебувають поза їхніми бажаннями чи планами. Наприклад, особа, яка запалює цигарку в людному місці, впливає на здоров'я інших осіб, що її оточують. Транспортна фірма, що використовує для своїх вантажних автомобілів екологічно чисте пальне, поліпшує стан довкілля і також впливає на здоров'я населення.

Блага, що зовні впливають на корисність або виробництво (добробут) економічних агентів, але породжені діяльністю інших гравців, називаються *екстерналіями (зовнішніми ефектами)*. Важливою особливістю екстерналій є те, що вони існують поза ринковим способом координації. Економічні суб'єкти спроможні впливати один на одного і через ціновий механізм: збільшивши попит на чай, вони зменшують ціну кави (якщо ці товари — замінники), внаслідок чого у споживачів кави залишається більше вільних коштів у розпорядженні, що еквівалентно зростанню їхнього добробуту. У разі, коли гравець не в змозі протидіяти зовнішньому впливу, а його втрати залишаються некомпенсованими, говорять про екстерналії.

Розрізняють різні типи екстерналій. За результатами впливу на інших агентів вони поділяються на негативні та позитивні. Знижуючи добробут, негативні екстерналії виступають предметом переговорів (торгу) і можуть усуватися за рахунок компенсацій на користь постраждалої сторони. За підсумками угоди відбувається *інтерналізація* екстерналій. Якщо переговорникам не вдається дійти компромісу, негативний ефект від екстерналій можна пом'якшити за допомогою державного втручання в проблемну сферу ринку. Екстерналії, що породжують позитивні результати, спостерігаються вкрай рідко. Але якщо є перспектива їх утворення, яка принесе суспільству вигоди (відповідно до критерію Парето), уряд має брати на себе функцію їх субсидування.

Для аналізу наслідків певних споживчих або виробничих екстерналій для всього національного господарства необхідно зіставляти граничні вигоди (MB) від економічних процесів не тільки з приватними граничними витратами (PMC), а й із суспільними граничними витратами (SMC) — рис. 2.2.1.

Ринок, як відомо, приходить у рівновагу, спираючись на приватні витрати ($MB = PMC$). Приватний інтерес веде до виробництва на рівні Q_P , вищому, ніж суспільно необхідний Q_S . Незбігання приватних витрат із суспільними призводить до виникнення ринкової неефективності — екстерналії (ω). Причому з економічного погляду не завжди оптимально усувати екстерналію повністю, оскільки вона являє собою певну цінність для тих, хто її створює, а також забезпечує порівняно нижчий рівень витрат ($C_P < C_S$).

Традиційна економічна теорія пропонує долати проблему екстерналій за допомогою приватних переговорів або ж державного втручання. Розглянемо їх докладніше.

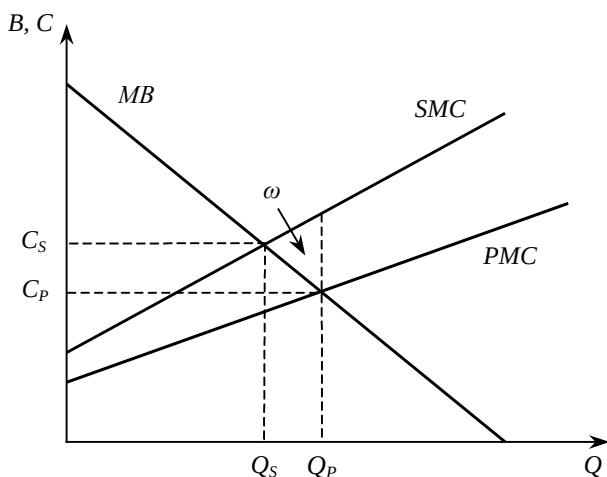

Рис. 2.2.1. Виникнення екстерналій

Подолання екстерналій за допомогою переговорів. Уяві такий гіпотетичний приклад. Нехай чотири рибні господарства використовують течію певної річки для розведення риби. Вище за течією інша компанія побудувала хімічний завод, частина виробничих відходів якого потрапляє у річку. Забруднена вода — негативна екстерналія — завдає кожному рибгоспу збитки на 120 тис. грн щороку, а загальна величина збитків становить 480 тис. грн. Шкоду від забруднення можна усунути у два способи: або хімічний завод запровадить сучасну комплексну систему утилізації відходів, на що йому знадобиться 200 тис. грн, або кожен рибгосп створить відокремлену від річки штучну водойму для розведення риби вартістю 70 тис. грн. Зрозуміло, що перший варіант розв’язання проблеми забруднення буде економічно більш прийнятним: він дозволить усунути шкоду в 480 тис. грн, витративши на це лише 200 тис. грн, тоді, як створення штучних водойм коштуватиме чотирьом господарствам разом 280 тис. грн.

Але вадою ринкової економіки є те, що вона не завжди стимулюватиме економічних суб’єктів до обрання найліпшого варіанта. Важливу роль тут відіграє розподіл прав власності між гравцями. У розглянутому прикладі вирішення ситуації на користь котроїсь зі сторін визначатиметься власністю на спільний ресурс — воду. Якщо право розпоряджатися водою річки належать хімічному заводу, то він зацікавлений у другому варіанті розвитку подій, оскільки запровадження системи утилізації, як зазначало-

ся, завдасть йому збитків на 200 тис. грн, а якщо завод уникатиме розв'язання проблеми, він не зробить жодних витрат. Якщо права власності на річкову воду розподілені на користь рибгоспів, вони наполягатимуть на очищенні води від забруднень хімічним заводом, оскільки в такому разі не повинні витрачати кошти, а побудова штучних водойм завдасть їм збитків на 280 тис. грн.

Практичне розв'язання проблеми чистоти води стане результатом переговорів зацікавлених гравців. Для ринкової економіки байдуже, який з варіантів інтерналізації зовнішнього ефекту буде в підсумку обраний — чи то запровадження системи утилізації відходів, чи то побудова штучних водойм, чи сторони дійдуть згоди розподілити витрати між собою у певній пропорції. Кожна зі сторін матиме перед собою свої потенційні витрати і вигоди і, поводячись раціонально, в процесі переговорів зможе дійти найкращої домовленості з іншою стороною. Головне, що ситуація буде врегульована і не виникне інша загроза — проблема безбілетника. Але щоб переговори взагалі відбулися, попередньо необхідно, щоб права власності на спірний ресурс були чітко встановлені.

Твердження про те, що переговори приватних агентів вестимуть до рішення, ефективного за Парето, в умовах добре визначених прав власності і відсутності додаткових витрат на ведення перемовин, відоме як *теорема Коуза* (за її винахідником).

Метод подолання екстерналій на основі приватних переговорів, що відповідає умовам теореми Коуза, звичайно, є дуже узагальненим. У реальності із ним можуть виникати такі проблеми.

- Якщо організувати переговори досить складно, для цього потрібно зробити додаткові витрати, відомі в економічній літературі як *транзакційні витрати*. Якщо такі витрати перевищуватимуть очікувані вигоди від досягнутої в результаті торгів домовленості, виникають передумови для державного втручання в економіку.

- За зростання чисельності суб'єктів, які беруть участь у переговорах, крім додаткових транзакційних витрат, наростає загроза поширення опортуністичної поведінки, що ускладнюватиме в підсумку досягнення найкращого результату.

- Якщо переговорники перебувають поза конкурентним середовищем (на ринках недосконалої конкуренції), рішення проблеми екстерналій також не буде оптимальним: використовуючи свої неринкові переваги, один з них може зміщувати оптимум на свою користь.

- Відсутність інформаційної асиметрії — однакових можливостей доступу до знань і технологій — ще одна передумова мак-

симізації ефективності: вона унеможлиблює шантаж і приховування даних одним з гравців.

- Інше слабке місце теореми Коуза і переговорів на її основі — гарантованість прав власності, що можливо лише в умовах розвинутої юридично-судової системи і спостерігається не в усіх країнах світу.

- Нарешті, теорему Коуза складно використовувати, коли на учасників переговорів впливає більше, ніж одна екстерналія. У такому разі стає складно розмежовувати відповідальність гравців за зовнішні ефекти.

Зазначені обмеження методу переговорів стимулюють пошуки додаткових способів інтерналізації екстерналій. Долучення суспільного сектору до розв'язання цієї проблеми спроможне поліпшити координацію в рамках ринкового механізму.

Звичайно, вибір найкращого способу інтервенції держави в економіку залежатиме від природи екстерналії. При цьому необхідно зважати на велику сукупність чинників: від перспективи виникнення трансакційних витрат до ступеня вичерпності зовнішнього ефекту (чи зникає екстерналія після дії на одного з гравців, чи продовжує діяти і після на інших). Аналітики суспільного сектору Дж. Кулліс та Ф. Джоунс [33] досліджують широкий спектр інструментів усунення екстерналій, який ми розглянемо докладніше.

Подолання екстерналій за допомогою державного втручання може відбуватися в таких формах.

(1) *Оподаткування*, що має об'єктом зовнішній ефект. Воно (Δt) може націлюватися на підвищення приватних витрат його виробника (PMC) до рівня суспільних витрат (SMC) (рис. 2.2.2.а). Або ж у разі необхідності гнучкість даного інструмента дозволяє спрямувати податковий тиск на скорочення граничних вигід (MB) ініціатора екстерналії (рис. 2.2.2.б).

В обох випадках результатом застосування податку Δt стане скорочення приватного виробництва Q_P до соціально прийнятнього рівня Q_S .

(2) *Пряме регулювання*, що знижуватиме випуск за рахунок запровадження стандартів або прямих заборон, які внеможливлуватимуть створення продукції понад дозволений обсяг. Яскравою ілюстрацією до даного методу впливу є запровадження високих екологічних стандартів до пального у країнах Євросоюзу, чим, як вважають, досягається зниження забрудненості повітря в містах.

(3) *Субсидії*, що пропонуються творцям екстерналій для запровадження сучасних технологій і методів виробництва, орієнтованих на зниження негативних наслідків від їх діяльності. Результа-

том їх використання у координатах графіка стане зниження суспільних витрат до рівня приватних і досягнення рівня випуску Q_P .

(4) *Квотування і ліцензування діяльності*, яке передбачає обмеження виробництва екстерналії до певного дозволеного рівня. Права на їх створення подрібнюються, прирівнюються до фіксованого еквівалента і продаються їх продуцентам найчастіше через аукціони. Популярність даного інструмента регулювання екстерналій зумовлена відносною простотою його адміністрування. Але наслідком застосування ліцензій і квот також стає і зростання цін у результаті обмеженої їх пропозиції. (Практичне використання описаного інструментарію усунення екстерналій докладніше висвітлюється в темі 9 на прикладі екологічної політики в суспільному секторі).

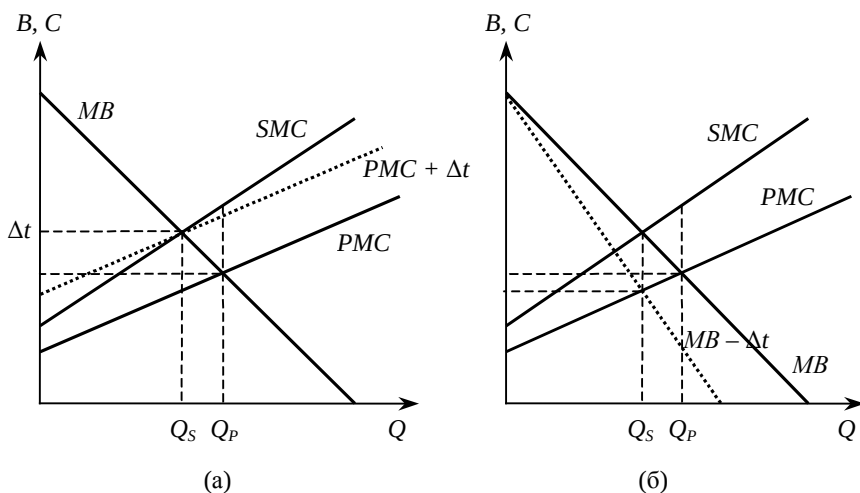

Рис. 2.2.2. Усунення екстерналій за допомогою оподаткування

Запропоновані форми регулювання зовнішніх ефектів можна умовно звести до двох великих груп, альтернативних між собою: регулювання через податки і безпосереднє регулювання. Перший напрям спричинює більшою мірою зростання цін, а другий спрямований переважно на обмеження обсягів виробництва екстерналій. Кожна з груп має свої переваги і недоліки, а також пріоритетні умови застосування.

Використовувати оподаткування зручніше, коли у продукуванні екстерналії бере участь більше, ніж один суб'єкт. В умовах великої кількості учасників трансакційні витрати надзвичайно

високі: складно зібрати і узагальнити дані щодо їх переваг, вигід, витрат або частки в зовнішніх ефектах. За прямого обмеження виробництва також необхідно робити додаткові витрати на контроль за виробниками екстерналій, відстежуючи, чи не перевищують вони лімітовані обсяги випуску. Але податки мають властивість «невиключення», тобто їх вплив поширюється на всіх гравців ринку, натомість пряме регулювання може бути використано як точковий інструмент корегування ситуації.

Сучасний підхід до суспільного сектора економіки, представлений у Дж. Кулліса та Ф. Джоунса [33], пропонує враховувати інтереси всіх учасників взаємодії при прогнозуванні того, який варіант інтерналізації екстерналій буде обрано. Вони виокремлюють такі групи гравців: 1) споживачі, 2) виробники, 3) гравці, на яких безпосередньо діє екстерналія («сусіди»), 4) уряд. Для кожної з груп визначаються зміни добробуту внаслідок оподаткування і внаслідок регулювання, представлений за допомогою рис. 2.2.3 і табл. 2.2.1. Зазначимо, що оподаткування збільшує витрати і ціни від P_0 до P_S , зменшуючи обсяги виробництва до Q_S , а пряме регулювання за умови зниження випуску (до Q_S) збільшує ціни і витрати з P_P до P_S .

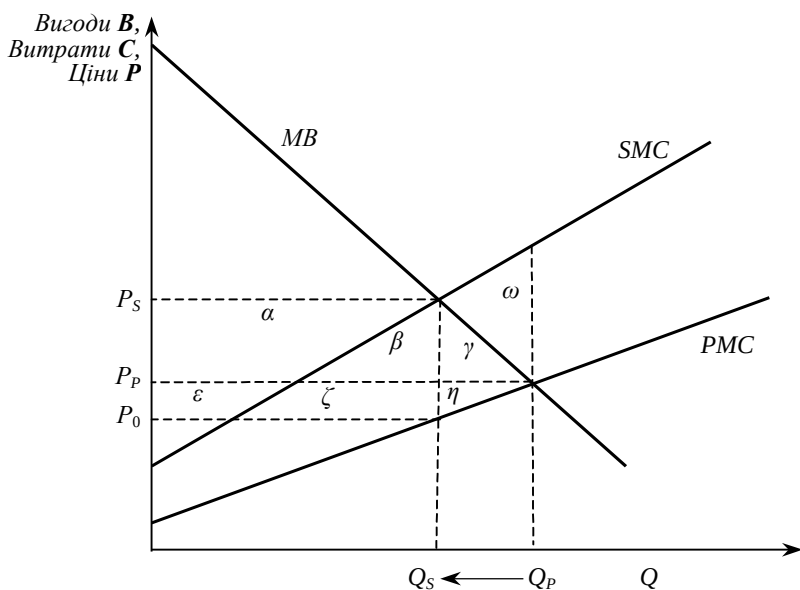

Рис. 2.2.3. Графічна інтерпретація впливу оподаткування і регулювання екстерналій на суспільний добробут

Таблиця 2.2.1

**ЗМІНИ СУСПІЛЬНОГО ДОБРОБУТУ ПІД ВПЛИВОМ ОПОДАТКУВАННЯ
АБО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКСТЕРНАЛІЙ**

Гравці, що зазнають зміни добробуту	Оподаткування	Регулювання
Споживачі	$-\alpha - \beta - \gamma$	$-\alpha - \beta - \gamma$
Виробники	$-\varepsilon - \zeta - \eta$	$+\alpha + \beta - \eta$
Гравці, на яких безпосередньо діє екстерналія («сусіди»)	$+\gamma + \eta + \omega$	$+\gamma + \eta + \omega$
Уряд	$+\alpha + \beta + \varepsilon + \zeta$	не можна застосувати
Чистий вплив на країну	$+\omega$	$+\omega$

Споживачі найчастіше діють як численна, але не організована група. Знеособленість групи має наслідком її пасивність і неспроможність ефективно захищати свої інтереси в процесі усунення зовнішніх ефектів. Тому в економіці часто-густо спостерігається тривале існування елементарних негативних екстерналій, вигідних виробникам, але невигідних споживачам, оскільки другим складно організуватися для захисту своїх інтересів. Їм також байдуже, який метод усунення екстерналій з арсеналу державного менеджменту буде застосовуватися.

Натомість, виробники надають перевагу прямому регулюванню зовнішніх ефектів — їхні безпосередні втрати будуть не такими високими, як за умов оподаткування. Відносно невелика чисельність і чітке усвідомлення інтересів допомагають їм організовуватися не тільки для захисту, а й для просування своїх інтересів. Часто найпривабливішим варіантом для них узагалі є «консервація» екстерналій, оскільки будь-яка корекція означає додаткові витрати для їхнього бізнесу.

Маючи таку мету, вони спроможні впливати на останнього важливого гравця з цієї сфери — уряд, який умовно являє собою сукупність політичних діячів і бюрократів. Поведінка політиків зумовлюватиметься фазою політичного циклу з домішками певних суб'єктивних обставин. На них тиснуть дві протилежні тенденції: з одного боку, переобратися на наступну каденцію, для чого їм потрібна підтримка виборців — споживачів і постраждалих від екстерналій; з іншого, для фінансування витратних передвиборчих кампаній їм необхідно залучати кошти, зокрема й лобі-

стів екстерналій. Бюрократи ж, результатом діяльності яких є роздування бюджетних витрат і нарощування чиновницького апарату, завжди надаватимуть перевагу регулятивним методам подолання зовнішніх ефектів. Особливості їх поведінки будуть докладніше розглянуті в темі 15.

2.3. Недосконала конкуренція

Як було показано у темі 1, ефективність економіки за Парето досягається в умовах досконалої конкуренції. Це передбачає, що фірми є малими відносно розмірів ринку і не можуть впливати на ціни, що формуються через конкурентний механізм. Насправді ж на ринках оперують і фірми, масштаби діяльності яких у зіставленні з ринком є щонайменше помітними. Великі агенти, які можуть вплинути на ціни, використовуватимуть такі можливості для посилення своїх переваг. У такому разі конкурентний механізм спрацюватиме не завжди і виникатимуть передумови для погіршення добробуту членів суспільства.

Недосконала конкуренція може набувати різних форм: монополії, моносонії, дуополії, олігополії і т.д. Об'єктом аналізу в даному розділі виступатиме *класична монополія*, втрати суспільного добробуту від діяльності якої є найбільш значними. Наявність монопольної влади у такого типу фірми дозволяє їй завищувати ціни на свою продукцію і встановлювати обсяги виробництва на рівні, нижчому за суспільно необхідний. Монополіст також намагається посилювати свою владу на ринку і перерозподіляти надлишки на свою користь.

В Україні актуальність проблеми монополізму на внутрішньому ринку та її наслідків нині зростає. Протягом останніх чотирьох років, як видно на рис. 2.3.1, частка ринків, на яких домінували конкурентні відносини, скоротилася на 8,4 %. Натомість, кількість ринків з ознаками домінування одного виробника зросла на 5,1 %, а ринків, які можна охарактеризувати як суто монополістичні, збільшилася на майже 3 %. Причин для таких змін щонайменше дві: 1) глобальна економічна криза, що охопила світ з 2008 року, — вибраковує неефективні підприємства, вона знижує рівень конкуренції; а також 2) зміна політичної влади в країні 2010 року та здійснювані нею спроби реформ.

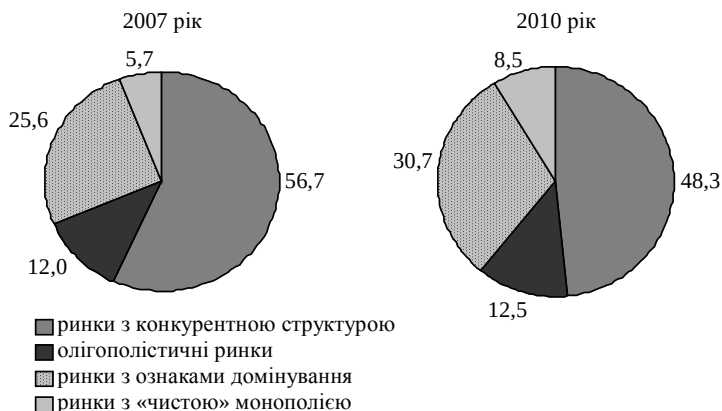

Рис. 2.3.1. Рівень монополізованості внутрішнього ринку України за даними Антимонопольного комітету України

Економічна теорія стверджує, що коли б у певній галузі спостерігалася досконала конкуренція (рис. 2.3.2.а), то в довгостроковому періоді пропозиція встановлювалась би на рівні ринкової ціни P_C . Оскільки будь-які перешкоди веденню бізнесу за досконалої конкуренції відсутні, нові гравці, що приходять на даний ринок, знижуватимуть граничну виручку MR до рівня граничних витрат MC , а прибутки всіх фірм π до нуля. Отже, на конкурентному ринку, який перебуває в рівновазі, $MR = MC = P_C$ і виробляється продукт в обсязі Q_C . У такому разі споживачі отримують надлишок, еквівалентний площі фігури $\beta - \alpha - P_C$.

В умовах монополії крива граничного виторгу утворюється із кривої ринкового попиту D і має від'ємний нахил (рис. 2.3.2.б). Причиною цього є чутливість монополіста до еластичності попиту за ціною. Якщо граничні витрати виробництва MC фіксовані (на рівні P_C), то монополіст обиратиме обсяг виробництва Q_M , за якого його $MR = MC$. Тоді в галузі встановлюватиметься особлива монополійна ціна P_M , що перевищуватиме ціну, яка б існувала за умов досконалої конкуренції P_C . Монополіст перерозподілятиме надлишок споживача ($\beta - \alpha - P_C$) на свою користь і отримуватиме додатковий прибуток — *надбавку монополіста*, що дорівнює площі фігури $P_M - \delta - \gamma - P_C$.

Надлишок споживача, що є джерелом надприбутків монополіста, на рис. 2.3.2.б падає до обсягу $\beta - \delta - P_M$. Ідеальний монополіст, який використовує своє привілейоване становище для максимізації своїх прибутків, намагатиметься запровадити для споживачів *цінову дискримінацію*: для кожного окремого клієнта

він установлюватиме на свій товар індивідуальну найвищу ціну, яку той зможе сплатити (рис. 2.3.3).

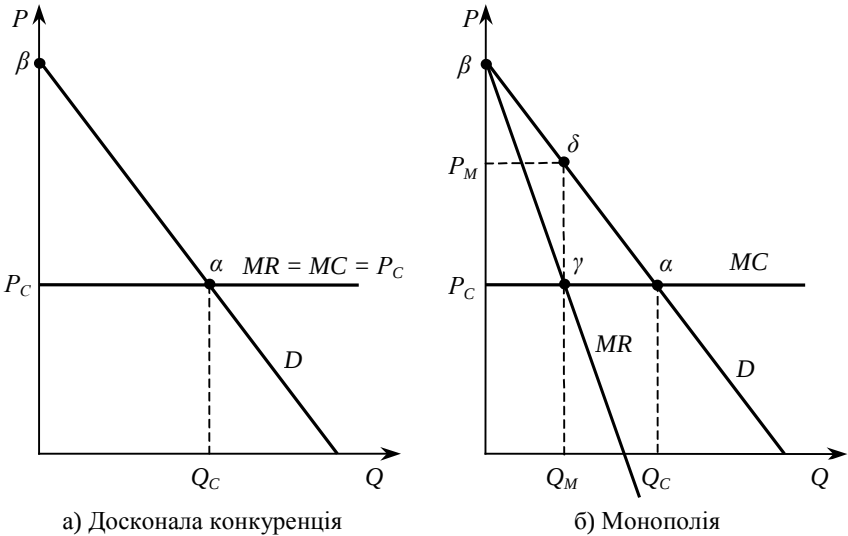

Рис. 2.3.2. Рівновага в умовах досконалої конкуренції і монополії

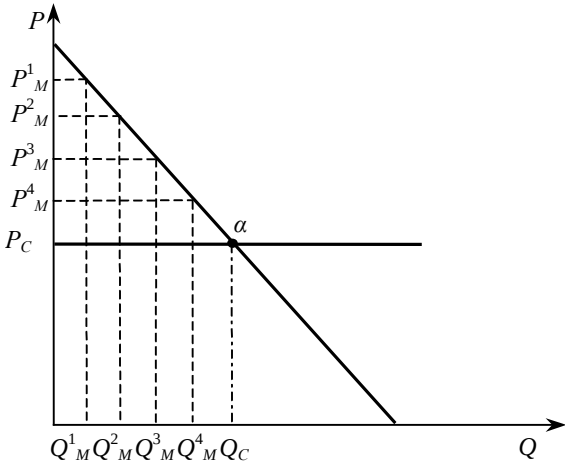

Рис. 2.3.3. Цінова дискримінація монополістом споживачів

Не менш важливим є те, що внаслідок встановлення завищених цін фірма-монополіст породжує на ринку неефективність,

унаслідок чого суспільство зазнає *чистих втрат добробуту від монополії* DL_M , які не відшкодовуються, величиною $\delta - \alpha - \gamma$ (рис. 2.3.2.б).

Розміри втрат добробуту, як і надбавка монополіста, залежать від еластичності попиту за ціною E . Якщо попит є еластичним, зниження ціни забезпечуватиме монополісту зростання сукупної виручки. Коли попит нееластичний, монополіст, навпаки, втрачатиме виручку за зниження ціни. Тому раціональний монополіст обирає ділянку попиту, на якій $|E| > 1$ (у цьому випадку його граничний виторг буде більшою нуля $MR > 0$).

Дослідження величини втрат добробуту споживачів унаслідок монополізму в певних секторах економіки проводилися різними вченими за оригінальними методиками. Уперше таку спробу здійснив американець А. Харбергер у 1954 р. на статистичних матеріалах по обробній промисловості США за 1921—1929 рр. Він дійшов висновку, що вплив подібних втрат на добробут суспільства є незначним — приблизно 1/10 % ВВП. Але інші дослідження, здійснені пізніше, продемонстрували помітніший результат (табл. 2.3.1).

Таблиця 2.3.1

**ВТРАТИ СУСПІЛЬНОГО ДОБРОБУТУ
ВІД МОНОПОЛІСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, % ВВП або ЧНП***

Дослідники	Країни та роки обстеження	Відсоток втрат
А. Харбергер	США, 1929	0,1
Д. Камершен	США, 1956—1961	5,4—7,6
К. Коулінг, Д. Мюллер	США, 1963—1966	4,0—13,1
Джонс, Ландадіо	Канада, 1965—1967	3,7
К. Коулінг, Д. Мюллер	Велика Британія, 1968—1969	3,9—7,2
Вальрус	Фінляндія, 1970—1979	0,2—0,6
Дженні, Вебер	Франція, 1971—1974	0,21
Пеццолі	Італія, 1982—1983	0,4—9,4
Фунааші	Японія, 1980	0,02—3,0
Ос	Південна Корея, 1983	1,16—6,75
С. Авдашева, Н. Розанова	Росія, 1993 Росія, 1996	2,73 0,53
О. Пустовойт	Україна, 2000—2006	9,1

**Джерело: Філюк Г. М. Конкуренція і монополія в епоху глобалізації*

Крім методологічних розбіжностей, можна припустити, що значення, отримані під час дослідження втрат добробуту, коливаються під впливом інституційних факторів, якості статистичних даних, а також розміру тіньової економіки в країні.

Результати присутності на ринку фірми-монополіста для суспільства можна охарактеризувати за допомогою низки таких показників:

1) Надбавка монополіста M_m , що визначається за формулою:

$$M_m = \frac{1}{1 - \frac{1}{|E|}}. \quad (2.1)$$

Що більшою є еластичність попиту, то надбавка, отримана монополістом, буде меншою.

2) Іноді компанія може обіймати монопольне становище на ринку певних благ, але бути неспроможною визначати їх ціну (наприклад, якщо для благ існують замітники). Індекс Лернера I_L — показник, який відображатиме рівень влади монополіста на ринку.

$$I_L = \frac{P_M - MC}{P_M}, \quad (2.2.)$$

де P_M — ціна товару монополіста, MC — його граничні витрати.

Якщо $I_L = 0$, то на ринку панує досконала конкуренція; коли ж $I_L = 1$, то монополіст має максимальну владу над споживачами своєї продукції.

3) Чисті втрати суспільного добробуту DL_M , які, якщо функція попиту є лінійною¹, обчислюються так:

$$DL_M = -\frac{P_M \cdot Q_M}{2E}. \quad (2.3.)$$

Часто-густо монопольне становище компанії є тимчасовим, тому вона вдається до додаткових витрат, щоб продовжити свій монопольний стан на якомога довший період. Витрати, які фірма здійснює з цією метою, також негативно впливають на суспіль-

¹ Якщо функція попиту не є лінійною, то, позначивши її як $y = f(x)$, обсяг чистих суспільних втрат за рис. 2.3.1.6 можна обчислити за допомогою інтегрування:

$$DL_M = \int_{Q_M}^{Q_C} (f(x) - P_C) dx.$$

ний добробут. Тому *сукупні втрати суспільного добробуту* визначатимуться як сума DL_M і видатків організації на захист монопольної позиції.

За даними Антимонопольного комітету, секторами економіки України, в яких спостерігаються значні втрати добробуту внаслідок високого ступеня монополізму, 2010 року були паливно-енергетичний комплекс, машинобудування, сфера транспорту та зв'язку (табл. 2.3.2).

Таблиця 2.3.2

**РІВЕНЬ МОНОПОЛІЗАЦІЇ
В РІЗНИХ СЕКТОРАХ ЕКОНОМІКИ України в 2010 р.**

Сектори економіки	Типи ринків			
	З конкурентною структурою	Олігополістичні	З ознаками домінування	Монополістичні
Паливно-енергетичний комплекс	18,1	0,2	64,5	17,2
Агропромисловий комплекс	58,1	9,6	31,2	1,2
Гірничо-металургійний комплекс	60,7	25,1	13,8	0,4
Машинобудування	29,4	23,8	46,8	—
Сфера транспорту та зв'язку	14,6	2,1	49,2	34,1
Торгівля і посередництво	80,5	4,7	13,1	1,7

У підсумку, діяльність монопольних утворень на ринках призводить до численних негативних наслідків для суспільства, а саме:

- I) обсягів виробництва, нижчих за суспільно необхідні;
- II) рівня цін, вищого за оптимальний;
- III) перерозподілу частини надлишку на користь монополіста і погіршення добробуту споживачів;
- IV) появи додаткових некомпенсованих утрат добробуту споживачів.

Тим не менше, монополії, що функціонують у секторах національного господарства, в динамічній перспективі спроможні генерувати і позитивні впливи на суспільний добробут. Такі впливи пов'язують передусім з інвестиційною та інноваційною діяльніс-

тю. Для просування нових товарів і послуг, для запровадження нових методів виробництва компанії потребують попереднього акумулювання значних ресурсів. Саме монопольне становище може дозволити фірмі відносно швидко накопичувати кошти і здійснювати інноваційні капіталовкладення, а приватний статус гарантуватиме відбір найперспективніших інновацій. Генеруючи нові наукові знання, доступні всім, та здійснюючи їх дослідне практичне впровадження, монопольні утворення фактично створюють для суспільства і людства позитивні екстерналії, забезпечуючи науково-технічний прогрес.

Особливим видом монополії, вартим уваги, є *природна монополія*. Вона утворюється, коли на ринку спостерігається зростання віддачі від масштабу виробництва і коли прибутковою буде діяльність лише однієї єдиної фірми в секторі. Прикладами такого типу підприємств можуть бути залізниця, компанії з водо- або енергопостачання. Нерідко такі організації перебувають у державній або комунальній власності. Докладнішу специфіку їх діяльності та управління розглянемо в темі 13.

Оскільки для монополії характерним є суперечливе поєднання суспільних переваг і недоліків, то утворення такого типу мають перебувати під суспільним контролем, а в разі необхідності зазнавати державного регулювання. Очевидним способом боротьби з монополіями, звичайно, видається посилення ринкової конкуренції. Але це не завжди можливо, позаяк монопольні преференції найчастіше захищені високими вхідними бар'єрами.

Вхідні бар'єри на ринок — складнощі, які постають перед компаніями, що мають намір ввійти на прибутковий ринок (розпочати новий, прибутковий вид бізнесу). Бар'єри можуть набувати різних форм:

- ліцензій, що надають ексклюзивне право на діяльність лише одній фірмі;
- технологій і виробничих методів, захищених патентами;
- корпоративних стратегій, націлених на агресивне просування своєї продукції.

Обираючи форму суспільної протидії монополізму, слід зважати на вид бар'єру, яким захищені фірми від конкуренції. Коли йдеться про ліцензії, то їх обмежувальну дію можна скорегувати зміною законодавства. Якщо бар'єри — це певні технологічні ноу-хау, держава може наполягати на відкритті доступу до нових знань усім членам суспільства. Політика щодо патентів — головних форм захисту інновацій як стимулів до отримання надприбутку — має забезпечувати гнучкість у строках їх дії для різних

секторів бізнесу. Якщо компанії використовують шкідливі стратегії побудови лояльності до свого бренду, суспільство може накладати обмеження на їх рекламну діяльність.

У підсумку, для подолання диспропорцій, що з'являються на ринках під впливом недосконалої конкуренції, суспільство має потурбуватися про створення ефективних незалежних інститутів захисту конкуренції з широкими повноваженнями.

2.4. Асиметрична інформація

В ідеальних умовах ринкової конкуренції вважається, що покупець і продавець володіють однаковою повною — досконалою або симетричною — інформацією один про одного. Насправді ж так трапляється досить рідко: зазвичай продавець знає більше про товари, які він продає, ніж його клієнти. І не завжди його вигода буде максимальною, якщо він поводитиметься чесно чи казатиме правду. У довгостроковому періоді така ситуація може вести до зменшення частоти та обсягів обмінів, а також знижувати добробут сторін.

Стан, за якого гравці при укладанні угоди володіють неоднаковою нерівнозначною інформацією про предмет обміну або про наміри одна одної, називається *асиметричною інформацією*. Наслідком такого стану є зростання *ризиків*, що закладаються в ціни взаємодії. Економічні агенти воліють зменшувати свої ризики, вдаючись до їх страхування. Тому неспроможність ринку, що виникає за умов інформаційної асиметрії, безпосередньо пов'язана з вартістю страхових послуг.

Концепція інформаційної асиметрії розвинута американським науковцем Дж. Акерлофом, який за її дослідження, зокрема на прикладі ринку автомобілів, 2001 року був нагороджений економічною премією пам'яті Альфреда Нобеля¹. Відомо, ціна автомобіля в автосалоні є значно вищою за ціну автомобіля на вторинному ринку, навіть якби він був щойно знятий з вітрини торговельного залу. Це пов'язано не стільки з платою за привілеї користування новими авто, скільки з високою ймовірністю при-

¹ George A. Akerlof. The Market for «Lemons»: Quality Uncertainty and the Market Mechanism // The Quarterly Journal of Economics, v. 84, August 1970. — P. 488—500.

дбання неякісного вживаного автомобіля. Відомо, що серед автомобілів, які пропонуються для продажу на вторинному ринку, трапляються як якісні, так і дефектні, які у США називають «лимонами».

Розглянемо приклад функціонування вторинного ринку автомобілів, де для продажу пропонуються транспортні засоби високої та низької якості. Максимальна ціна, яку готові заплатити покупці за автомобілі високої якості, становить 20 000 дол, а за автомобілі низької якості — 2000 дол. Продавці автомобілів бажають продати товар високої якості не менше ніж за 15 000 дол, а товар низької якості — не менше ніж за 5000 дол. Загальна кількість автомобілів високої якості становить 100 одиниць, а низької — також 100. За цих умов можливими є три варіанти ринкової рівноваги залежно від повноти і симетричності інформації щодо якості автомобілів.

Якщо інформація є повною та симетричною, тобто і продавець, і покупець ознайомлені з якістю автомобілів, то угоди однозначно купівлі-продажу укладатимуться на двох незалежних ринках — ринку автомобілів високої якості, на якому рівноважна ціна встановиться в інтервалі від 15 000 до 20 000 дол, і ринку автомобілів низької якості із рівноважною ціною від 2000 до 5000 дол. Загальний обсяг угод на двох ринках становитиме 200 автомобілів.

Якщо інформація є неповною, але симетричною, тобто ні покупець, ні продавець однаковою мірою не володіють необхідними даними щодо властивостей автомобілів, однак знають, що половина з них є якісними, то ймовірність натрапити на такий автомобіль становитиме 0,5. За цих умов максимальна ціна, яку покупець готовий заплатити за автомобіль, становитиме:

$$P_C = 20\,000 \cdot 0,5 + 2000 \cdot 0,5 = 11\,000 \text{ дол.}$$

При цьому, мінімальна ціна, на яку погодиться продавець, буде нижчою:

$$P_P = 15\,000 \cdot 0,5 + 5000 \cdot 0,5 = 10\,000 \text{ дол.}$$

Ринкова ціна встановиться між максимальною ціною покупців і мінімальною ціною продавців, а обсяг укладених угод дорівнюватиме, як і в попередньому випадку, 200 автомобілів. Суспільний добробут як сума надлишків споживачів і виробників залишиться без змін, адже частина втрат покупців, які заплатять за автомобіль низької якості, більша, ніж їх реальна готовність платити за такий товар, буде компенсована за рахунок виграшу ін-

шої частини покупців, які заплатять за автомобіль високої якості значно менше, ніж були готові. Те саме стосується і продавців.

Якщо інформація є неповною й асиметричною, тобто реальна якість товару відома тільки його продавцю, то максимальна ціна, яку готові будуть заплатити споживачі за товар невідомої якості, становитиме 2000 дол. Продавець автомобіля високої якості не бажатиме продавати його лише за 2000 дол, оскільки його мінімальна ціна становить 5000 дол. Відповідно, рівноважна ціна на ринку встановлюється у відтинку між високою реальною вартістю якісних автомобілів та низькою вартістю неякісних. Це спонукатиме сумлінних продавців якісних авто виходити з ринку, оскільки вони вважають сформовану ціну заниженою, а власників дефектних авто — залишатися, оскільки середня ціна значно перевищує реальну вартість їхнього товару. Отже, якісні товари витісняються неякісними, що формує в умовах інформаційної асиметрії явище зворотної селекції, коли одна сторона ринку не володіє усією повнотою даних щодо якості предмета обміну.

Недобросовісна поведінка продавців на ринку призводить до виникнення не лише втрат покупців, які купують неякісний товар, а й до втрат чесних продавців, які змушені реалізовувати якісний товар за заниженими цінами, або взагалі витісняються з ринку, оскільки не погоджуються з такими умовами. Інформаційна асиметрія зумовлює неспроможність ринкового механізму повною мірою задовольняти потреби суспільства та може гальмувати економічний розвиток країн. Приховування інформації щодо якості продукції дає можливість отримання нечесних прибутків у сфері торгівлі, роблячи її більш привабливою для потенційних підприємців, а також провокує зростання транзакційних витрат.

Зазначимо, що вирішення проблем інформаційної асиметрії пов'язане не лише із державним контролем. У країнах, де суттєву роль в організації бізнесу відіграють бренди, товарні знаки, франчайзинг, фірмові магазини, ліцензування і державний захист контрактів продавцям, виявляється, важче грати в нечесну гру, оскільки вона призводить до втрати репутації і майбутніх доходів.

Із ситуації асиметричності інформації в учасників ринку виникає також додатковий попит на страхові послуги. Він націлений на конвертацію стану невизначеності на визначеність і забезпечення безпеки індивіда або фірми. Поведінка, за якої економічний суб'єкт жертвує частиною свого багатства, щоб уникнути ризику, називається *неприйняттям ризику*. Її характеристика здійснюється за допомогою аналізу очікуваної кориснос-

ті — багатства, скорегованого на ймовірність настання або ненастання втрат.

$$EU = (1 - p) \cdot U(W_1) + p \cdot U(W_2), \quad (2.1.)$$

де EU — очікувана корисність, p — ймовірність настання втрат унаслідок негативних подій, W_1 — рівень багатства, якщо негативна подія не відбудеться, W_2 — обсяг багатства, якщо негативна подія станеться, $U(W_1)$ в $U(W_2)$ — корисність від багатства, відповідно, у першому і в другому випадках.

Якщо в страховому секторі панує досконала конкуренція, а страховики володіють досконалою інформацією, то їхні очікувані прибутки мають прямувати до нульового рівня. Тому вартість страхування цілковито дорівнюватиме ймовірності настання страхового випадку, а споживачі, які придбали страховку, в умовах рівноваги будуть повністю застраховані від втрат внаслідок негативних подій (тобто страховий поліс цілком покриє витрати внаслідок настання страхового випадку).

Коли ж в економіці поширеною є асиметрична інформація, поведінка економічних суб'єктів стає неоднозначною, що, зрештою, призводить до втрат суспільного добробуту. Приховані знання чи приховані дії породжують види асиметрії, відомі як несприятливий відбір і моральний ризик. Розглянемо ці види докладніше.

Несприятливий відбір — трапляється, коли частина знань чи інформації приховуються однією стороною від іншої. Механізм відбору описаний на прикладі «лимонів» на автомобільному ринку США раніше. Даний тип недобросовісної поведінки є поширенішим в економічно нерозвинутих країнах, зокрема й в Україні. Найпростіший побутовий приклад, з яким зіштовхується майже кожний, — якість пропонованих у вітчизняних магазинах продуктів харчування. Припустимо, всіх виробників харчування можна поділити на тих, які пропонують високоякісну продукцію, і тих, які відвантажують на продаж продукцію низької якості. Вони володіють значно більшою інформацією про якість виробленої ними продукції, ніж споживачі, а тому мають можливість продавати їх за приблизно однаковою ціною. Споживачі, які неспроможні відрізнити якість благ до купівлі (адже ціни майже не різняться), на негативному досвіді постфактум формують певне усереднене уявлення про всю пропоновану продукцію як низькоякісну. У результаті їхня готовність платити за товари даного виду знижується, вони намагаються шукати їм заміники. Від такої ситуації потерпають фірми, що намагаються створювати ви-

сокосортну продукцію і, відповідно, в ході виробництва мають понести вищі витрати на забезпечення якості. Тож під дією ринкових сил з ринку виштовхуються саме якісні товари, а суспільству пропонується для споживання лише низькосортна продукція.

Страховання як спосіб протидії ризикам виявляється також неспроможним захистити від несприятливого відбору. Споживачів страхових послуг умовно можна поділити ще й на схильних до ризику і таких, що воліють не ризикувати. Зі зростанням частки людей, які вдаються до ризикованих дій, страхові компанії будуть змушені частіше сплачувати страхові відшкодування. Отже, їм необхідно збільшувати вартість страхових полісів, що відлякуватиме від їхніх послуг клієнтів, не схильних ризикувати. Проблема також і в тому, що страхові компанії не мають достатньо інформації, щоб наперед відрізнити схильних ризикувати людей від несхильних, і запропонувати їм диференційовану продукцію. Продаючи ж однотипний контракт і тим, і тим, страховики фактично фінансують ризиковану діяльність за рахунок добробуту несхильних ризикувати людей.

Моральний ризик — виникає, коли одна зі сторін не спроможна проконтролювати добросовісність виконання іншою стороною своїх обов'язків відповідно до укладеного контракту. Тоді той гравець, що опиняється у невідконтрольному становищі, стикається зі спокусою використати ексклюзивне становище на свою користь. При цьому шкідливість такої поведінки може навіть до кінця не усвідомлюватися. Наприклад, власник застрахованого приватного автомобіля, зачинивши його, забуває ввімкнути сигналізацію чи поставити свій транспортний засіб на ніч на зупинку під охороною; або якщо авто є службовим, користувач використовує його не лише з метою поїздок зі службових питань, а й для особистих потреб.

Наслідком високих моральних ризиків для страхових компаній стає зростання страхових випадків і, відповідно, страхових виплат порівняно з їх прогнозованими витратами. Ключовою проблемою морального ризику є рівень зусиль, які докладають покупці полісів, і страховики ставлять на меті його стимулювання. Розглянемо докладно *методи протидії асиметрії інформації*.

Для уникнення несприятливого відбору економічна теорія пропонує два прийоми: фільтрацію і подання сигналу. *Подання сигналу* має здійснювати той з гравців, який володіє більшою кількістю інформації. У прикладі з продукцією харчування — це виробник, який здійснює додаткові витрати, щоб поінформувати та переконати споживачів у якості своєї продукції. Способи

таких дій є доволі різноманітними: інформування про свою торгову марку, реклама; якщо йдеться про товари довгострокового користування — ними також можна вважати гарантійне обслуговування, добровільне прийняття штрафних санкцій, компенсаційні виплати чи відкликання продукції. Зазначені надлишкові витрати будуть сигналом для споживачів, що пропонована продукція належної якості. У ситуації найму працівника роботодавцем сигналом про професійність кандидата (за наявності повноцінної системи освіти) має виступати диплом про закінчення вишу. Назва навчального закладу (рейтинг) і рівень оцінок у дипломі також нестимуть інформаційне навантаження.

Фільтрація — дії гравця, який володіє меншою кількістю інформації, спрямовані на те, щоб протилежна сторона прояснила свої наміри чи поведінку. Непоінформований суб'єкт пропонує поінформованому контрагенту певний набір альтернатив для взаємодії і з його вибору постфактум робить висновки про мету та переваги супротивника. Вибір при цьому вивільняє інформацію для непоінформованого гравця і дозволяє йому на основі логічного аналізу зробити фільтрацію даних та обрати стратегію взаємодії.

Для прикладу розглянемо страхову компанію, яка не має інформації про схильність до ризику своїх клієнтів, але, як зазначалося вище, зацікавлена у їх фільтрації за цією ознакою. З метою отримання додаткової інформації страховик продаватиме споживачам диференційований контракт, пропонуватиме невеликі відшкодування по високоймовірних ризиків, або ж встановлюватиме значну франшизу чи купуватиме інформацію про споживача у бюро кредитних історій. За реакцією клієнтів на різні умови контракту компанія зможе зробити упереджені висновки про доцільність ведення бізнесу із даним клієнтом, що знижуватиме її власні збитки.

Держава може також утручатися в ринкові процеси з метою усунення інформаційної асиметрії. Найпростішим інструментом в її арсеналі є обов'язкове примусове страхування на мінімальному рівні. У таких умовах схильні до високого ризику гравці отримують бодай якесь покриття своїх втрат, нейтральні до ризику гравці матимуть гарантоване відшкодування збитків за полісами, і лише в зовсім несхильних до ризику агентів погіршуватиметься добробут. Приклад — страхування цивільної відповідальності водіїв транспортних засобів.

Отже, обов'язкове страхування, яке передбачає усереднений рівень страхових внесків і низький рівень відшкодувань, висту-

патиме як субсидія для схильних до високого ризику гравців і податок на поміркованих гравців. Але сукупний позитивний ефект (поліпшення за Парето) від нього в національному господарстві досягатиметься внаслідок розширення ринку страхових послуг і збільшенні можливостей страхових компаній фінансувати економіку.

Ключові положення

1. Ринок неспроможний забезпечити належне виробництво деяких благ, у край необхідних суспільству, через їх специфічні властивості. Такими властивостями є i) неконкурентність у споживанні — здатність блага залишатися доступним для всіх після споживання його одним з індивідів, і ii) невиключеність із споживання — неможливість заборонити споживати всім благо після надання його одному з індивідів. У фінансуванні виробництва суспільних благ із згаданими властивостями може виникати «проблема безбілетника», коли деякі споживачі ухиляються від оплати за користування певним благом. Частково така проблема вирішується за допомогою податку Кларка — алгоритму, спрямованого на встановлення учасника, рішення якого є визначальними, та накладення на нього додаткових виплат.

2. Ринок неспроможний усувати вплив зовнішніх ефектів (екстерналій) на учасників узаємодії. Ефекти, що впливають на добробут учасників, виникають поза їх бажанням унаслідок діяльності інших гравців, а втрати від них залишаються некомпенсованими. Проблема екстерналій може розв'язуватися за рахунок i) переговорів, витрати на які мають бути незначними, а права власності на спірні об'єкти чітко визначеними, або ii) державного втручання, спрямованого на пряме обмеження обсягів екстерналій чи посиленого оподаткування процесу її виробництва.

3. Ринок неспроможний блокувати ослаблення конкурентної напруженості на ньому, яке в підсумку виливається в його монополізацію. Монополіст, здійснюючи цінову дискримінацію, перерозподіляє значну частину надлишку споживача у формі надбавки до прибутків на свою користь, у процесі чого певна частина надлишку взагалі втрачається, а добробут споживача суттєво знижується. Протидія монополізму має націлюватися насамперед на зниження вхідних бар'єрів у галузь.

4. Ринок неспроможний гарантувати однаковий доступ до інформації його учасникам, що вступають у взаємодію. Асиметричність інформації генерує ризики, які в свою чергу викривлюють ціни на ринку та погіршують розподіл ресурсів. Вона існує у формі і) несприятливого відбору, коли частина інформації приховується до укладання угоди, та ii) морального ризику, коли контроль за виконанням домовленості ускладнений. Методами протидії асиметрії інформації є страхування, фільтрація та подання сигналу.

Терміни та поняття

*Асиметрична інформація
Екстерналії (зовнішні ефекти)
Інтерналізація екстерналій
Клубне благо
Моральний ризик
Надбавка монополіста
Невиключеність із споживання
Неконкурентність у споживанні
Несприятливий відбір
Осьовий гравець
Проблема безбілетника
Суспільне благо
Трансакційні витрати
Фільтрація*

Завдання для самоперевірки

1. Що собою являють суспільні блага? Які властивості їм притаманні? Чим вони відрізняються від приватних і від колективних благ?
2. У чому відмінності між чистими і змішаними суспільними благами? Чому держава бере на себе обов'язки забезпечувати суспільство як тими, так і іншими?

3. Яким чином може здійснюватися організація виробництва та фінансування суспільних благ?

4. У чому сутність і причини виникнення «проблеми безбілетника»? Яким чином їй можна протидіяти?

5. Що таке екстерналії? Що є джерелом їх утворення?

6. Яким чином можна здійснювати інтерналізацію екстерналій? За яких умов можна ефективно це зробити на основі ринкових відносин?

7. Коли інтерналізація екстерналій відбувається за допомогою державного втручання в економіку? У чому різниця між такими його формами, як оподаткування та пряме регулювання? Чому в розвинутих країнах частіше вдаються до першої форми, а в країнах, що розвиваються, до другої?

8. Якими можуть бути причини утворення монополії на конкурентному ринку? У чому позитивні та негативні сторони такого явища як монополізм?

9. На основі яких показників можна оцінити ступінь впливу монополії на економіку та на добробут суспільства?

10. За яких умов та за якими напрямками суспільний сектор економіки може протидіяти монополізму?

11. Яким чином у відносинах між учасниками ринку виникає асиметрична інформація? У яких формах та які наслідки за собою тягне її поява?

12. Які механізми окремі гравці та суспільство в цілому можуть використовувати для протидії асиметричній інформації? Наскільки вони є ефективними?

Завдання для індивідуальної роботи

Проблемні ситуації

Завдання 1. У дачному селищі, де налічується 90 садиб, мешканці зазнали шкоди від навали комах-шкідників. Для того, щоб протистояти комахам, дачники у приватному порядку купують розприскувачі та отруту й використовують їх у межах своїх приватних ділянок. Вирішення проблеми у такий спосіб коштує для окремої садиби 50 грн. Проте зі шкідниками можна боротися й колективно, для чого громада селища може винайняти літак, який розпорозуватиме отруту з повітря. Вартість такої послуги кош-

туватиме для мешканців селища 10 тис. грн. Визначте доцільність і потенційні переваги колективного методу боротьби з комахами, а також умови, за яких його реалізація буде ефективною. Поміркуйте, чи можливо відносити колективний метод боротьби з комахами до суспільного блага.

Завдання 2. На кільцевій вулиці міста у двоповерховому будинку, розділеному на дві квартири (на нижньому та верхньому поверхах), придбали помешкання двоє сімей. Комунального обслуговування будинку на вулиці не мають, і тому їх мешканці повинні розв'язувати проблему з вивозом сміття самостійно. Вартість одноразового вивозу сміття від будинку незалежно від кількості мішків становить 6 грн. За такого рівня витрат для родини, що мешкає на другому поверсі, оптимальним буде вивіз сміття 3 рази на тиждень, а для родини, що мешкає на першому поверсі — 5 разів. Міська влада, прагнучи підтримувати чистоту біля будинків, бажає, щоб сміття вивозили щодня. Тому сусідам необхідно домовитися щодо спільного фінансування вивозу сміття з будинку, де вони мешкають, і визначитися з його частотою протягом тижня. Визначте величину втрат і вигід кожної з родин за умови виконання рішення міської влади. Поміркуйте, як сусіди можуть домовитися, щоб максимізувати власні вигоди щодо вивозу сміття відповідно до вимог місцевої влади.

Завдання 3. Органами влади двох населених пунктів — районного центру та селища, відділених один від одного річкою, ухвалено рішення щодо спільного будівництва мосту, який дозволить удвічі скоротити дорожню відстань між ними. Сукупні витрати на будівництво мосту становитимуть 90 млн грн. Для бюджету селища така сума вдвічі перевищує його ресурси, однак для бюджету районного центру вона становить лише 70 % коштів, які можуть бути виділені. Органами влади підраховано, що очікуване скорочення дорожніх витрат після будівництва мосту для мешканців районного центру, які рідко відвідують селище, становитиме 30 % загальної вартості проекту. Натомість для мешканців селища будівництво такого мосту є вкрай важливим: очікуване скорочення їхніх витрат на поїздки становитиме 65 % загальної вартості проекту. Оцініть доцільність реалізації проекту будівництва мосту та визначте можливі варіанти розподілу витрат на його фінансування між учасниками. Поміркуйте, які чинники необхідно врахувати для оцінки ефективності реалізації такого проекту та які з них не було названо.

Розрахунково-аналітичні завдання

Завдання 4. У населеному пункті по вулиці, на якій налічується 25 приватних садиб, планується здійснити прокладання мережі газопостачання. Вартість такого проекту оцінюється у 20 тис. грн. Маючи можливість використовувати у побуті газ, мешканці вулиці протягом кількох років експлуатації отримають економію коштів у рівних частках, дисконтована величина якої становитиме 50 тис. грн. Утім, п'ять садиб відмовляться брати участь фінансуванні прокладання лінії газопостачання по вулиці, при цьому виключити їх з кола споживачів газу неможливо. Визначте ефективність реалізації проекту газопостачання, а також зміну індивідуальних і сукупного добробуту мешканців вулиці. Поміркуйте і запропонуйте способи, за допомогою яких можна усунути проблему безквиткового пасажира у фінансуванні проекту газопостачання.

Завдання 5. У приміщенні колишнього міського палацу культури розмістилися три приватні організації: офіс служби міського таксі, студія дитячої творчості та продовольчий мінімаркет. Застаріла опалювальна система будівлі не забезпечує підтримання нормальної температури у приміщеннях протягом осінньо-зимового періоду. Директор дитячої студії запропонував замінити зношене опалювальне обладнання будівлі на нове. Вартість проекту оновлення опалювальної системи становитиме 15 тис. грн, а позитивний економічний ефект кожного з учасників після його реалізації вони оцінили, відповідно, у 5 тис. грн, 11 тис. грн і 8 тис. грн. Оцініть значущість реалізації проекту опалення та обґрунтуйте, яка з організацій може відмовитися від участі в його фінансуванні за умови, що витрати будуть розподілені між ними порівну. Визначте Парето-ефективний розподіл витрат на його реалізацію, який гарантував би чесну поведінку його учасників. Яким чином власник служби таксі вплине на проект, якщо знизить свої очікувані вигоди до 3 тис. грн?

Спрогнозуйте можливі варіанти нечесної поведінки підприємств-сусідів, якщо їм доведеться обирати між двома варіантами розв'язання проблеми опалення — заміною зношеного опалювального обладнання та встановленням кожним з учасників відокремленої опалювальної системи. Вартість такого альтернативного проекту — 21 тис. грн, а вигоди вказані суб'єкти після його реалізації оцінили, відповідно, у 13 тис. грн, 10 тис. грн і 8 тис. грн. Використовуючи алгоритм Кларка, визначте «осьових» гравців і розмір податку, який вони повинні будуть сплатити. Яким

чином власник служби таксі вплине на проекти, якщо завищить свої вигоди за проектом № 2 до 15 тис. грн?

Завдання 6. Розташований у районному центрі завод гумово-технічних виробів вивозить відходи виробничої діяльності на місцеве звалище в обсягах, які перевищують його утилізаційні можливості. Такими діями завод завдає втрат довікільню на 50 тис. грн. Місцева влада має намір припинити завдання такої шкоди. З цією метою вона може самостійно побудувати станцію для переробки відходів вартістю 30 тис. грн. З іншого боку, підприємство могло б самостійно усунути забруднення під час первинної обробки відходів на заводі, витративши на це 10 тис. грн. Спираючись на теорему Р. Коуза, визначте результати угоди щодо розподілу фінансових витрат на усунення проблеми забруднення довікільня за умови, якщо права власності буде надано: а) потерпілим; б) забруднювачу. Дайте їх оцінку з погляду досягнення ефективності за Парето. Змодельуйте ситуацію, за якої розв'язання проблеми забруднення довікільня виявилось б неможливим.

Завдання 7. Чотири рібні господарства використовують течію річки для розведення риби. Вище за течією інша компанія побудувала хімічний завод, частина виробничих відходів якого потрапляє у річку. Забруднена вода завдає кожному рибгоспу збитки на 120 тис. грн щороку. Річка, яка є стратегічним природним ресурсом, перебуває у розпорядженні державних органів, тому для розв'язання проблеми забруднення рибгоспи звернулися до місцевої влади. Місцева влада з цього приводу здійснює оцінку двох можливих варіантів: а) запровадити штрафну санкцію для підприємства, що забруднює річку, та спрямувати отримані кошти на побудову сучасної комплексної системи утилізації річкових відходів вартістю 1200 тис. грн; б) надати рибним господарствам субсидію на побудову штучних водойм для розведення риби в обсязі 280 тис. грн. Обґрунтуйте, який із заходів місцевої влади доцільно обрати, визначте умови та можливі результати їх застосування. Поміркуйте, якими додатковими діями можна було б посилити вплив запропонованих заходів.

Завдання 8. За оцінками рекрутингового агентства ємність ринку спеціалістів із комп'ютерних технологій у країні становить 22 тис. осіб, з яких 30 % — спеціалісти високої кваліфікації, а решта — низької. Середньомісячна заробітна плата, яка пропонується роботодавцями для спеціалістів високої кваліфікації, стано-

вить 10 тис. дол., а для низькокваліфікованих працівників — 3 тис. дол. Зіставляючи рівень винагороди за працю із ситуацією більш розвинених країн-сусідів, висококваліфіковані працівники оцінюють вартість своєї роботи не менше ніж у 15 тис. дол. на місяць, а спеціалісти низької кваліфікації — не менше ніж у 4 тис. дол. на місяць. Визначте можливі обсяги укладених угод і вартість найму робочої сили на ринку спеціалістів з комп'ютерних технологій країни (чисельність зайнятих і середні заробітні плати), якщо інформація про рівень кваліфікації у розпорядженні працівників і роботодавців буде повною та симетричною. Обґрунтуйте можливі ризики та спрогнозуйте зміни параметрів ринку праці та втрати суспільного добробуту, якщо інформація про справжній рівень кваліфікації буде відома лише працівникам.

Завдання 9. Підприємство, яке займає значне частку на ринку товару Q , виробляє щомісяця продукції в обсязі 1000 одиниць і продає її за ціною 50 грн. Цінова еластичність попиту на товар Q дорівнює $-1,25$. Граничні витрати виробництва підприємства є постійними і становлять 10 грн. Визначте індекс Лернера та зробіть висновок щодо рівня монопольної влади підприємства. Який обсяг цінової надбавки отримує підприємство? Яким є обсяг суспільних утрат від діяльності підприємства? Уявімо, що уряд розглядає питання щодо встановлення фіксованої ціни на товар Q . Обґрунтуйте, яку ціну уряду необхідно запровадити, щоб забезпечити суспільно оптимальний обсяг випуску товару Q у кількості 5000 одиниць?

Кейс-завдання

Кейс-завдання I

«Прийняття інвестиційного рішення в умовах невизначеності»¹

Уявіть, що ви є членом групи із 80 студентів різних навчальних закладів, з якими ви не знайомі. Вам, як і їм, потрібно здійснити схожі інвестиційні рішення. У кожного із членів групи в

¹ Перекладено та адаптовано із: G. Marwell, R. Ames. Economists Free Ride, Does Anyone Else? Experiments on the provision of public good, IV // Journal of Public Economics 15 (1981) — P. 295—310.

розпорядженні 225 жетонів, які можна вкласти в спільний з іншими або в індивідуальний проект.

Індивідуальний проект принесе вам віддачу 10 копійок на кожний інвестований жетон.

Колективний проект забезпечує віддачу залежно від сукупної кількості жетонів, укладених у нього. Далі отримана від нього віддача розподіляється рівномірно між усіма вісімдесятьма студентами незалежно від того, хто скільки жетонів інвестує.

ТАБЛИЦЯ ВІДДАЧІ ВІД КОЛЕКТИВНОГО ПРОЕКТУ

Якщо сукупна кількість жетонів, вкладає в колективний проект всіма членами групи, становитиме	Сукупний виграш, зароблений групою, становитиме (грн)	Виграш, який припадає на одного члена групи, становитиме (грн)
Від 0 до 1999	0	0,0
Від 2000 до 3999	140	1,8
Від 4000 до 5999	320	4,0
Від 6000 до 7999	540	6,8
Від 8000 до 9999	3200	40,0
Від 10 000 до 11 999	3500	43,8
Від 12 000 до 13 999	3900	48,8
Від 14 000 до 15 999	4200	52,5
Від 16 000 до 17 999	4400	55,0
18 000	4500	56,3

Урахуйте, що ви не маєте інформації про інвестиційні наміри інших студентів.

Ваше завдання — капіталізувати власні 225 жетонів. Ви маєте право повністю вкласти їх в індивідуальний чи колективний проект або розподілити в будь-якій пропорції між обома проектами.

Перед тим, як приймати рішення, дайте відповідь на запитання, наведені після тексту, для перевірки розуміння вами поставленого завдання в кейсі.

Після відповіді на питання обміркуйте ваше інвестиційне рішення і заповніть формуляр рішення.

На вільній частині аркуша в довільній формі поясніть свій вибір. Спробуйте спрогнозувати сукупну кількість жетонів, яку, як ви розраховуєте, всі учасники забажають вкласти в колективний

проект, і, відповідно, свою очікувану віддачу по кожному із проектів та виграш від інвестиційного рішення в цілому. Скільки часу вам знадобилося на прийняття рішення? Якщо доцільно, вкажіть 2—3 варіанти, з-поміж яких довелося робити остаточний вибір, і поясніть, чому перевага надана тому з них, який обрано остаточно.

ПИТАННЯ для перевірки розуміння завдання

1. Якщо я вкладаю всі свої жетони в індивідуальний проект, то моя сукупна віддача від вкладення становитиме _____грн.

2. Якщо я інвестую 125 жетонів у колективний проект, а решту — в індивідуальний, і більше ніхто з учасників не вкладе жодного жетона в колективний проект, то моя кінцева сукупна віддача становитиме _____грн.

3. Якщо всі учасники погодилися вкласти всі свої жетони в колективний проект, то моя індивідуальна віддача становитиме _____грн.

ФОРМУЛЯР інвестиційного рішення

Із 225 жетонів я вирішив(ла) інвестувати в індивідуальний проект _____жетонів і колективний проект _____жетонів.

Кейс-завдання II

Якість доріг і добробут суспільства

Нині майже кожна людина прагне мати власний автомобіль, який не лише допомагатиме їй швидше долати відстані, а й забезпечуватиме певне задоволення власним матеріальним становищем. Соціально-економічне поліпшення поряд із появою автомобілів економ-класу внаслідок розвитку виробничих технологій призвели до стрімкого збільшення кількості автомобілістів і посилення навантаження на автомобільні шляхи. Щорічний темп приросту автомобільного парку України становить приблизно 8 % і на 2010 рік налічував понад 7 млн одиниць, або 136 машин на кожну тисячу жителів. У США такий показник становить 745 машин, при цьому приватні автомобілі мають понад 90 % родин, а у 18 % сімей у власності — три і більше автомобілі. У країнах Західної Європи на кожну тисячу мешканців припадає 500—600 автомобілів. У цілому, протягом 1990—2010 років в Україні рівень автомобілізації зріс майже у 2,2 разу, натомість протяжність доріг практично не збільшувалася.

Сучасна мережа автомобільних доріг загального користування в Україні була збудована фактично ще до кінця 80-х років мину-

лого століття. Щільність автомобільних доріг в Україні у 6,6 разу є меншою, ніж у Франції (відповідно, 0,28 та 1,84 км доріг на 1 кв. км площі країни). Протяжність швидкісних доріг в Україні становить 0,28 тис. км, у Німеччині — 12,5 тис. км, у Франції — 7,1 тис. км, а рівень фінансування одного кілометра автодоріг в Україні, відповідно, у 5,5—6 разів менший, ніж у цих країнах¹. Майже всі автомобільні шляхи України проходять через населені пункти, що не відповідає вимогам міжнародних транзитних стандартів, адже призводить до обмеження швидкості руху автомобільного транспорту.

Відповідно до звіту про глобальну конкурентоспроможність Світового економічного форуму² за якістю автомобільних доріг Україна посіла 137 місце (зі 144) у світі, набравши 2,3 бала із 7. Російська Федерація посіла в рейтингу 136 місце, випередивши на одну позицію Україну, втім вона також набрала лише 2,3 бала. Найкращими дороги визнано у Франції, Об'єднаних Арабських Еміратах і Сінгапурі, які отримали по 6,5 бала. У десятці лідерів також Португалія, Оман, Швейцарія, Австрія, Гонконг, Фінляндія та Німеччина.

Найгірший стан доріг міжнародними експертами зафіксована в Молдові, де їх якість оцінена лише у 1,5 бала. Також у нижній частині рейтингу такі європейські країни, як Польща (2,6 бала), Болгарія (2,5 бала) та Румунія (1,9 бала).

Поліпшення якості покриття доріг вимагає збільшення рівня їх фінансування, який в Україні є одним з найнижчих. Якщо, наприклад, у Франції витрачається 30,4 тис. дол. США в розрахунку на 1 км автомобільних доріг, у Німеччині — 27,3, у Росії — 12,2, у Білорусі — 8,4, то в Україні — лише 5. За інформацією Державного агентства автомобільних доріг України «Укравтодор»³ в Україні ремонту потребують 170 тис. км шляхів, з яких 90 % уже двічі-тричі відпрацювали свій термін і підлягають капітальному оновленню. Експерти відзначають, що для здійснення ремонту автомобільних доріг України за сучасними європейськими стандартами необхідно виділити кошти на суму 450 млрд грн, а для забезпечення мінімальних річних потреб — 5,1 млрд грн. Утім, 2013 року на

¹ Автомобільні шляхи України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org>.

² Індекс Глобальної конкурентоспроможності 2012—2013. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ung.in.ua/ua/news/62/>.

³ У бюджеті не вистачає грошей на ремонт доріг в Україні. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://dt.ua/ECONOMICS/u-byudzheti-ne-vistachaye-groshey-na-remont-dorog-v-ukrayini-121440_html

ремонт автомобільних доріг державним бюджетом передбачено кошти в обсязі лише 3,2 млрд грн.

Низька якість автомобільних доріг зумовлює постійне ускладнення ситуації з аварійністю на шляхах загального користування. За даними незалежних міжнародних досліджень Україна посідає четверте місце в Європі за смертністю в дорожньо-транспортних пригодах та одну з перших позицій за смертністю пішоходів. За період з 2000 року по 2007 рік на дорогах загального користування загинуло понад 26 тис. осіб і понад 120 тис. травмовано. За даними Департаменту ДАІ МВС України у 2008 році з причин незадовільного стану доріг сталися 1292 дорожньо-транспортні пригоди, зокрема 597 із постраждалими, в яких 204 особи загинули та 866 поранено. З причин незадовільного стану вулиць сталися 12 327 дорожньо-транспортні пригоди, серед них 3565 із постраждалими, в яких 343 особи загинули, та 4437 поранено.

Запитання для дискусії та завдання:

1) Обґрунтуйте, яке місце посідає проблема низької якості автомобільних доріг у колі проблем економіки суспільного сектору.

2) Які чинники викликають погіршення стану автомобільних доріг в Україні?

3) Як незадовільний стан автомобільних доріг впливає на добробут населення?

4) Обґрунтуйте можливість і доцільність приватизації в Україні автомобільних доріг місцевого / державного значення.

5) Складіть матрицю SWOT-аналізу розвитку мережі автомобільних доріг в Україні та визначте основні завдання щодо їх поліпшення.

			Зовнішні умови розвитку мережі автомобільних доріг			
			Можливості (О)		Загрози (Т)	
			1. ...	2. ...	1. ...	2. ...
Внутрішні умови розвитку мережі автомобільних доріг	Сильні сторони (S)	1. ...	Як скористатися можливостями мережі автомобільних доріг		За рахунок чого можливо знизити загрози розвитку мережі автомобільних доріг	
		2. ...				
	Слабкі сторони (W)	1. ...	Що заважає скористатися можливостями мережі автомобільних доріг		Як мінімізувати слабкі сторони, щоб уникнути загроз розвитку мережі автомобільних доріг	
		2. ...				

Кейс-завдання III

Якість автомобільного палива¹

В умовах стрімкої автомобілізації паливо стає одним з найбільш затребуваних товарів на ринку України. Внутрішні ресурси країни неспроможні повною мірою задовольнити дедалі більший попит на нафтопродукти, тож вирішальна роль належить імпортній сировині, яка визначає не лише рівень цін, а й параметри якості. Проблема низької якості автомобільного палива настільки глибоко укорінилась у сучасному українському суспільстві, що неякісний бензин вже отримав свою національну назву — «бодяга». На деяких приватних заправних станціях продають дизельне пальне, адаптоване під бензин або бензин з домішками-відходами коксохімічних процесів. Додавання до бензину води, антифризу, добавок, що підвищують октанове число, а також технічного спирту негативно позначається на роботі двигуна автомобіля та скорочує термін його експлуатації. Негативним явищем є перевищення припустимого рівня сірки в бензині, що збільшує її викид з вихлопними газами та згубно впливає на довкілля і здоров'я людей. Статистика показує, що чверть автомобільних власників, які відвідують станцію технічного обслуговування, звертається по допомогу внаслідок використання неякісного бензину. За даними Департаменту природокористування й охорони навколишнього середовища, який спільно з екологічною міліцією здійснює контроль за якістю палива, низькопробний бензин заливають на кожній п'ятій заправній станції Дніпропетровська².

Сьогодні є кілька екологічних норм палива — «Євро-2», «Євро-3», «Євро-4» та «Євро-5». На вимогу Євросоюзу Україна зобов'язана перейти на стандарт бензину «Євро-5», але в деяких випадках не дотримується навіть стандарту «Євро-2». У даний час в Україні діють два види національних стандартів якості пального. Старі ДСТУ — нормують пальне тих нафтопереробних заводів, які виготовляють бензин, наближений до стандарту «Євро-3». Нові ДСТУ відповідають європейським нормам ЄВРО 4, ЄВРО 5 і забезпечують потребу нових авто у високоякісному пальному.

Стандарт ЄВРО жорстко регламентує вміст різних токсичних речовин у пальному — свинцю, сірки, бензолу та інших паливних складників, які є найбільшими забруднювачами довкілля. Зо-

¹ За матеріалами: [Где в Украине покупать качественный бензин. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.chp.com.ua/index.php?code=3486&show_all=YES]

² Изменится ли качество бензина в Украине? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://automir.dp.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=1127&Itemid=27

крема, європейськими нормами порівнянно зі старим ДСТУ передбачено в 5 разів меншу концентрацію бензолу, який впливає на кровоносну систему людини і у високих концентраціях погіршує діяльність мозку, у 15 разів менше сірки, яка спричиняє утворення кислотних дощів, а також найменшу кількість ароматичних вуглеводнів, уміст яких у бензині веде до утворення смогу і вражає серцево-судинну, нервову системи та систему дихальних шляхів людини.

За даними Держспоживстандарту близько 30 % бензину в Україні не відповідає стандартам якості, а неякісного дизельного палива — понад 50 %¹. Проведені у січні 2011 лабораторні перевірки пального показали, що найменшою мірою вимогам відповідає дизель, 52 % відібраних зразків якого виявилось низької якості. Четверта частина зразків бензину також не відповідала вимогам. Зокрема, серед зразків бензину А-80 — 25 %, А-92 — 26 %, А-95 — 24 %. У цілому, вимогам нормативних документів не відповідало 33 % перевірених зразків пального².

У рейтингу країн світу за якістю бензину, який щорічно складається Міжнародним центром якості пального (IFQC)³, у 2011 році Україна посіла 48 місце зі 100, покращивши свої позиції на три сходинки. Утім, експерти впевнені, що це не заслуга українських нафтопереробних заводів, а лише наслідок погіршення якості бензину в інших країнах. Зокрема, якість російського палива у рейтингу знизилася на 24 шаблі і посіла 84 місце, що є одним з найгірших показників у світі. Найкращою якістю палива визнана в Німеччині, Японії, а також Австрії, Данії, Естонії, Фінляндії, Угорщині та Швеції.

Експерти ринку енергоносіїв стверджують⁴, що проблема неякісних нафтопродуктів в Україні є наслідком відсутності його регулювання з боку органів влади. Невідповідність палива встановленим стандартам приховується та покривається добре налагодженими корупційними схемами, а відсутність регулярних технічних перевірок з боку Держспоживстандарту посилює масштаби зловживань.

¹ Как получается бодяга, или что мы заливаем в бензобаки. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kyivpost.ua/business/article/kak-poluchaetsya-bodyaga-ili-chto-my-zalivaem-v-benzobaki.html>

² Вперше за два роки держава перевірила якість пального. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kyivpost.ua/business/news/vpershe-za-dva-roki-derzhava-perevirila-yakist-palnogo-18974.html>

³ Украина на 48 месте по качеству бензина. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://autoportal.ua/news/analytics/5535.html>

⁴ Бензин на заправке: качество или обман? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://nobest.ru/razvod/3111.html>

Запитання для дискусії та завдання:

1) Обґрунтуйте, яке місце посідає проблема низької якості пального в колі досліджень економіки суспільного сектору.

2) У чому причини низької якості пального, що пропонується на ринку України?

3) Як впливає низька якість пального на добробут його споживачів і виробників?

4) Яким чином споживач пального зможе знизити ризик обману з боку виробників?

5) Складіть матрицю SWOT-аналізу ринку пального в Україні та визначте основні завдання щодо усунення проблеми низької якості пального на ньому.

		Зовнішні умови розвитку ринку пального			
		Можливості (O)		Загрози (T)	
		1. ...	2. ...	1. ...	2. ...
Внутрішні умови розвитку ринку пального	Сильні сторони (S)	1. ...	Як скористатися можливостями ринку пального	За рахунок чого можливо знизити загрози розвитку ринку пального	
		2. ...			
	Слабкі сторони (W)	1. ...	Що заважає скористатися можливостями ринку пального	Як мінімізувати слабкі сторони, щоб уникнути загроз розвитку ринку пального	
		2. ...			

Література для поглибленого вивчення теми

1. Малий І. Й., Галабурда М. К. Економіка державного сектора: навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2007. — 280 с. — Теми 3, 4.

2. Стиглиц Дж. Ю. Экономика государственного сектора / Пер. с англ. — М.: Изд-во МГУ: ИНФРА-М, 1997. — 720 с. — Гл. 5, 8.

3. Якобсон Л. И. Государственный сектор экономики: экономическая теория и политика: Учеб. для вузов. — М.: ГУ ВШЭ, 2000. — 367 с. — Гл. 2.

СУСПІЛЬНИЙ ІНТЕРЕС І СУСПІЛЬНИЙ ВИБІР. Вплив демократії на суспільний сектор

3.1. Суспільний вибір як механізм колективного прийняття рішень.

3.2. Виявлення та аналіз суспільних інтересів на основі правила простої більшості.

3.3. Альтернативні методики узгодження інтересів і пошуку компромісу в суспільстві.

Ключові положення

Терміни і поняття

Завдання для самоперевірки

Завдання для індивідуальної роботи

— проблемні ситуації,

— розрахунково-аналітичні завдання,

— кейс-завдання

Література для поглибленого вивчення теми

Після опанування змісту теми студенти мають дістати уявлення та **знання**:

- про голосування як основний метод колективного прийняття рішень у демократичних суспільствах;
- про суперечності та парадокси в поведінці виборця, який під час голосування поводить себе раціонально;
- про переваги та недоліки прийняття рішень на основі правила простої більшості, а також про умови його нормальної роботи;

Засвоєння матеріалів теми дозволить студентам набути таких **умінь**:

- аналізувати політичні процеси на основі теореми про поведінку медіанного виборця;
- розраховувати підсумки голосування за правилами Кондорсе та Борда;
- визначати результати виборів, що проводяться за правилом голосування із вибуттям, а також правилом схвального голосування;
- аналізувати умови та прогнозувати наслідки застосування різних методик колективного прийняття рішень.

3.1. Суспільний вибір як механізм колективного прийняття рішень

Розв'язання проблеми забезпечення національного господарства суспільними благами, а також способи усунення неспроможностей ринку зачіпають добробут не лише відокремленого егоїстичного індивіда, який поводить ся як *homo economicus*, або певної абстрактної фірми, а й інтереси більшості реальних членів суспільства. Подібні інтереси можуть бути співнаправленими, але частіше вони є взаємовиключними, антагоністичними чи щонайменше суперечливими. Звідси — потреба пошуку способів узгодження інтересів, що не збігаються, чому присвячена дана тема.

Оскільки суспільство є вкрай складним і багатоплановим феноменом, виникає необхідність вибору механізмів узгодження бажань, потреб та інтересів усіх зацікавлених структурних одиниць соціуму на шляху максимізації його добробуту — необхідність *суспільного вибору*. Суспільно важливі питання — від кількості таких благ, що будуть вироблятися, до розміру податків, які потрібні для їх фінансування, — аналізуються та вирішуються через процедури та правила *колективного прийняття рішень*. Рух від непорозуміння до консенсусу забезпечується методом демократичного вивільнення індивідуальних переваг та їх узагальненням — методом *голосування*.

У демократичних суспільствах стан економіки суттєво залежить від результатів голосування населення на парламентських або президентських виборах. Партія чи інша політична сила, що за їх результатами отримує контроль над владою, на певний строк визначає завдання та напрями економічної політики. У Сполучених Штатах, де, як відомо, структура політичної системи складається з демократичної та республіканської партій, представники яких по чергово обіймають на чотири роки крісло Президента (голови держави) з правом одноразового переобрання на повторний термін, спостерігається жорстка циклічність динаміки економічних показників. Як доводить економіст Г. Манків, з 1948 р. «на кожний другий рік правління республіканців припадає спад виробництва (табл. 3.1)... І навпаки, економіка зазвичай переживала піднесення на третій рік правління демократів» [11, с. 414].

Дослідник пояснює таку періодичність різним ставленням відповідних партій і виборців, що їх підтримали, до економічної

політики. Республіканці, виразники інтересів багатшої частини населення країни, розглядають інфляцію «як найбільше зло». Прийшовши до влади, вони запроваджують політику стримування зростання цін, жертвою якої стають обсяги виробництва сукупного продукту. Демократи, орієнтуючись на переваги свого менш заможного електорату, здійснюють кроки зі скорочення безробіття та поліпшення економічної динаміки, навіть якщо рівень цін в економіці при цьому зростає.

Таблиця 3.1

**ТЕМПИ ЗРОСТАННЯ РЕАЛЬНОГО ВВП США
В РОКИ ПРАВЛІННЯ ДЕМОКРАТІВ І РЕСПУБЛІКАНЦІВ**

Президент	Рік правління			
	Перший	Другий	Третій	Четвертий
<i>Правління президентів з демократичної партії</i>				
Трумен	– 0,8	8,9	7,6	3,7
Кеннеді/Джонсон	2,3	6,1	4,3	5,8
Джонсон	6,4	6,5	2,5	4,7
Картер	4,7	5,4	2,8	– 0,3
Клінтон І	2,3	3,5	2,3	3,4
Клінтон ІІ	4,5	4,4	4,9	4,2
<i>У середньому</i>	3,2	5,8	4,1	3,6
<i>Правління президентів з республіканської партії</i>				
Ейзенхауер І	4,6	– 0,7	7,1	2,0
Ейзенхауер ІІ	1,9	– 1,0	7,4	2,4
Ніксон	3,0	0,1	3,3	5,5
Ніксон/Форд	5,8	– 0,6	– 0,4	5,4
Рейган І	2,3	– 2,1	4,0	7,0
Рейган ІІ	3,6	3,1	2,9	3,8
Буш старший	3,4	1,2	– 0,9	2,7
Буш молодший І	1,1	1,8	2,5	3,6
Буш молодший ІІ	3,1	2,7	1,9	0,0
<i>У середньому</i>	3,2	0,5	3,1	3,6

Зв'язок між наслідками голосування та динамікою економічних показників в Україні є менш відчутним, але також помітним. Як можна побачити на рис. 3.1, після будь-яких чи то парламентських, чи то президентських виборів спостерігалось вповільнення темпів зростання ВВП.

Натомість, інфляція демонструвала різноспрямовану тенденцію: на початку 2005 та 2008 р. вона тимчасово спадала, в решті випадків, навпаки, підвищувалася. Інші детальніші дослідження групи українських науковців [15] також підтверджують негативний вплив волевиявлень народу на економічне зростання в Україні. Очевидно, виборчий процес достатньо відчутно позначається на економіці. Тому теорія суспільного вибору, а також типологія видів і наслідки голосування є предметом нашого подальшого розгляду.

Спочатку з'ясуємо, що спонукає людей брати участь у голосуванні. Звичайно, останнє допомагає у розв'язанні проблем спільноти. Але якщо чисельність спільноти є дуже великою, шанс вплинути на підсумковий результат є мізерним. Теорія суспільного сектора оперує спеціальною *«гіпотезою раціонального виборця»*, яка пояснює участь у виборах з погляду раціонального індивіда, який має на меті максимізацію власної корисності. Вигоди від голосування для індивіда зростатимуть, якщо його шанс вплинути своїм голосом на кінцевий результат є високими. Але приклад, наведений нижче, ілюструє марність сподівань раціонального індивіда на результат його участі у виборах. Припустимо, виборець очікує, що внаслідок перемоги політичної сили, яку він підтримує на виборах, та реалізації її передвиборчої програми його доходи за рік зростуть на 4 тис. грн... Нехай його витрати, пов'язані з участю в виборах, становитимуть 40 грн¹. Користуючись формулою ймовірності впливу на результат голосу окремого виборця, запропонованою американським дослідником Мюллером [36], розрахуємо чисту вигоду раціоналістичного виборця від участі в голосуванні (табл. 3.2).

Отримані результати узгоджуються із передбаченнями гіпотези раціонального виборця — такий індивідуалістичний гравець волітиме не брати участі у виборах, усвідомлюючи безперспективність своєї участі. Даний підхід не враховує додаткових витрат, які робить суб'єкт на пошук і фільтрацію інформації. І тим не менше, люди беруть участь у виборах. Які можуть бути пояснення цього *«парадоксу голосування»*?

¹ Саме стільки приблизно коштували, за офіційними даними, кожному виборцю України президентські вибори 2010 року.

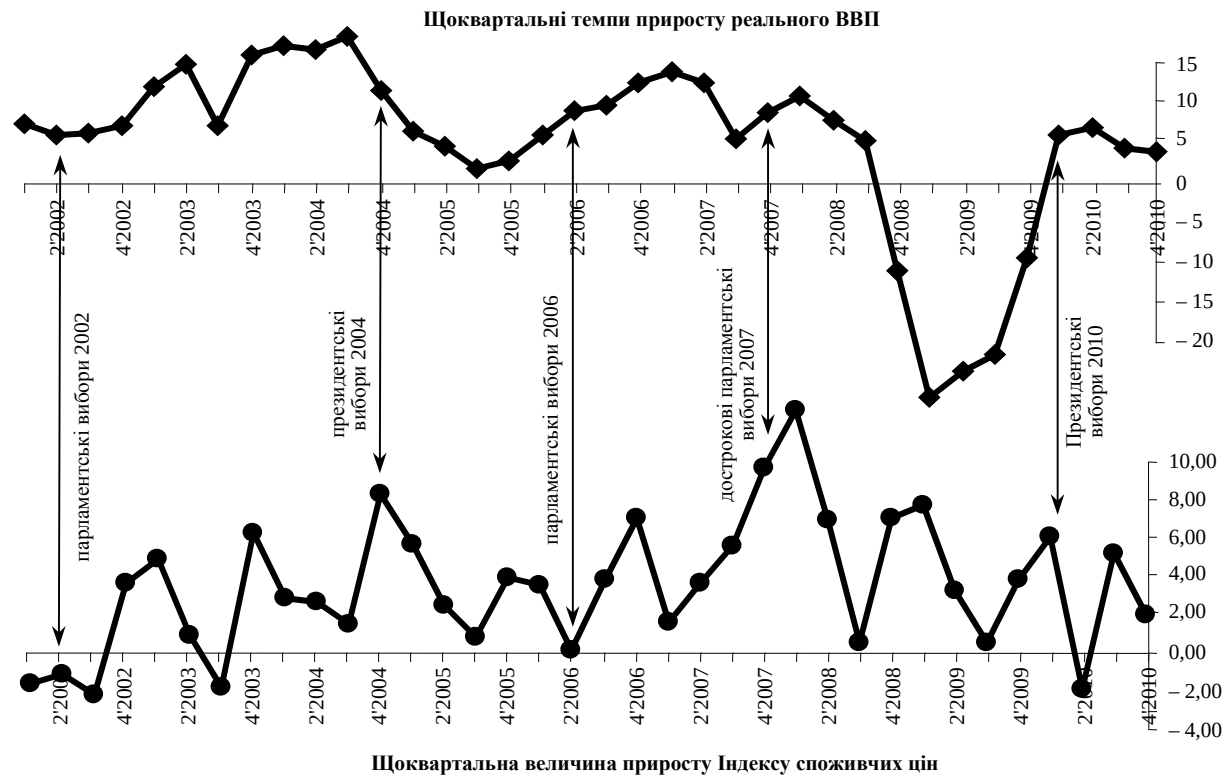

Рис. 3.1. Вплив політичних процесів
на щоквартальну динаміку деяких економічних показників в Україні

Таблиця 3.2

**ПРИБЛИЗНИЙ РОЗРАХУНОК ЧИСТОЇ ОЧІКУВАНОЇ ВИГОДИ
ВІД УЧАСТІ В ГОЛОСУВАННІ**

Кількість виборців, осіб	Імовірність впливу на результат	Очікувана сукупна вигода, грн	Витрати на голосування, грн	Очікувана чиста вигода, грн
1000	0,02	$0,02 \cdot 4000 = 80$	40	40
100 000	0,0019	$0,0019 \cdot 4000 = 7,6$	40	- 32,4
30 000 000	0,00011	$0,00011 \cdot 4000 = 0,44$	40	- 39,56

Теорія суспільного вибору пропонує спектр відповідей. Найпростіша стверджує, що деякі люди почуваються краще від виконання свого громадянського обов'язку. Інші можуть з ідеологічних чи світоглядних причин бути зацікавленими в просуванні симпатичних їм політичних партій. Для деяких голосування є актом висловлення власного ставлення до поточних політичних процесів. Нарешті, голосування може бути місцем соціалізації, де виборець обмінюється думками з іншими членами громади. Концепція «етичного виборця» говорить, що для альтруїстичної людини вигода від голосування складається із суми власної корисності та зваженої корисності інших членів суспільства.

3.2. Виявлення та аналіз суспільних інтересів на основі правила простої більшості

Крім поведінки раціонального виборця ще одним джерелом виникнення неефективності у прийнятті колективних рішень може виступати механізм голосування. Зазвичай ухвалення рішення здійснюється за *правилом простої більшості*: рішення вважається прийнятим, якщо за нього віддала свої голоси більша частина виборців. Такий механізм добре працює, якщо перед колективом стоїть завдання вибрати з-поміж двох альтернатив. Але якщо альтернатив не дві, а більше, або якщо протилежні альтернативи зіставляються не за однією характеристикою, а за кількома, правило простої більшості даватиме збої.

Наприклад, якщо кілька виборців має розподілити свої голоси на виборах не між двома, а між трьома і більше партіями; або

якщо партії, як це завжди буває, пропонують у разі своєї перемоги не одиничну дію із поліпшення добробуту виборців, а різноветторну стратегію дій, то індивідуальний вибір людей може призводити до відсутності суспільної згоди.

Найпростішим прикладом такої ситуації є так званий *парадокс Кондорсе*. Для її опису достатньо уявити обставини, коли три виборці мають здійснити вибір між трьома партіями. Можливий варіант розподілу переваг виборців у формі рейтингування партій представлено в табл. 3.3.

Таблиця 3.3

ПАРАДОКС КОНДОРСЕ

Виборець	Партія X	Партія Y	Партія Z
А	2	1	3
Б	1	3	2
В	3	2	1

З таблиці видно, що жодна з партій не стане переможницею, оскільки в даному разі з індивідуальних рейтингів партій неможливо вивести колективний рейтинг.

Ось такі ситуації, що внеможливлюють виявлення суспільних переваг, створюють необхідність запровадження спеціальних критеріїв (умов), на основі яких можна здійснити аналіз уподобань за результатами голосування.

Такі *передумови (критерії) відповідності* були сформульовані К. Ерроу; вони містять п'ять таких позицій:

1. *Незалежність недоцільних альтернатив* — означає, що додавання або усунення з переліку нових альтернатив не повинно змінювати рейтинги інших альтернатив, отже колективний вибір залишатиметься незмінним. Така передумова потрібна для того, щоб уникнути знецінення наявних альтернатив за рахунок приєднання із зовні недоцільних варіантів.

2. *Принцип Парето*, який стверджує, що коли всі члени колективу віддають перевагу одній альтернативі перед іншою, то і суспільний вибір, здійснений на основі узагальнення індивідуальних переваг, має підтверджувати пріоритетність першого варіанта перед другим.

3. *Відсутність диктату* передбачає неможливість нав'язування переваг однієї особи всьому колективу.

4. *Необмежена сфера дії* суспільного вибору «наполягає», що всі індивіди, які утворюють спільноту, мають право голосу і жо-

ден з них не може бути виключений із процесу голосування внаслідок особливостей його (індивіда) вподобань.

5. *Колективна раціональність*: люди, які здійснюють вибір, спроможні до чіткого виокремлення і ранжування своїх переваг. Тому альтернативи мають бути пов'язаними між собою, щоб їх можна було зіставляти, а також бути транзитивними. Транзитивність означає, що коли серед трьох варіантів *A*, *B*, *C* перший (*A*), краще другого (*B*), а другий (*B*) краще третього (*C*), то перший варіант (*A*) є кращим за третій (*C*).

Осмислення критеріїв відповідності Ерроу дає можливість дійти висновку, що одночасне виконання усіх п'яти передумов є неможливим. Твердження про те, що створити ідеальний метод колективного вибору, який би задовольняв усі критерії відповідності, нереально, відоме як *теорема неможливості Ерроу*.

Ця теорема та її передумови мають велике практичне значення для демократичного управління суспільством. На відміну від індивідів, які постійно здійснюють приватний вибір, ціле суспільство не може постійно вдаватися до процедур вибору, оскільки такий підхід є вкрай витратним, повільним і складним, бо вимагає зіставлення численних альтернатив. Пряма демократія виявляється політично неможливою й економічно неефективною. Тому вона замінюється системою представницької демократії, за якої населення обирає своїх агентів (політиків), уповноважених ними для розв'язання суспільних проблем.

Але представницька демократія також має численні недоліки. По-перше, вона не відображає адекватно структуру суспільства: не враховуються статеві, вікові, класові, релігійні та інші характеристики соціуму. Натомість діє концепція «принципал — агент», коли народ, як начальник, уповноважує своїх представників, найманих агентів, обстоювати його інтереси. Але тут постає другий недолік: незалежні агенти починають поводитися раціоналістично, максимізуючи насамперед власні користомобні інтереси. Їх приватною метою є примноження політичної влади, для чого вони потребують щонайбільшої кількості голосів на виборах. Тому під час «обстоювання» суспільних інтересів вони орієнтуються не на добробут своїх конкретних виборців, а на динаміку своєї політичної популярності. Як влучно стверджував класик теорії суспільного вибору Е. Даунс, «партії швидше формують політику з метою перемоги на виборах, аніж виграють вибори з метою проведення політики» [22].

Поведінка політичних представників, націлена на максимізацію чисельності їхнього електорату і їхньої популярності, опису-

ється відомою *теоремою медіанного виборця*. Її сутність у тому, що для отримання найбільшої кількості голосів кандидат або партія мають висувати політичну програму, якомога сильніше наближену до центристських поглядів.

Увесь політичний спектр можна подати як відрізок, на крайніх кінцях якого містяться ліві і праві радикали. Медіанний виборець — це той, чий вподобання перебувають приблизно посередині між крайніми полюсами. Умовно кажучи, такий виборець матиме помітну кількість спільних потреб і бажань як із помірними лівими, так і з помірними правими; можливо, що невелика кількість його інтересів збігатиметься і з радикалами обох таборів (виборці, що перебувають близько до протилежних кінців спектра, швидше за все спільних переваг не продемонструють).

Нехай уподобання виборців розподілені між полюсами рівномірно (рис. 3.2). Очевидно, що виборці віддають перевагу тим партіям, програми яких є найближчими до їх поглядів. Чим менш радикальним є політичний маніфест партії, тим далшу від країв позицію вона зможе посісти на відрізку. Якщо виборці не мають багато альтернатив для вибору, то найбільшу кількість голосів отримає та партія, яка зможе позиціонувати себе як найбільш центристську.

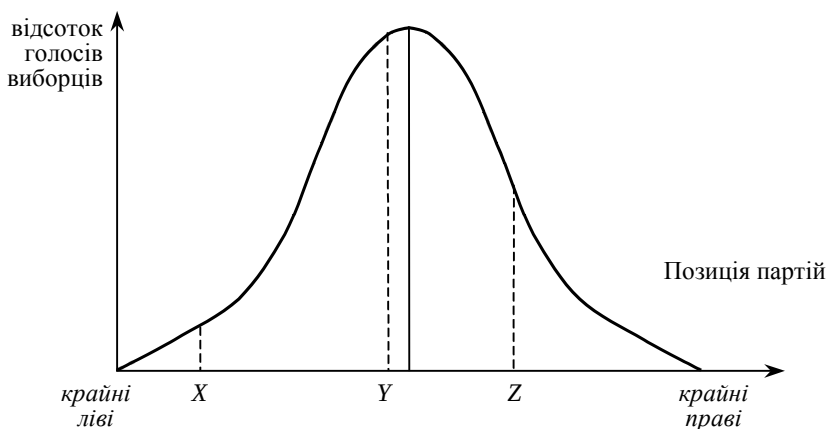

Рис. 3.2. Розподіл голосів виборців між політичними партіями

Відповідно до теореми медіанного виборця, перемогу на виборах у ситуації на рис. 3.2 отримає партія Y: чисельність виборців, які віддадуть свої голоси за неї, буде більшою, ніж отримає Z, і суттєво більшою порівняно з відсотком, на який може розраховувати X.

Із теореми випливає, що партії як лівого, так і правого штибу, націлені на перемогу у виборах, намагатимуться змістити свої політичні платформи якомога ближче до центру. У підсумку така поведінка вестиме до стирання виразних характеристик політичних сил, їх укрупнення і втрати ними ідеологічної ідентичності. Більше того, великі центристські партії будуть незацікавленими в розкритті своїх пріоритетів і бачення способів розв’язання важливих суспільних проблем, оскільки такі дії надаватимуть решті суспільства критерії для визначення їх політичного ухилу і зміщуватимуть їх убік від центру.

3.3. Альтернативні методики узгодження інтересів та пошуку компромісу в суспільстві

Саме правило простої більшості до якого найчастіше вдається для узгодженні інтересів має значні вади, які ставлять під сумнів можливості його застосування в якості методу оцінки суспільних пріоритетів. Крім парадоксу Кондорсе, про який ішлося раніше, воно, орієнтоване на переваги кон’юнктурної більшості, виявляється непридатним до врахування думок спільноти щодо інших альтернатив. Розглянемо дане явище на такому прикладі. Припустимо, що під час виборів до парламенту суспільство розподілилося на чотири неоднакові за чисельністю групи, які мають відмінні вподобання відносно сукупності партій (*W*, *X*, *Y* та *Z*), які балотуються. Структуру уподобань, побудовану на рейтингуванні партій, представлено у табл. 3.4.

Таблиця 3.4

УМОВНИЙ РЕЙТИНГ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ
У ЧОТИРЬОХ ГРУП ВИБОРЦІВ

Місце (рейтинг) партій в уподобаннях виборців	Група I 20 % голосів	Група II 40 % голосів	Група III 30 % голосів	Група IV 10 % голосів
1	X	W	Z	Y
2	Y	Z	X	W
3	Z	X	Y	Z
4	W	Y	W	X

Відповідно до правила простої більшості до уваги беруться лише найвищі переваги кожного з виборців, а інші відкидаються. Отже, розглядаємо лише перший рядок рейтингу для чотирьох груп виборців. Переможницею виявиться партія *W*, яку підтримують 40 % населення із найчисельнішої II групи. Але за уважного аналізу вподобань виборців можна помітити, що *W* є також лідером і антирейтингу — вона найменш бажана для першої і третьої груп, сукупна частка голосів якої є вищою — 50 %. Тобто погляди половини населення за правилом більшості залишилися неврахованими, що свідчить про обмеженість даного методу суспільного вибору.

Зважаючи на це, а також з метою комплекснішого рівня врахування переваг суспільства, можна використовувати *альтернативні правила голосування*. Розглянемо їх детальніше.

(1) *Правило Кондорсе* спроможне більшою мірою охопити вподобання виборців. За його використання в кожній групі окремо здійснюється попарне зіставлення рейтингів партій. Та партія, рейтинг якої порівняно з іншою вищий, отримує бали відповідно до кількості (відсотка) голосів виборців. Потім бали, отримані по групах, об'єднуються. Наприклад, партія *Y* у співвіднесенні із *Z* має вищий рейтинг по першій і четвертій групах, але нижчий по другій і третій групах. Отже, бали, набрані *Y* порівняно із *Z*, становитимуть $20 + 10 = 30$. Водночас бали, отримані *Z* відносно *Y*, будуть: $40 + 30 = 70$.

Переможницею оголошується та партія, що за результатами попарних зіставлень з усіма іншими партіями отримає найбільшу кількість балів. Процес порівняння зручно здійснювати за допомогою такої матриці (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

**МАТРИЦЯ ПОПАРНОГО ПОРІВНЯННЯ ПАРТІЙ
ЗА ПРАВИЛОМ КОНДОРСЕ**

Спів-відношення ↓	<i>W</i>	<i>X</i>	<i>Y</i>	<i>Z</i>	Сума балів
<i>W</i> із	—	$40 + 10 = 50$	40	$40 + 10 = 50$	140
<i>X</i> із	$20 + 30 = 50$	—	$20 + 40 + 30 = 90$	20	160
<i>Y</i> із	$20 + 30 + 10 = 60$	10	—	$20 + 10 = 30$	100
<i>Z</i> із	$20 + 30 = 50$	$40 + 30 + 10 = 80$	$40 + 30 = 70$	—	200

Із таблиці видно, що найприйнятнішою для всіх груп населення з урахуванням їх симпатій та антипатій, виявиться партія Z. Партія W посяде лише третю позицію, пропустивши вперед X.

Недоліками правила Кондорсе є відносна громіздкість розрахунків, а також неспроможність визначити переможця в ситуації виникнення парадоксу Кондорсе.

(2) Вирішити ускладнення, що виникає в умовах парадоксу Кондорсе, допомагає *правило Борда*. Воно ґрунтується на зваженні чисельності голосів, відданих за кандидатів по групах, на спеціальні бали. Бали нараховуються в зворотному до рейтингу порядку: найменш рейтинговій позиції присвоюється нуль балів, наступній знизу — один, вищій від неї — два бали і т.д. Найбажаніші варіанти отримують найбільше — $n - 1$ балів. За такою схемою дані табл. 3.4 перезадаються ось як (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

РЕЙТИНГИ ПАРТІЙ ПО ГРУПАХ ВІДПОВІДНО ДО ПРАВИЛА БОРДА

Рейтинг партії за Борда	Група I 20 % голосів	Група II 40 % голосів	Група III 30 % голосів	Група IV 10 % голосів
3	X	W	Z	Y
2	Y	Z	X	W
1	Z	X	Y	Z
0	W	Y	W	X

Потім зважені бали підсумовуються по кожній із партій. Партія з найбільшою кількістю балів оголошується переможницею (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

РОЗРАХУНОК ПЕРЕМОЖЦЯ ЗА ПРАВИЛОМ БОРДА

Партія	Група I 20 % голосів	Група II 40 % голосів	Група III 30 % голосів	Група IV 10 % голосів	Сума балів
W	$0 \cdot 20 = 0$	$3 \cdot 40 = 120$	$0 \cdot 30 = 0$	$2 \cdot 10 = 20$	140
X	$3 \cdot 20 = 60$	$1 \cdot 40 = 40$	$2 \cdot 30 = 60$	$0 \cdot 10 = 0$	160
Y	$2 \cdot 20 = 40$	$0 \cdot 40 = 0$	$1 \cdot 30 = 30$	$3 \cdot 10 = 30$	100
Z	$1 \cdot 20 = 20$	$2 \cdot 40 = 80$	$3 \cdot 30 = 90$	$1 \cdot 10 = 10$	200

Переможницею за методом Борда виявляється та сама партія, що і за правилом Кондорсе — Z.

(3) Із вивільненням уподобань виборців можуть виникати проблеми: знаючи переваги інших учасників голосування, вони можуть голосувати нечесно. Наприклад, група IV спостерігає за поведінкою інших груп (табл. 3.4). Її члени знають, що перша та третя групи не схвалюють перемогу партії W на відміну від групи II. Усвідомлюючи, що у їхнього улюбленого кандидата Y шансів на перемогу на даному етапі немає, вони можуть проголосувати стратегічно, навмисно віддавши свої голоси за W, яка для них є другою за пріоритетністю.

Тому, щоб усунути мотиви нечесного голосування, можна використати *правило схвального голосування*. Відповідно до нього, зі списку альтернатив для кожної з груп викреслюють найменш привабливі варіанти з найнижчим рейтингом (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

**ВИЗНАЧЕННЯ РЕЙТИНГУ
ЗА ПРАВИЛОМ СХВАЛЬНОГО ГОЛОСУВАННЯ**

Місце (рейтинг) партії в уподо- баннях виборців	Група I 20 % голосів	Група II 40 % голосів	Група III 30 % голосів	Група IV 10 % голосів
1	X	W	Z	Y
2	Y	Z	X	W
3	Z	X	Y	Z
4	W	Y	W	X

Далі розраховують суму балів партій, записуючи на рахунок кожної кількість голосів групи, якщо партія залишилась у її рейтинговому списку (табл. 3.9).

Таблиця 3.9

**РОЗРАХУНОК ПЕРЕМОЖЦЯ
ЗА ПРАВИЛОМ СХВАЛЬНОГО ГОЛОСУВАННЯ**

Партія	Група I 20 % голосів	Група II 40 % голосів	Група III 30 % голосів	Група IV 10 % голосів	Сума балів
W	0	40	0	10	50
X	20	40	30	0	90
Y	20	0	30	10	60
Z	20	40	30	10	100

Для наведеного прикладу найпопулярнішою знову буде партія Z, хоча для інших сценаріїв можливим є і незбіг із переможцем, визначеним за методами Кондорсе і Борда. У цьому обмеженість схвального голосування — воно не враховує настільки точно усі переваги членів суспільства.

(4) Найпоширенішим серед представницьких демократій методом голосування є *голосування з вибуттям*, коли спочатку неможливо визначити переможця. Воно проводиться в кілька турів (етапів), на кожному з яких із виборчого процесу вибуває учасник, який здобув найменшу підтримку учасників голосування. Голоси віддані за нього перерозподіляються на основі вподобань виборців серед решти кандидатів. Вибори повторюються доти, поки якась партія не отримає підтримки більшості виборців.

Розглянемо на прикладі голосування із вибуттям, використовуючи найвищі початкові переваги виборців (перше місце в рейтингу), представлені у табл. 3.3. У першому турі зі змагання за голоси вибуває партія Y, оскільки її підтримує найменш чисельна група IV (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

**РОЗРАХУНОК ПЕРЕМОЖЦЯ
ЗА ПРАВИЛОМ ГОЛОСУВАННЯ ІЗ ВИБУТТЯМ**

Партія	Відсоток голосів усіх виборців, отриманий		
	у першому турі	у другому турі	у третьому турі
W	40	$40 + 10 = 50$	50
X	20	20	—
Y	10	—	—
Z	30	30	$30 + 20 = 50$

У другому турі голоси групи IV перейдуть до партії, що посідає друге місце у рейтингу їх уподобань — до W. Політичною силою, що програла другий етап і вибуватиме, буде партія X, креатура групи II. Тому в третьому турі 20 % її голосів отримає наступна за бажаністю для них партія Z. Результати третього туру, який не виявив переможця (адже голоси розподілилися порівну між W та Z), свідчать про непридатність методу голосування із вибуттям для прикладу, побудованого на даних табл. 3.4. Але за

відмінних умов — іншої чисельності партій або впливовості груп виборців — метод демонструє високу ефективність. Його переваги у відносній простоті організації та зрозумілій звичайному виборцю процедурі відбору.

Ключові положення

1. Узагальнення інтересів членів соціуму та колективне прийняття рішень у демократичних країнах відбувається на основі методу голосування. Результати голосування визначають політичну ситуацію та динаміку економічних показників у державі на певний період. Тим не менше, брати участь у голосуванні з погляду раціонального виборця є недоцільним: його можливі вигоди, зважені на ймовірність вплинути на результати виборів, є завжди меншими, ніж витрати на участь. Мотиви для участі в колективному прийнятті рішень найчастіше мають позаекономічну природу.

2. Результати волевиявлення найчастіше узагальнюються за правилом простої більшості, з ефективністю дії якого є низка проблем. Неспроможність зіставляти кілька альтернатив одночасно, складнощі з агрегуванням, можливість диктату, обмежена раціональність учасників та інші недоліки ускладнюють його застосування. Їх вирішення здійснюється заміною безпосередніх виборів делегуванням повноважень представникам, а прямої демократії — представницькою. А їй у свою чергу притаманні її власні вади, які через вибори спотворюють переваги простих членів суспільства. Ними є i) політичний процес та агентські відносини між обраними та учасниками виборів; ii) орієнтація політиків на потреби усередненого виборця; iii) додаткові витрати на узгодження позицій і пошук компромісу під час прийняття рішення.

3. Розв'язання хиб правила простої більшості можливе також на основі застосування складніших методик узагальнення переваг учасників голосування, якими є i) правило Кондорсе, що базується на попарному зіставленні варіантів вибору; ii) правило Борда, орієнтоване на зваження чисельності голосів, відданих за опцію, на спеціальні бали; iii) правило схвального голосування, націлене на виключення з підрахунку варіантів, що найменше влаштову-

ють учасників голосування; iv) правило голосування із вибуттям, яке ґрунтується на проведенні відбору опцій у кілька турів. Але складність розрахунків також обмежує можливості застосування згаданих методик.

Терміни та поняття

*Голосування
Медіанний виборець
Парадокс Кондорсе
Проста більшість
Раціональний виборець
Рейтингування
Суспільний вибір
Транзитивність*

Завдання для самоперевірки

1. Розкрийте особливості впливу політичних процесів на добробут членів суспільства. Яку роль у цьому відіграє голосування громадянина на виборах?
2. Чи можна вважати поведінку виборця, який бере участь у загальнонаціональному голосуванні, раціональною? Відповідь аргументуйте.
3. Як діє правило простої більшості під час колективного прийняття рішень? Що обмежує його функціональні можливості?
4. На яких принципах ґрунтується така форма правління як пряма демократія? Чому виникає необхідність заміни її представницькою? Які ризики при цьому постають?
5. Розкрийте механізм дії теореми медіанного виборця. Яке значення вона має для пояснення способу прийняття рішень в умовах представницької демократії?
6. Охарактеризуйте альтернативні до простої більшості правила голосування. У чому їх переваги та недоліки? За яких умов їх доцільно використовувати?

Проблемні ситуації

Завдання 1. Кандидат у мери міста здійснює розробку своєї передвиборчої програми. Відомо, що його опонент запланував спрямувати додатково 15 тис. грн на рік з міського бюджету в розрахунку на душу населення на охорону громадського порядку. Обґрунтуйте, який розмір бюджету на утримання міліції має запропонувати кандидат у мери міста, щоб перемогти на виборах? Які ризики необхідно при цьому враховувати та які чинники можна використати для перемоги на виборах?

Завдання 2. Партія влади має високу популярність і пріоритетним завданням своєї публічної діяльності вбачає забезпечення цінової стабільності. Поточний стан економіки в країні характеризується високим рівнем безробіття, тож бюджетні заходи щодо зниження рівня безробіття, які вестимуть до зростання цін, суперечать ідеології владної партії. Обґрунтуйте, яке рішення стосовно подальшої бюджетної політики необхідно ухвалити, враховуючи, що країна перебуває напередодні політичних виборів. Якх змін зазнають пріоритети та рішення партії, якщо її популярність стане низькою? Чи доцільною буде зміна бюджетної політики, якщо шойно прийшла до влади і до наступних парламентських виборів ще далеко.

Розрахунково-аналітичні завдання

Завдання 3. У країні, до складу якої входить три регіони (краї), планується проведення президентських виборів. Кожен із країв має власні переваги щодо кандидатів *A*, *B* і *C*, які балотуються. Для першого регіону найкращим є кандидат *B*, а кандидат *C* поступається кандидату *A*. Другий край надає перевагу кандидату *B*, а кандидат *A* поступається кандидату *C*. У третьому регіоні найгіршим вважається кандидат *C*, а кандидат *B* поступається кандидату *A*. Обґрунтуйте, чи можливою є реалізація демократичних виборів у даній країні? Чи буде виконуватися правило транзитивності? Чи спостерігається парадокс Кондорсе?

Завдання 4. На засіданні міської ради, утвореної п'ятьма політичними партіями *K*, *L*, *M*, *N* і *O*, обговорюються заходи, необ-

хідні для поліпшення умов проведення в регіоні чемпіонату світу з футболу: a — реконструкція нинішніх стадіонів, b — будівництво нових стадіонів, c — будівництво нових готелів, d — капітальна реконструкція доріг, e — оновлення рухомого складу громадського транспорту. Кількість голосів політичних партій становить, відповідно, 12 %, 13 , 18 , 23 і 34 %. Їх погляди стосовно доцільних розмірів бюджетного фінансування вказаних заходів подано в табл.

Партії	Розмір бюджетного фінансування заходу, %				
	100	75	50	25	0
K	e	b	c	a	d
L	c	b	a	d	e
M	a	d	e	c	b
N	d	b	a	e	c
O	d	c	a	b	e

Визначте розмір бюджетного фінансування, який буде призначений кожному із заходів для проведення чемпіонату світу з футболу, якщо підрахунок голосів проводити відповідно з правилом простої більшості. Поміркуйте, яка з партій у цьому разі зіграє вирішальну роль у прийнятті рішення, та голоси якої з партій не будуть ураховані.

Обґрунтуйте, чи зміняться обсяги бюджетного фінансування запропонованих проектів, якщо підрахунок голосів здійснювати за альтернативними методиками: правилом Кондорсе, правилом Борда, правилом схвального голосування та правилом голосування із вибуттям. Результати розрахунків за кожним з методів навести в таблиці.

	Розмір бюджетного фінансування, %				
	100	75	50	25	0
Захід					
Кількість голосів на його підтримку					

Завдання 5. Серед громадян міста проведено опитування щодо доцільного варіанта розміру бюджету розвитку, необхідного для реалізації довгострокової програми розвитку краю. Респонденти

усвідомлюють, що від цього залежатиме величина поаткового навантаження на їхні доходи. Виявлені переваги опитаних громадян міста наведено в табл.

Групи опитаних громадян	Розмір бюджету програми, який вважається доцільним, млн грн	Чи схвалюється бюджет програми в обсязі:		
		100 млн грн	130 млн грн	150 млн грн
I	50	ні	ні	ні
II	70	ні	ні	ні
III	90	так	ні	ні
IV	120	так	так	ні
V	140	так	так	так
VI	160	так	так	так

Обґрунтуйте, який з варіантів бюджету для довгострокової програми розвитку міста буде схвалений більшістю голосів опитаних громадян. Визначте можливі зміни у результатах голосування, якщо довгострокова програма розвитку міста буде поширена на весь регіон, у межах якого виокремлюються додаткові три групи громадян, переваги яких щодо розміру бюджету становлять, відповідно, 60, 80 і 100 млн грн.

Кейс-завдання

Кейс-завдання I

Економічне зростання та демократія

Вашій увазі пропонуються уривки зі статті «Why voting is good for you. (economic development and democracy)»¹, опублікованої 1994 року в журналі «The Economist».

У 1992 році лідер Сінгапуру Лі К'юан Ю, який є одним з найрезультативніших економістів світу, висловився: «Я не вірю, що демократія неодмінно веде до розвитку. Я переконаний, що

¹ Why voting is good for you (economic development and democracy) // The Economist, August 27, 1994, P. 15—17. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.highbeam.com/doc/1G1-15762378.html>

те, чого потребує країна, щоб розвиватися — це дисципліна, а не демократія. Надлишок демократії веде до недисциплінованості і безладу, які шкідливі для розвитку».

Успіх Східно-Азійських тигрів — Південної Кореї, Тайваню, Сінгапуру і Гон-Конгу, — визнається одним з найбільших досягнень людства в новітні часи. Спільною рисою для них є... недемократичність їх урядів.

Демократія поширилася на значну частину Латинської Америки і колишнього Радянського блоку; кілька «тигрів» стали менш авторитарними; багато інших країн стали, навпаки, менш вільними. Та залишається істинним, що майже всі найбагатші країни світу є демократичними, а майже всі найбідніші країни такими не є.

У міру того, як люди стають багатшими, демократія перетворюється на одну з тих речей, яких вони бажають, а урядам стає дедалі важче їм у цьому відмовляти. Утім, недемократичні уряди все ж можуть бути сприятливим для зростання чинником, що веде до радикальних змін. Такі зміни здійснюються певними групами, а відтак становище широких верств населення часто густо погіршується. Це накладає велику відповідальність на уряди.

Авторитарні уряди також бажають зберегти підтримку певних кіл, допомогою яких вони прийшли до влади. Сильний авторитарний уряд може почуватися безпечніше і бути завдяки цьому успішнішим реформатором, аніж слабкий демократичний уряд. Так само — сильний демократичний уряд може почуватися безпечніше, ніж слабкий диктатор.

В Індії існує справжня демократія, яка є одним із видів політичної свободи. Проте досягнення у царині громадянських прав значно скромніші, і, принаймні до недавнього часу, держава застосовувала репресивний контроль за економічною діяльністю. Більшість фірм повинна була мати урядові ліцензії, щоб розпочати чи припинити діяльність, змінити ціни чи види продукції, продавати її новим покупцям або змінити постачальників. Попередні дослідження мали тенденцію розглядати Індію як зразок поєднання повільного зростання і свободи, хоч тут існували важливі сфери, на які свобода фактично не поширювалася.

Протягом століть стверджувалося, що безпека власності лежить в основі матеріального прогресу. По суті, економічна свобода звертається до проблеми безпеки власності в сучасних умовах, запитуючи: чи податки не є конфіскаційними, чи угоди виконуються, чи торгівля є вільною і т. ін. Але людям потрібно

також знати, що ці свободи, там, де вони вже існують, не зникнуть найближчим часом.

Манкур Олсон з Мерілендського університету переконливо стверджує, що демократія, навіть порівняно з незаперечно добродічним диктатором, набагато швидше може привести до довготривалого економічного зростання. Повага до особистих прав необхідна, щоб зберігалася демократія; повага до тих самих прав потрібна і для того, щоб існували хоч які-небудь гарантії безпеки власності та виконання угод. Ось чому країнам властива або тенденція мати демократію та безпеку власності одночасно, або не мати жодної з них.

Олсон та інші дослідники дивляться на багатовікову модель економічного зростання в Європі та в її колишніх колоніях як на таку, що тісно пов'язана з раннім розвитком демократії. Після революції 1688 року права власності в Британії, що мала обмежену монархію і незалежні суди, були добре захищеними. Невдовзі після цього розпочалася промислова революція. Подібним чином, але в іншій праці, було з'ясовано зв'язок між абсолютистським правлінням і економічним застоєм у європейських містах протягом семи століть перед 1800 роком.

Усе це може здатися віддаленим від тих питань політичних та економічних реформ, якими тепер переймаються країни, що розвиваються. Твердження, що авторитарний уряд — найкращий для економічного розвитку, звернене до історії; його ж виводять із досвіду одного регіону — Східної Азії, — набутого у порівняно короткий період. Східна Азія цілком може бути особливим регіоном, але не тому, що має авторитарних правителів. Диктатори з розумною економічною політикою можуть досягнути швидкого економічного зростання; однак вони є рідкісними і, залишаючись диктатурами, відчуватимуть брак економічної сили стабільної демократії. Демократія ж далека від того, щоб перешкоджати зростанню.

Запитання для дискусії та завдання

1) Чи справедливою є думка, що економічне зростання стимулює демократію?

2) Які аргументи можна навести на користь того, що впроваджена демократія може перешкоджати розвитку країни?

3) За якої форми правління (демократичної чи диктаторської) уряд країни зможе ефективніше розв'язати проблеми, що виникають у процесі економічних трансформацій? Чи відповідатимуть його рішення критерію ефективності за Парето?

4) Обґрунтуйте переваги та недоліки функціонування демократичного та диктаторського урядів під час стабільного розвитку країни й у період кризових ситуацій. Результати оформіть у таблиці.

	Демократичний уряд		Диктаторський уряд	
	переваги	недоліки	переваги	недоліки
Стабільний розвиток				
Криза				

Кейс-завдання II.

Чи можлива демократія в Україні?¹

У сучасному світі демократія є найпоширенішою формою політичного устрою країн. Завдяки демократичному механізму суспільство має можливість контролювати дії виконавчої влади, а порушення в її діяльності та перевищення владних повноважень вважаються злочинами проти людства. Запорукою успіху демократії є високий рівень цивілізованості країни, де громадяни мають можливість самостійно вирішувати свою долю. Політичні процеси, що відбуваються в Україні, характеризуються низкою суперечностей і суттєво відрізняються від тих, які ставлять сутність цивілізованого людства. З одного боку, народовладдя є символом бажаного майбутнього українців, утім, з іншого боку, суспільні інститути й участь населення у виборах співіснують із розчаруванням у демократичному реформуванні. Інерційність влади поєднується із постійним намаганням наслідувати західні стандарти.

У Конституції України зазначено, що «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». Водночас демократичні процеси є недосконалими і не забезпечують якісного економічного зростання. Протягом усього періоду незалежно-

¹ За матеріалами: Швець В., Шайхалієва Ю. Особливості становлення демократії та впровадження демократичних цінностей в Україні й світі // Віче. — 2010. — № 17; Мудрак Л., Гладко В. Демократія для України // Українська правда. — 2001. — 9 липня. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // <http://www.pravda.com.ua/news/2001/07/9/2983104/>; Мелешевич А. Проблеми інституціоналізації та перспективи розвитку партійної системи України // Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 24—25 листопада 2011 року. — К.: ППІЕНД, 2012. — 588 с. — С. 46—64.]

сті Україна відстає від своїх європейських сусідів у створенні умов для розвитку політичних партій та інституціоналізації демократії. Анархічна виборча система абсолютної більшості, згідно з якою проводилися вибори 1994 року, призвела до фіктивності українських партій. Як зазначають провідні науковці, вибори, що відбувалися, фактично не мали жодного впливу на формування уряду, що формувався з посадовців за призначенням і за власними інтересами президента країни¹.

Основною характерною рисою українського уряду протягом 1990—2004 років стала часта зміна його складу (11 разів) і відсутність чіткої ідеології розвитку держави. Значна кількість представників парламенту країни не належала до політичних партій, а виборчі блоки та коаліції, які штучно створювалися напередодні виборів, швидко розпадалися. Згідно з теорією раціоналізму, яка передбачає задоволення власних інтересів, членство в партії розглядалося з погляду реальних витрат і вигід. Для отримання депутатського мандату кандидатам, які формувалися з представників місцевої еліти, достатньо було мобілізувати доступні адміністративні та приватні ресурси. Після їх обрання вони створювали в парламенті «центриські» групи та фактично не заперечували діяльності обраного президентом уряду.

Протягом 2004—2005 років в Україні відбулися зміни тодішньої змішаної виборчої системи, конституційна реформа та нові президентські вибори. Закон України «Про вибори народних депутатів» від 25 березня 2004 року запровадив виборчу систему на засадах пропорційного представництва, що відповідало практиці західних демократичних країн, де партії відіграють вирішальну роль у впровадженні економічної політики та несуть політичну відповідальність перед виборцями. Пропорційна виборча система, посилення парламентського впливу та справедливості виборів мали б трансформувати політичний механізм в Україні та сприяти розвитку демократії. Утім, під час виборів 2006 року частка безпартійних кандидатів, які висувалися від виборчих блоків, усе ще залишилася високою. Зміни, які відбувалися після Помаранчевої революції, не надали стабільності українському уряду, а його склад визначався тодішньою парламентською коаліцією. Українські політичні сили сприйняли європейську модель «партійного уряду», що започаткувало тенденцію до становлення ін-

¹ Мелешевич А. Проблеми інституціоналізації та перспективи розвитку партійної системи України // Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 24—25 листопада 2011 року. — К.: ІПІЕНД, 2012. — 588 с. — С. 46—64.

ститутів демократії. Проте під час розв’язання суспільних проблем українська влада, залишаючись легітимною, не завжди використовує демократичні методи, що припускають тривале узгодження питань, які обговорюються, з усіма учасниками політичного процесу.

За висновками дослідників, механізм, який сприяв прискореній інституціоналізації політичної влади, протягом 2010—2011 рр. був деформований¹. Конституційний суд України скасував конституційну реформу 2004 року та відновив змішану виборчу систему. Вибори 2010 року продемонстрували численні порушення виборчого законодавства, які негативно вплинули на розвиток політичної системи країни.

Запитання для дискусії та завдання

- 1) Охарактеризуйте особливості суспільного вибору на основі демократичних процесів в Україні.
- 2) У чому причини того, що в Україні не вдається стабілізувати виборчу систему і законодавство?
- 3) Чи могло б змінити ситуацію на краще запровадження елементів альтернативних правил голосування?
- 4) Складіть матрицю SWOT-аналізу процесів реалізації суспільних інтересів в Україні на основі правила простої більшості та визначте основні заходи щодо їх удосконалення. Результати оформіть у вигляді таблиці.

		Зовнішні умови реалізації суспільних інтересів			
		Можливості (О)		Загрози (Т)	
		1. ...	2. ...	1. ...	2. ...
Внутрішні умови реалізації суспільних інтересів	Сильні сторони (S)	1. ...	Як скористатися можливостями реалізації суспільних інтересів	За рахунок чого можливо знизити загрози реалізації суспільних інтересів	
		2. ...			
	Слабкі сторони (W)	1. ...	Що заважає скористатися можливостями реалізації суспільних інтересів	Як мінімізувати слабкі сторони, щоб уникнути загроз реалізації суспільних інтересів	

¹ Мелешевич А. Проблеми інституціоналізації та перспективи розвитку партійної системи України // Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 24—25 листопада 2011 року. — К.: ІПіЕНД, 2012. — 588 с. — С. 46—64.

Література для поглибленого вивчення теми

1. *Бланкарт Ш.* Державні фінанси в умовах демократії. Пер. з нім. — К.: Либідь, 2000. — 654 с. — Гл. 4.
2. *Малий І. Й., Галабурда М. К.* Економіка державного сектора: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2007. — 280 с. — Тема 6.
3. *Нуреев Р. М.* Теория общественного выбора. Курс лекций [Текст] : учеб. пособ. для вузов / Р. М. Нуреев; Гос. ун-т — Высшая школа экономики. — М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. — 531 с. — Лекции 3, 4, 5.
4. *Стиглиц Дж. Ю.* Экономика государственного сектора / Пер. с англ. — М.: Изд-во МГУ: ИНФРА-М, 1997. — 720 с. — Гл. 6.
5. *Якобсон Л. И.* Государственный сектор экономики: экономическая теория и политика: Учеб. для вузов. — М.: ГУ ВШЭ, 2000. — 367 с. — Гл. 4.

ВИТРАТИ І ВИГОДИ У СУСПІЛЬНОМУ СЕКТОРІ

Тема 4

ПЕРЕРОЗПОДІЛЬЧІ ПРОЦЕДУРИ В ПОДОЛАННІ НЕРІВНОСТІ ТА БІДНОСТІ

- 4.1. Нерівність і бідність: значення та способи оцінки.
4.2. Суспільний сектор у протидії нерівності та бідності.
Втрати перерозподілу.
4.3. Перерозподіл і справедливість. Функції суспільного добробуту.

Ключові положення

Терміни та поняття

Завдання для самоперевірки

Завдання для індивідуальної роботи

— проблемні ситуації,

— розрахунково-аналітичні завдання,

— кейс-завдання

Література для поглибленого вивчення теми

Вивчення основних положень теми допоможе студентам закріпити та поглибити такі **знання**:

- про сутність і форми прояву нерівності в доходах;
- про проблему бідності, переваги та недоліки основних способів їх вимірювання;
- про основні напрями державної політики вирівнювання доходів і причини економічних втрат унаслідок державного перерозподілу;
- про різні підходи до розуміння справедливості та їх урахування в розробці перерозподільчої політики держави.

У результаті опанування основними матеріалами теми студенти зможуть отримати такі **вміння**:

- пояснювати та обґрунтовувати відмінності в значеннях показників, якими характеризується розподіл доходів у певному суспільстві;

- визначати доцільні способи державного впливу на нерівність доходів у суспільстві;
- оцінювати ефективність державної перерозподільчої політики з погляду врахування потреб справедливого розподілу доходів у суспільстві.

4.1. Нерівність і бідність: значення та способи оцінки

Уявлення про рівність і справедливість різняться від суспільства до суспільства як у географічному, так і в часовому розрізах. Але найбільшою мірою вони концентруються в сукупність поглядів про напрями та форми розподілу національного доходу.

Ринкові механізми, які визначають попит і пропозицію обсягів людського та фізичного капіталу, покликані забезпечувати справедливий та ефективний первинний розподіл доходів у суспільстві. В умовах недосконалої конкуренції відбувається порушення пропорцій між розміром граничного доходу, отриманого власниками факторів виробництва, та величиною створеного ними граничного продукту, який відображає внесок окремих чинників у економічне зростання. Наслідком цього стає економічна нерівність, яка відображається у диференціації економічних суб'єктів за розмірами отриманих доходів і накопиченого багатства.

Якщо в суспільстві утворюється суттєва нерівність (диференціація) у розподілі доходів, то окремі індивіди, групи населення чи класи, розміщуючись на різних щаблях соціальної ієрархії, мають неоднакові можливості для задоволення власних потреб і розвитку свого потенціалу. Причини такого явища є різноманітними: від особистих здібностей, здоров'я і вдачі до невдалої державної політики, дискримінації за різними ознаками та майнової нерівності.

Високий рівень диференціації за доходами призводить до поглиблення майнового розшарування суспільства, зростання соціальної напруженості та нестабільності в державі, яка може виливатися в революційні потрясіння, громадянські конфлікти і деструкцію суспільства. Проте, існує думка про певні допустимі межі диференціації доходів, які сприяють підвищенню економічної активності ринкових суб'єктів та ефективності розвитку суспільства. З огляду на це теорія економіки суспільного сектора приділяє велику увагу проблемам вимірювання соціальної нерівності, принци-

пам і можливим шляхам їх подолання, а також практичному інструментарію реалізації перерозподільчої політики.

Залежно від мети дослідження використовують різні *методи та показники оцінки нерівності*. Найпоширенішими з них є коефіцієнт Джині, крива Лоренца, коефіцієнт фондів і коефіцієнт диференціації, при обчисленні яких як показник добробуту використовуються як доходи населення, так і його витрати.

Крива Лоренца є графоаналітичним інструментом аналізу розподілу добробуту (найчастіше доходів, але також і витрат) у суспільстві і показує кумулятивний відсоток добробуту, яким володіє кумулятивна частка населення. Чим більшою мірою фактична крива розподілу віддаляється від ідеальної, представленої на графіку як бісектриса між осями, тим вищим є ступінь нерівності.

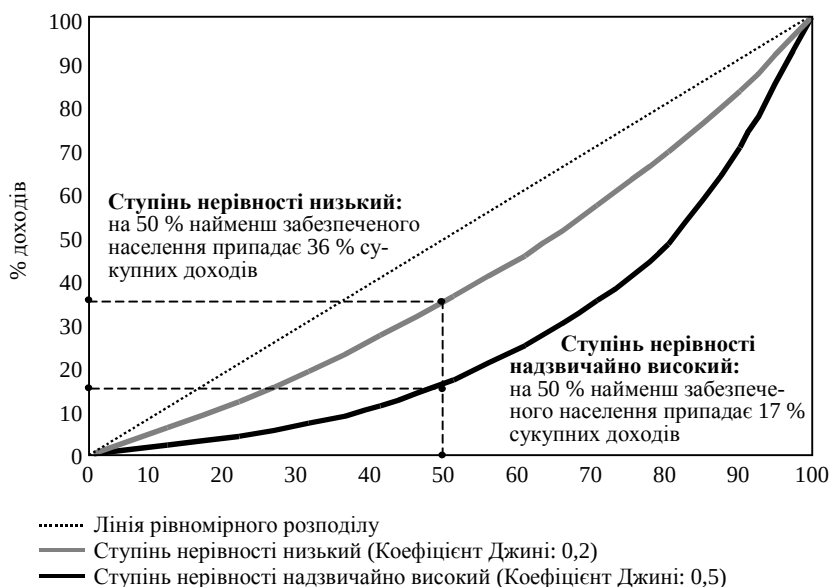

Рис. 4.1. Крива Лоренца за високого та низького ступеня нерівності

На рис. 4.1 представлено криву Лоренца, побудовану для країн із низьким і високим ступенями нерівності в розподілі доходів. За низького ступеня нерівності (коефіцієнт Джині = 0,2) 50 % населення отримує 36 % сукупних доходів, а у випадку з високим ступенем нерівності (коефіцієнт Джині = 0,5) частка доходів, що припадає на половину суспільства, скоротиться до 17 %, тому лінія розподілу зміщується праворуч від бісектриси.

Основний недолік підходу Лоренца в тому, що він не враховує якісної структури часток населення, довільно агрегованих для аналізу, наприклад, за віком, статтю, місцем проживання, та ін.

Коефіцієнт Джині (індекс концентрації) відображає характер розподілу загального обсягу показника добробуту населення (доходів або витрат) між окремими його групами. Він вказує на ступінь відхилення фактичного розподілу від рівномірного стану, залежно від чого може змінюватися від 0 до 1. За умови рівномірного розподілу коефіцієнт наближається до 0, а збільшення його значення в напрямі до 1 вказує на посилення ступеня нерівності в суспільстві. Аналіз діапазону варіації коефіцієнта Джині базуються на припущенні, що полярними позиціями в розподілі добробуту між групами населення є повна рівність (егалітарний стан), коли всі учасники розподілу отримують однакові частки благ, та цілковита нерівність (антиегалітарний стан), коли один економічний суб'єкт отримує всі блага.

Коефіцієнт Джині методологічно пов'язаний із кривою Лоренца, тому його можна визначити як відношення площі фігури між лініями рівномірного та фактичного розподілу, до площі трикутника, утвореного лінією рівномірного розподілу та віссю координат (див. рис. 4.1). Наприклад, у випадку високого ступеня нерівності крива Лоренца обмежує фігуру, яка за величиною є приблизно вдвічі меншою за загальну площу трикутника, в якій вона розташована, тому коефіцієнт Джині дорівнює 0,5. Натомість, площа між кривою Лоренца, що відображає низький ступінь нерівності та бісектрисою становить лише $\frac{1}{5}$ загальної площі трикутника, в якому вона розташована, тому значення коефіцієнта Джині дорівнює 0,2.

На практиці розрахунок коефіцієнта Джині здійснюється на основі даних про розподіл населення за рівнем середнього показника добробуту (доходів або витрат), з метою формування якого в Україні щорічно здійснюється вибіркове обстеження умов життя домогосподарств. Уся сукупність отримувачів доходів розподіляється на п'ять (або десять) рівних частин, формуючи квінтільні (або, відповідно, децильні) групи населення, для кожної з яких визначаються частка показника добробуту (доходів чи витрат), якою вони володіють.

У подальшому залежно від способу упорядкування даних у межах вибіркової сукупності та статистичних прийомів їх обробки застосовуються різні методики обчислення коефіцієнта Джині. У практиці Державної служби статистики України коефіцієнт Джині визначається за формулою:

$$k_G = 1 - 2 \sum_{i=1}^n p_i \cdot \text{cum } w_i + \sum_{i=1}^n p_i \cdot w_i, \quad (4.1)$$

де k_G — коефіцієнт Джині;

p_i — частка населення i -ї групи в загальній чисельності населення;

w_i — частка показника добробуту (доходів або витрат) i -ї групи населення;

$\text{cum } w_i$ — кумулятивна частка показника добробуту (доходів чи витрат);

n — число груп населення.

У здійсненні міжнародних порівнянь відповідно до критеріїв, що використовує Міжнародна організація праці, за значення коефіцієнта Джині до 0,2, країна відноситься до групи країн з майже рівномірним розподілом благ, у межах від 0,20 до 0,25 ступінь нерівності вважається низьким, у діапазоні від 0,25 до 0,30 — середнім, у межах від 0,30 до 0,40 — високим, а в разі перевищення рівня 0,40 розподіл у суспільстві вважається надзвичайно нерівномірним.

Основним недоліком використання коефіцієнта Джині для оцінювання нерівності є те, що він не фіксує фактичних обсягів доходів, що підлягають розподілу. Тому його значення, що збігаються для бідних і багатих країн, вимірюють різні речі: в першому випадку мова йтиме про неоднакову доступність матеріальних благ, у другому — про нестачу предметів розкошу на фоні забезпеченості базовими благами.

Методологія обчислення коефіцієнта фондів та коефіцієнту диференціації базується на ранжуванні населення країни за середньодушовим показником його добробуту (доходів або витрат), при цьому переважно використовується його розподіл на 10 %-ві (децильні) та 5 %-ві (квінтільні) групи.

Коефіцієнт фондів відображає співвідношення між сукупним показником добробуту (доходами чи витратами) найбагатшої та найбіднішої частини населення. Його рівень показує, у скільки разів сукупний добробут найбагатших перевищує сукупний добробут найбідніших. У разі децильного розподілу населення коефіцієнт фондів визначають за формулою:

$$k_f = \frac{\sum_{i=1}^n W_{10}}{\sum_{i=1}^n W_1}, \quad (4.2)$$

де k_f — коефіцієнт фондів;

$\sum_{i=1}^n W_{10}$, $\sum_{i=1}^n W_1$ — сукупний річний добробут (доходи чи витрати) 10 %, відповідно, найбагатших і найбідніших груп населення;
 n — чисельність населення в межах виділених 10 %-вих груп.

В якості показника добробуту при визначенні коефіцієнта фондів у багатьох країнах використовуються також середні рівні доходів або витрат. Значення коефіцієнта фондів завжди перевищує 1, а його максимальний рівень визначається ступенем нерівності в країні. При його наближенні до 1 сукупний (чи середній) добробут найбагатшої групи населення є не надто кращим за сукупний (чи середній) добробут найбіднішої групи населення. У міру збільшення коефіцієнта фондів найбагатші верстви володіють значно більшою частиною суспільного добробуту порівняно з найбіднішими, і ступінь нерівності в країні посилюється.

Коефіцієнт диференціації характеризує співвідношення мінімального рівня показника добробуту (доходів або витрат) серед найбільш забезпеченого населення до його максимального рівня серед найменш забезпеченого населення. Його рівень показує, у скільки разів максимальний показник добробуту найбагатших перевищує мінімальний показник добробуту найбідніших. У разі децильного розподілу населення коефіцієнт диференціації визначають за формулою:

$$k_d = \frac{W_{10}^{\min}}{W_{10}^{\max}}, \quad (4.3)$$

де k_d — коефіцієнт диференціації;

$W_{10}^{\min}$ та $W_{10}^{\max}$ — відповідно мінімальний добробут (доходи чи витрати) 10 % найбагатших і максимальний добробут (доходи чи витрати) 10 % найбідніших груп населення.

Значення коефіцієнта диференціації завжди перевищує 1, а величина відхилення, як і в разі з коефіцієнтом фондів, вказує на ступінь нерівності в країні. За його наближення до 1 мінімальний показник добробуту серед представників найбагатшої групи населення є не вельми вищим за максимальний показник добробуту серед представників найбіднішої групи населення. У міру збільшення коефіцієнта диференціації мінімальний рівень добробуту (наприклад, мінімальний дохід) серед найбагатших верств значно перевищує максимальний рівень добробуту (наприклад, максимальний дохід) серед найбідніших, а отже, ступінь нерівності в країні посилюється.

Головним недоліком використання коефіцієнтів фондів і диференціації для оцінювання нерівності в країні є те, що співвідношення показників добробуту групи найбагатшого населення та групи най-

біднішого населення не враховує ступінь нерівності добробуту решти 80 % громадян у випадку децильного їх розподілу (чи 60 % у разі квінтільного їх розподілу), які не належать до цих двох категорій.

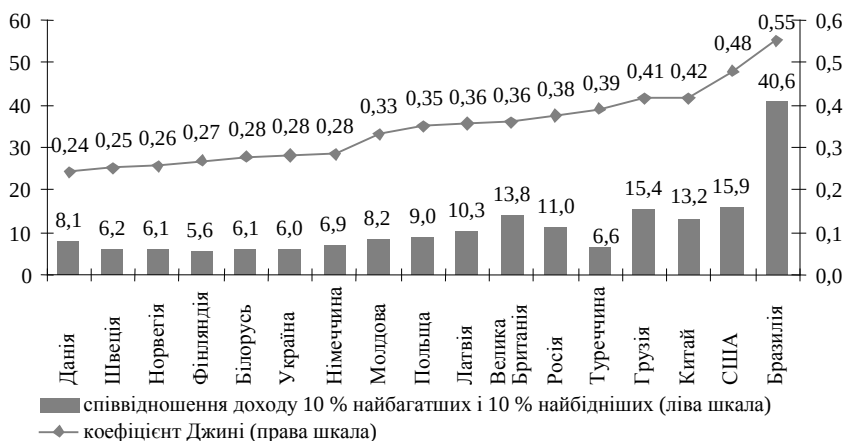

Рис. 4.2. Показники нерівності в доходах у деяких країнах світу та в Україні у 2009 році

Міжнародні порівняння ступеня нерівності у розподілі доходів населення (рис. 4.2) вказують на те, що лише в кількох країнах (зокрема в Данії та Швеції) він є низьким і коефіцієнт Джині не перевищує 0,25. Низка країн Центральної та Східної Європи має помірний ступінь нерівності із коефіцієнтом Джині в межах 0,26—0,29, а решта держав, які формують їх переважну більшість, характеризуються високим і надмірно високим ступенем нерівності. В Україні розрахований за офіційними даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств коефіцієнт Джині в останні роки коливається на рівні 0,28, що позиціонує її як країну із середнім ступенем нерівності. Утім, вітчизняні експерти одноставно погоджуються, що таке оцінювання не відповідає реальній ситуації, оскільки не враховує приховуваних грошових доходів. Здійснені дооцінки стану розподілу доходів між різними групами населення України з урахуванням тіньового сектора свідчать, що фактична величина коефіцієнта Джині становить близько 0,43, а співвідношення між доходами 10 % найбільш забезпечених та 10 % найменш забезпечених (децильний коефіцієнт фондів) сягає 15 разів¹.

¹ Курбанов К. Р., Пушкар О. І. Диференціація розподілу доходів як фактор впливу на економічний розвиток країни // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. — 2011. — № 1 (4). — С. 211—217.

Граничною формою нерівності в доходах є *зубожіння (бідність)* населення, яка виявляється через неспроможність індивіда чи домогосподарства у зв'язку з нестачею коштів підтримувати спосіб життя, властивий конкретному суспільству в конкретний період і задовольнити мінімальні потреби в необхідних для виживання благах.

Залежно від характеристик майнового стану населення, які враховуються для оцінювання рівня бідності, виокремлюють відносну бідність та абсолютну. *Відносна бідність* (чи умовна) передбачає невідповідність матеріального стану людини прийнятному для даного суспільства рівню життя. Причинами її є тимчасові зміни зовнішніх умов, часу, місця; тому вона проявляється сезонно, не постійно, і може змінюватися залежно від часу та місця відповідно до умов, що складаються. *Абсолютна бідність* розглядає невідповідність матеріального стану людини мінімальним нормативам суспільства, коли людина самостійно неспроможна поліпшити свій добробут у зв'язку з наявністю фізичних або психічних вад.

Базовим критерієм ідентифікації бідних категорій громадян є *межа бідності*, яка відображає рівень доходу (витрат), нижче від якого повне задоволення основних потреб є неможливим. У світовій практиці межа бідності визначається по-різному. Зокрема, для ідентифікації абсолютної бідності на національних рівнях застосовують прожитковий мінімум. Ураховуючи суттєві відмінності в його розмірах в різних країнах, Світовий банк використовує уніфіковані критерії абсолютної бідності. Зокрема, для країн із теплим кліматом — 1 дол. США за паритетом купівельної спроможності (ПКС), для країн з помірним кліматом — 2,15 дол. США за ПКС, а для країн Східної Європи та СНД — 4,3 дол. США за ПКС. Окрім того, розрізняється межа граничної бідності, за якої людина змушена проживати на день менше, ніж на 1,25 дол. США за ПКС, і межу помірної бідності, коли доходи на день не перевищують еквівалента 2 дол.

За чинними національними стандартами України межа абсолютної бідності визначена на рівні прожиткового мінімуму і становить близько 4,22 дол. США. Чисельність осіб, які перебували за межею абсолютної бідності, в Україні 2008 року становила менше 2 % усього населення.

Очевидно, що такий показник оцінки нерівності за доходами доцільно застосовувати лише до найбідніших країн світу, а для решти держав аналіз зубожіння краще здійснювати у відносному розрізі. Рівень відносної бідності найчастіше прив'язується до

національного еталону, що дозволяє відокремити ту групу населення, яка живе в нестатках порівняно з життєвими стандартами даної країни. Як критерії для ідентифікації відносної бідності використовуються відсоткові пороги медіанного рівня доходів або витрат, а саме 50, 60 або 75 %. А Україні як межа відносної бідності використовуються 75 % медіанного рівня доходів (витрат) у розрахунку на одного умовного дорослого.

Для поглибленого оцінювання ступеня бідності в країні використовуються різні індикатори, основними з яких є її масштаб, рівень, глибина та коефіцієнт диференціації.

Масштаб бідності відображає кількість домогосподарств, які визнаються бідними відповідно до певних критеріїв.

Рівень бідності характеризує питому вагу бідного населення в країні. Його обчислюють як відношення чисельності бідного населення (масштабу бідності) до загальної чисельності населення:

$$p_L = \frac{Q}{N}, \quad (4.4)$$

де p_L — рівень бідності;

Q — чисельність бідного населення;

N — загальна чисельність населення країни.

Значення показника рівня бідності може перебувати в межах від 0, що характеризує повну відсутність бідних у країні, до 1, коли все населення країни є бідним.

Глибина бідності показує, наскільки далеко за межею бідності перебувають доходи бідних. Для її обчислення використовується проміжний показник середнього дефіциту добробуту бідних домогосподарств, що характеризує суму коштів, якої у середньому не вистачає одному бідному домогосподарству до визначеної межі бідності. Коефіцієнт глибини бідності визначається відношенням середнього дефіциту добробуту до межі бідності:

$$p_{dep} = \frac{M - W}{M} = \frac{D}{M}, \quad (4.5)$$

де p_{dep} — глибина бідності;

W — середньодушовий добробут (доходи чи витрати) бідного населення;

M — межа бідності;

D — дефіцит добробуту бідного населення.

Якщо середній добробут бідних домогосподарств збігається з межею бідності, то коефіцієнт глибини бідності набуває нульово-

го значення, коли ж у бідних домогосподарств цілковито відсутні доходи — значення цього параметра наближається до 1.

Коефіцієнт диференціації бідності визначає ступінь розшарування бідного населення відносно межі бідності. Він розраховується як відношення різниці між розмірами середньодушового добробуту (доходів чи витрат) у десятій і першій децильних групах серед бідного населення до межі бідності:

$$p_{dif} = \frac{\overline{W}_{10} - \overline{W}_1}{M}, \quad (4.6)$$

де p_{dif} — коефіцієнт диференціації бідності;

$\overline{W}_1, \overline{W}_{10}$ — середньодушовий добробут (доходи чи витрати) відповідно до першої та десятої децильних груп у розподілі бідного населення;

M — межа бідності.

Визначення диференціації бідності населення на основі такого показника свідчить про відсутність нерівності в доходах бідного населення, коли коефіцієнт наближається до 0, або вказує, що всі доходи серед бідних отримує невелика кількість осіб, якщо значення параметра прямує до 1.

Рис. 4.3. Рівень відносної бідності в Україні в 2000—2009 роках

В Україні на початку ХХІ століття під час подолання трансформаційного спаду рівень відносної бідності залишався вкрай високим (рис. 4.3). Починаючи з 2003 року його вдалось скоротити до помірної величини, але кризові явища 2008–2010 років, незважаючи на зростання величини прожиткового мінімуму, можуть знову загострити проблему.

4.2. Суспільний сектор у протидії нерівності та бідності. Втрати перерозподілу

Подолання бідності та скорочення нерівності у доходах вимагає від держави впровадження через інститути суспільного сектору активної соціальної політики, основними завданнями якої є: надання допомоги малозабезпеченим верствам населення, підтримка громадян у випадку безробіття чи втрати працездатності через механізми соціального страхування, забезпечення якісними та доступними послугами сфери охорони здоров'я й освіти, здійснення інвестицій у людський капітал, екологічний захист суспільства тощо.

Соціальна політика держави здійснюється через механізми державного перерозподілу, який передбачає стягування податків, забезпечення певних категорій осіб суспільними благами, надання грошових виплат і розподіл окремих приватних благ у натуральній формі. Перерозподільча діяльність держави суттєво трансформує результати ринкового розподілу благ у суспільстві і визначає рівень соціально-класової нерівності та бідності.

Об'єктами державного перерозподілу можуть виступати не лише безпосередньо доходи економічних суб'єктів, фізичний та грошовий капітал, споживчі блага і послуги, ресурси, а й економічні можливості, які формують умови їх отримання і накопичення. Застосовуючи окремі інструменти державного впливу в різних сферах макроекономічного регулювання — ринку товарів і послуг, ринку праці, фінансовому ринку, — уряд корегує умови діяльності економічних суб'єктів у той чи інший бік і обумовлює, таким чином, можливі зміни добробуту окремих груп соціуму.

Наприклад, через зміну податків, цін, дозвільних механізмів, інвестицій, валютного курсу та зовнішньоторговельних тарифів і обмежень держава визначає конкурентну позицію учасників то-

варного ринку, можливі обсяги торгівлі та рівень прибутковості. Унаслідок цього відбувається перерозподіл добробуту між виробниками певних галузей і споживачами їх благ, трансформуються обсяги їх потенційних доходів і капіталів. На ринку праці подібний перерозподільчий вплив матиме зміна рівня мінімальної заробітної плати, яка за певних умов спричиняє скорочення попиту на працю та виникнення безробіття. У результаті добробут тих осіб, які втрачають роботу, погіршується, перерозподіляючись на користь людей, які працюють. Перерозподіл економічних можливостей на фінансовому ринку пов'язаний передусім із корегуванням відсоткових ставок, що не лише відображається на потенційних доходах всіх його учасників, а й через стимулювання інвестицій зумовлює подальший розвиток національної економіки. Зрештою, економічні можливості є ключовим об'єктом усієї системи державного перерозподілу, від ефективності якого залежить необхідність контрольного регулювання обсягів отримуваних доходів, накопиченого багатства та майна.

Основними *напрямами державного перерозподілу доходів*, які можуть використовуватися з метою розв'язання проблеми соціальної нерівності та бідності в суспільстві, є такі [23]:

— зміна функціонального розподілу доходів за рахунок впливу на відносні ціни факторів виробництва — зміщуючи сферу дії податку на товарних і ресурсних ринках, уряд безпосередньо впливатиме на ціни, співвідношення надлишків споживача і виробника, а отже, і на їх добробут. Такі заходи також приводитимуть у дію механізми заміщення переваг і породжуватимуть реалізацію ресурсів у економіці;

— зміна структури доходів за рахунок прогресивного перерозподілу власності — застосовуючи елементи політики націоналізації, дотацій і бюджетного фінансування, уряд спроможний зменшувати надмірний контроль або концентрацію власності в руках окремих груп населення, спрощувати доступ до освіти (і як наслідок — до високооплачуваної роботи), підвищувати підконтрольність влади народу країни;

— скорочення доходів найзабезпеченішої частини населення за допомогою податків на майно й активи — оскільки частина людей, яка має високі доходи, конвертує надлишки в майно й активи, то запровадження підвищених податків на багатство, власність, розкіш і спадщину вестиме до більшого ступеня соціальної справедливості;

— збільшення доходів найменш забезпеченої частини населення за рахунок прямих трансфертних платежів з державного

бюджету чи безплатного надання набору соціальних товарів і послуг — це дозволить громадянам, що належать до нижньої частини соціальної ієрархії, отримати до грошових доходів, визначених ринком, певну «надбавку» у формі допомоги.

Утім, перерозподіл через суспільний сектор доходів між різними верствами населення не лише впливає на регулювання соціальної нерівності, а й призводить до виникнення певних *економічних втрат*. Вони пов'язані з тим, що будь-яка діяльність держави потребує адміністративних витрат на забезпечення функціонування її установ. Розробка та реалізація політики перерозподілу потребує вивчення складу та структури населення країни, дослідження розподілу доходів (та інших детермінант добробуту) між окремими його групами, оцінювання окремих характеристик їх майнового стану, а також визначення суб'єктів, добробут яких можливо погіршувати чи необхідно поліпшувати. Подальшими кроками організації системи державного перерозподілу будуть впровадження окремих засобів та інструментів через систему відповідних установ суспільного сектора. Усе це зумовлює необхідність адміністративних витрат, величина яких є досить суттєвою та спричиняє гальмування перерозподільного вирівнювання доходів і благ між членами суспільства.

Наслідком державного перерозподілу є його інгібіторний ефект. Вилучення частини доходу у забезпеченіших громадян призводить до послаблення їх мотивації підвищувати продуктивність праці та підприємницьку активність. З іншого боку, безповоротне надання допомоги нужденним громадянам посилює їхню зацікавленість в утриманському становищі, яке не потребує додаткових зусиль до пошуку та виконання оплачуваної роботи. Дестимуляційний ефект державного перерозподілу виявляється через його вплив на поведінку безробітних і малозабезпечених осіб, що у науковій літературі дістало назву «*пастки безробіття*» та «*пастки бідності*»¹.

Пастка безробіття виникає в тих випадках, коли безробітна особа, отримуючи певний грошовий дохід унаслідок державного перерозподілу, не бажає змінювати своє становище за рахунок трудової діяльності. Така ситуація може бути пов'язана з тим, що розмір допомоги з безробіття перевищуватиме доступні для такої особи доходи в разі її працевлаштування (сильна паст-

¹ Якобсон Л. И. Государственный сектор экономики: экономическая теория и политика: Учебник. — М.: ГУ ВШЭ, 2000. — 367 с. — С. 71—72.

ка безробіття) або суттєво не відрізнятиметься від них (слабка пастка бідності). Чистий дохід безробітного може перевищувати чистий дохід зайнятого ще й тому, що роботодавці, виплачуючи заробітну плату своїм працівникам, утримуватимуть з неї визначені законодавством країни податки та соціальні внески, натомість перерозподільчі допомоги не підлягають оподаткуванню. Такі явища дедалі частіше спостерігаються в розвинутих країнах, сприяють поглибленню процесів безробіття та зумовлюють подальше розширення перерозподільчого втручання держави.

Пастка бідності також пов'язана з проблемою дестимуляційного ефекту оподаткування та суміжних втрат. Бідна особа, отримуючи додатковий дохід за рахунок системи державного перерозподілу, не зацікавлена інтенсифікувати свої трудові зусилля для отримання більш високого основного заробітку. З одного боку, це може потребувати додаткових витрат, пов'язаних з підвищенням рівня кваліфікації та переходу до більш оплачуваних категорій спеціалістів. З іншого боку, додаткової праці такої особи може виявитися недостатньо для того, щоб її основні доходи зросли швидше, ніж податки, і перевищили її нинішній сукупний дохід. Ідеться про те, що приріст заробітної плати малозабезпеченої особи може бути меншим, ніж втрати, які вона матиме у зв'язку з оподаткуванням її доходів, відміною для неї державної допомоги та необхідністю перекваліфікації (сильна пастка бідності). Тому тим, хто опинився в такій ситуації, для поліпшення свого добробуту за рахунок зниження податків та отримання соціальних виплат вигідніше менше працювати. Навіть якщо певні втрати бідної особи незначною мірою компенсуються приростом її заробітної плати (слабка пастка бідності), з погляду чистого грошового доходу активізація її трудових зусиль не призводитиме ні до очевидних втрат, ані до суттєвого покращення, а лише посилюватиме для неї тягар праці.

Отже, державний перерозподіл, необхідність якого актуалізується у зв'язку з існуванням у сучасному суспільстві високого ступеня нерівності в розподілі доходів, має суттєву ваду, пов'язану з його негативним впливом на трудову та підприємницьку активність. Виникає так званий *конфлікт між рівністю та ефективністю*: платою суспільства за встановлення справедливості в розподілі благ є зниження рівня національного доходу. Дії держави щодо послаблення нерівності вестимуть до вповільнення економічного зростання, натомість наслідком підвищення еконо-

мічної ефективності може стати посилення нерівності. Вирішення суперечності між рівністю та ефективністю пов'язано з питанням доцільних меж втручання держави, яке зумовлюється розумінням у тому чи іншому конкретному суспільстві поняття справедливості.

4.3. Перерозподіл та справедливість. Функції суспільного добробуту

Ефективність перерозподільчої діяльності держави передбачає досягнення Парето-покращення розподілу благ у суспільстві відповідно до критерію компенсації Калдора—Хікса, засади якого висвітлені в темі 1. Він дозволяє чітко розмежувати зміни економічної ефективності та процеси перерозподілу і широко використовується на практиці у здійсненні порівняльної оцінки пропонувананих державних заходів. Утім, для реалізації перерозподільчої політики урядами країн часто обираються напрями, які не відповідають критерію компенсації, оскільки його дотримання потребує концентрації економічних вигід у досить вузького кола суб'єктів та, відповідно, значних втрат у більшості інших суб'єктів. Тому дотримання Парето-ефективності у перерозподільчих рішеннях держави стає політично неприйнятним, що потребує використання інших підходів до їх оцінювання.

Як ключовий орієнтир для розробки та впровадження державної політики часто використовується досягнення умовної справедливості. Для пересічних громадян, доходи яких є об'єктом перерозподілу, прийняття справедливого державного рішення має вирішальне значення з погляду поліпшення суспільного добробуту. Утім, сутність поняття «справедливість» для суспільств різних часів і країн є відмінним. Тож постає питання, який саме перерозподіл необхідно та можливо вважати справедливим та які критерії використовувати для його визначення.

У теорії економіки суспільного сектору категорія «справедливість» має екзогенний характер, заданий зовнішніми правилами розподілу благ у суспільстві. Проблема визначення її змісту завжди перебувала в центрі уваги багатьох учених, причому їх висновки досить часто виявлялися суперечливими. Подружжя Р. А. та П. Б. Масгрейви здійснили групування різноманітних

думок щодо *норм справедливості* і сформулювали три такі критерії¹:

- критерії, що ґрунтуються на гіпотезі прав (Т. Гобс, Дж. Локк, Р. Нозік), відповідно до яких кожна людина повинна мати невід'ємні права на результати своєї праці, отримані легітимним шляхом. Ключовою умовою законності виробничої діяльності є наявність конкурентного ринку, натомість монопольний прибуток не можна вважати справедливим. Можливість дотримання правил ринкового розподілу визначається рівністю вихідних умов і шансів економічних суб'єктів;

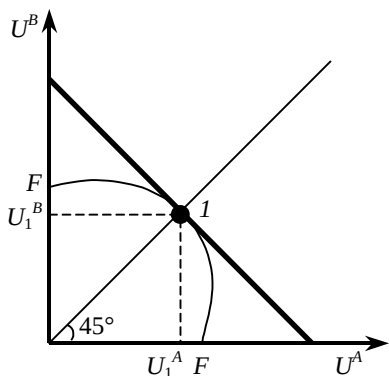
- критерії, засновані на гіпотезі корисності (Дж. Бентам), які передбачають максимізацію сукупної вигоди для всіх індивідів. Сукупна корисність зростає у разі перерозподілу доходів від багатих до бідних, а за певних умов, коли кількість населення та національний дохід стають незмінними, виникає необхідність у їх зрівняльному розподілі;

- критерій обмеженої рівності (К. Маркс), який базується на тому, що кожна людина має одержувати блага і послуги у відповідності з рівнем своїх потреб. Однаковий рівень задоволення потреб передбачає рівномірний розподіл сукупної корисності серед усіх членів суспільства, порушення якого потребуватиме виплати певних компенсацій і допомог. На думку Дж. Роулза, нерівність допустима лише в тому разі, коли в результаті вирівнювання доходів поліпшується добробут найбільш вразливих верств населення.

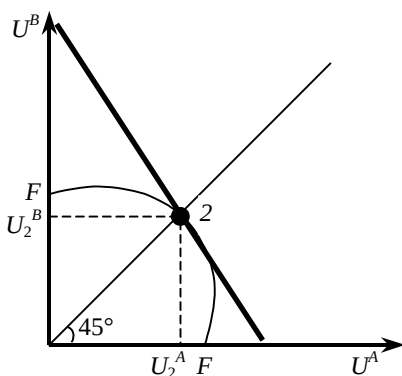
Уявлення про справедливість у теорії економіки суспільного сектору репрезентуються за допомогою *функції суспільного добробуту*, яка агрегує у собі сукупність індивідуальних корисностей окремих членів суспільства. Залежно від етичних поглядів щодо того, за яких умов повинна максимізуватися загальна корисність кожного індивіда від споживання певного набору благ (чи використання доходів), вченими розроблено різні функції суспільного добробуту: утилітаристська, егалітарна, роулсіанська та лібертаріанська (рис. 4.4).

На рис. 4.4 крива FF відображає досяжні межі корисності U для суспільства з двох індивідів A і B (або однієї людини A та решти членів соціуму B), які, перерозподіляючи між собою блага, можуть отримувати в підсумку різні величини корисності. Функції суспільного добробуту пояснюють принцип перерозподілу благ, що панує в суспільстві. Точки 1—6 відображають *суспільний оптимум* — ситуацію, яка найбільшою мірою влаштовує усіх членів суспільства.

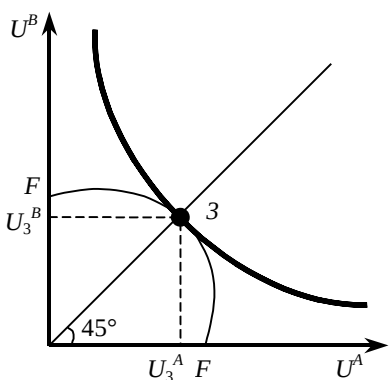
¹ Musgrave R. A., Musgrave P. B. Public finance in theory and practice. — New York, 1989. — P. 73—86.

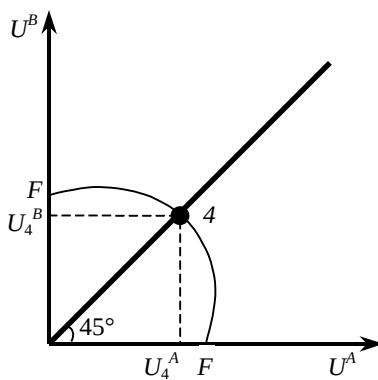
а) функція Дж. Бентама

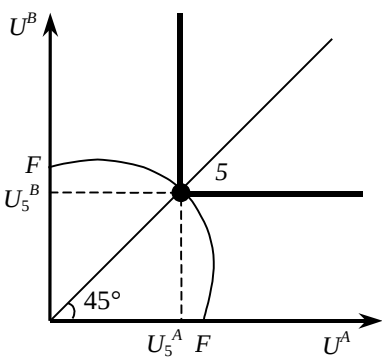
б) функція Дж. Харсаньї

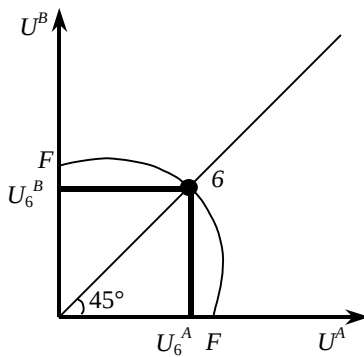
в) функція Дж. Неша

г) функція К. Маркса

д) функція Дж. Роулза

е) функція Ф. Ніцше

Рис. 4.4. Функції суспільного добробуту та суспільний оптимум

Класичний підхід до трактування справедливості сформований на етичних засадах *утилітаристської функції суспільного добробуту*, яка припускає, що між членами соціуму існує відпочаткова нерівність, причинами якої можуть бути фізичні, психологічні, інтелектуальні, майнові відмінності, однак вони не повинні впливати на розподіл корисностей (і доходів) між суб'єктами. Для поліпшення суспільного добробуту необхідно максимізувати суму корисностей усіх індивідів. В основу утилітаристської функції покладено ідеї *Дж. Бентама*, який вважав, що максимізації сукупної корисності індивідів можна досягти і без перерозподілу. Для суспільства в цілому зміна розподілу добробуту між індивідами є несуттєвою і тому воно погоджується на втрату корисності у бідного індивіда B (U_1^B) заради пропорційного приросту корисності у багатого індивіда A (U_1^A). Виходячи з цих позицій функція суспільного добробуту *Дж. Бентама* графічно має вигляд прямої лінії (рис. 4.4 (а)), яка відображає пропорційну обернену залежність між корисністю багатого (A) та бідного (B) індивідів: втрата одиниці корисності бідного перетворюватиметься на додаткову одиницю вигід для багатого, і навпаки. За таких умов суспільний оптимум досягається в точці 1. Перехід на вищу (або нижчу) лінію добробуту можливий тільки за умови одночасного збільшення (або зменшення) рівнів корисності обох індивідів.

У подальших розробках утилітаристів зазнали суттєвих трансформацій їхні етичні погляди та підходи до розуміння справедливості. Ключову роль при цьому відіграла теорія міжособистісних порівнянь корисностей, яку було покладено в основу розробки функції суспільного добробуту *Дж. Харсаньї*. Якщо у класиків утилітаризму суспільний добробут є простою сумою корисностей, отриманих від споживання певних благ усіма індивідами, то неоутилітаристи зважають корисності кожного з індивідів, адже для бідного і багатого одне й те саме благо має різну значущість. Отже, якщо приріст зваженої корисності від використання певної кількості благ для багатого індивіда A (U_1^A) буде перекривати втрату зваженої корисності за їх відсутності у бідного індивіда B (U_1^B), то суспільний добробут буде збільшуватися. Графічно функція суспільного добробуту *Харсаньї* також має вигляд прямої лінії (рис. 4.4 (б)), однак кут нахилу кривої FF до осі y є більш негативним, при цьому оптимум досягається в точці 2.

Іншим варіантом неоутилітаристської функції суспільного добробуту, який базується на етичних вимогах до рівномірнішого розподілу добробуту в суспільстві, є функція *Дж. Неша*. В її основу закладено етичний принцип: одиниця добробуту бідного індивіда є вагомішою, ніж одиниця добробуту багатого індивіда,

тому суспільство не повинно бути байдужим до того, у кого з них відбувається зміна добробуту. Якщо добробут бідного індивіда B знизиться на одиницю корисності, то для компенсації цієї зміни і збереження колишнього рівня суспільного добробуту необхідно, щоб зростання добробуту багатого індивіда A відбулося більше, ніж на одиницю. Така залежність впливає із закону спадної граничної корисності і графічно має вигляд увігнутої кривої (рис. 4.4 (в)), рух уздовж якої показує зростання рівня корисності одного індивіда за одночасного непропорційного її зниження у іншого індивіда. Суспільний оптимум досягається в точці 3.

Зазначимо, що неоутилітаристські підходи до трактування функціональної залежності суспільного добробуту мають більше передумов до проведення політики перерозподілу. Їх апологети погоджуються на усунення нерівності і наголошують на необхідності створення рівних стартових позицій для соціальної конкуренції для всіх індивідів. Оскільки основним утилітаристським критерієм суспільного добробуту є сумарне, а не індивідуальне зростання корисності, виправданим і доцільним визнається лише такий перерозподіл доходів від багатих до бідних, за якого зростає суспільний добробут, навіть якщо при цьому погіршується добробут найбідніших верств.

Принципово інший підхід до розуміння справедливості покладено в основу *егалітарної функції суспільного добробуту*, націленої на досягнення абсолютної рівності доходів і корисностей серед індивідів, що утворюють суспільство. Засновником такого підходу є *К. Маркс*, який пропонував розподіляти блага між людьми в однаковій кількості, ігноруючи індивідуальні потреби чи корисності ($U_3^A = U_3^B$). Графічно егалітарна функція суспільного добробуту має вигляд бісектриси (рис. 4.4 (г)), яка відображає, що всі члени суспільства отримують рівні блага та, відповідно, корисності, а суспільний оптимум досягається в точці 4. Егалітаризм формує широке поле для державного перерозподілу, адже стверджує, що будь-який додатковий приріст корисності у бідних індивідів B є більш важливим з погляду покращення суспільного добробуту, ніж її скорочення у багатих індивідів A . На практиці надмірний перерозподіл благ через суспільний сектор від багатого індивіда A до бідного індивіда B , як уже зазначалось, активізуватиме дестимулюючий ефект і, відповідно, вестиме до зменшення перерозподільчих можливостей держави.

З позиціями утилітаристського та егалітарного підходу не погоджуються прихильники ліберально-державної концепції справедливості *Дж. Ролза*, який пропонував будувати державну політику таким чином, щоб підвищувати доходи лише найбіднішої

частини населення. Таку ідею покладено в основу *роулсіанської функції суспільного добробуту*, відповідно до якої в умовах невідомості щодо свого майбутнього індивід, щоб захистити себе від ризику стати найбіднішим, відхиляє особисті егоїстичні інтереси і прагне рівного доступу до первинних благ (права, свободи, доходи, багатство) для всіх членів суспільства. Тож між членами суспільства укладається соціальний контракт про справедливість, де первинні блага розподіляються відповідно до встановлених двох принципів. Перший — принцип рівності свобод — зобов'язує суспільство забезпечувати для всіх своїх членів абсолютно рівні права і свободи, що дозволяють їм реалізуватися в будь-якій сфері. Другий — принцип диференціації — припускає існування нерівності у суспільстві лише за умови, якщо вона є результатом вільної конкуренції і сприяє поліпшенню становища найменш забезпечених членів суспільства.

У роулсіанській моделі головною метою державного перерозподілу є не протидія бідності, а підтримка зростання добробуту. Вважається, що ніяке збільшення добробуту багатого індивіда *A* не зможе компенсувати зменшення добробуту бідного індивіда *B*. Тому графічно дана функція (рис. 4.4 (д)) має *L*-подібний (прямокутний) вигляд. Люди виступають у край несхильними до ризику втрат, що, зрештою, стимулює їх обирати такий варіант розподілу доходів через суспільний сектор, який є наближеним до рівномірного (навколо точки суспільного оптимуму 5).

Діаметрально протилежними до роулсіанської концепції є погляди щодо справедливого перерозподілу відповідно до *функції суспільного добробуту Ф. Ніцше*. У ній справедливим вважається лише такий розподіл доходів, який максимізує добробут найбільш забезпечених членів суспільства, оскільки механізм перерозподілу ресурсів від багатих до бідних є неефективним і призводить до значних втрат. При цьому, величина цих втрат у багатих індивідів перевищує додаткову корисність для бідних. Отже, для збільшення суспільного добробуту необхідно виходити з інтересів найзабезпеченіших верств населення, реалізація яких надалі сприятиме поліпшенню становища бідних.

Графічно функція суспільного добробуту *Ф. Ніцше* має *Г*-подібний вигляд (рис. 4.4 (е)) і показує, що при досягненні найкращого розподілу доходів (у точці суспільного оптимуму 6) обидва індивіди (багатий *A* та бідний *B*) максимізують свій стан за даного рівня суспільного добробуту. Будь-які спроби перерозподілу лише призводять до втрати індивідуальної корисності одного з них за незмінності корисності іншого індивіда, що не покращує

становища суспільства загалом. Зростання суспільного добробуту можливе лише за одночасного зростання індивідуального добробуту обох індивідів.

Лібертаріанська функція суспільного добробуту базується на положеннях економічної теорії, яка в центр уваги ставить інтереси індивіда і вважає неефективним і руйнівним державне втручання в розподіл благ і доходів між індивідами. Відповідно до даного підходу економічні суб'єкти спроможні самостійно найбільш ефективно реалізовувати свої таланти. Справедливість встановлюється лише ринковими механізмами, а ефективність розподілу благ у суспільстві необхідно оцінювати на основі критерію Парето. Роль держави для досягнення ефективного розподілу полягає лише у розробці законів, які повинні забезпечувати свободу від посягань на особистість індивіда та його власність, а також виконання вільно укладених договорів. Оподаткування вважається аморальним і потребує заміни на добровільні методи фінансування державних послуг населенню, зокрема за кошти приватного бізнесу, благодійних та інших організацій.

Світова практика свідчить, що в соціальних утвореннях із низьким ступенем довіри між учасниками схильність до ризику перебуватиме на вищому рівні, підштовхуючи суспільний оптимум до утилітаристського положення. Навпаки, в соціумах з чіткими правилами гри для учасників і високим рівнем довіри до інших потреба в ризикованій поведінці буде не такою високою, наближаючи модель суспільного сектору до ролсіанського оптимуму.

Ключові положення

1. Нерівномірний розподіл доходів у суспільстві скорочує можливості найбільш задовольнити свої потреби та загострює суперечності з найбагатшими stratami соціуму. Тому діагностика проблеми диференціації за доходами є вкрай важливою. Для її оцінки використовуються різні методики та показники, серед яких провідними є крива Лоренца та побудований на її основі коефіцієнт Джині, коефіцієнт фондів і коефіцієнт диференціації. Для аналізу абсолютної та відносної бідності у світовій практиці використовуються показники її масштабу, рівня та глибини, а також коефіцієнт диференціації. Усі вони мають свої обмеження, але їх одночасне застосування дозволяє створити комплексну картину розподілу доходів у суспільстві.

2. Скорочення нерівності в країні покладається на суспільний сектор економіки, який, з-поміж іншого, може через зміну податків впливати на ціни та надлишок виробників; через механізм державних закупівель поліпшувати доступ менш заможних верств до соціально значимих благ (таких, як медицина, освіта тощо); через бюджетно-податковий механізм перерозподіляти доходи та багатства від найзаможніших верств; за допомогою трансфертів і соціального захисту поліпшувати добробут найнезахищеніших частин суспільства. Водночас, здійснюючи перерозподіл доходів у суспільстві, державна політика призводить до виникнення економічних втрат і спричиняє дестимулюючий вплив на поведінку суб'єктів господарювання.

3. Розробка державної політики, спрямованої на вирівнювання доходів між різними верствами населення, здійснюється з орієнтацією на усталені в суспільстві уявлення про справедливість. В основу сформованих норм справедливості покладено гіпотезу про права людини отримувати результати її праці, гіпотезу максимізації корисності всіх індивідів і критерій обмеження розподілу рівнем потреб індивідів. Залежно від того чи того підходу до розуміння справедливого розподілу економічна наука напружувала кілька видів функції суспільного добробуту, які базуються на різних способах агрегування індивідуальних корисностей окремих членів суспільства.

Терміни та поняття

Абсолютна бідність

Відносна бідність

Глибина бідності

Державний перерозподіл

Диференціація (нерівність) доходів

Зубожіння

Коефіцієнт Джині (індекс концентрації)

Коефіцієнт диференціації

Коефіцієнт диференціації бідності

Коефіцієнт фондів

Крива Лоренца

Масштаб бідності

Межа бідності

Пастка безробіття

Завдання для самоперевірки

1. Чому як у розвинутих країнах, так і в країнах, що розвиваються, держава ставить собі за мету протидіяти бідності? У чому будуть відмінності в боротьбі з цим явищем у згаданих групах країн?
2. Який зв'язок існує між нерівністю в розподілі доходів і бідністю? За допомогою яких показників він оцінюється?
3. Які поточні завдання може ставити перед собою суспільний сектор з метою протидії бідності?
4. Яким чином можна оцінити економічні втрати від перерозподільчої діяльності держави? Чи можна визначити їх певні допустимі межі в суспільстві?
5. У чому виявляється дестимулюючий ефект перерозподільчої діяльності держави? До яких наслідків може призвести надмірне втручання держави у соціальну нерівність?
6. Яку роль відіграє категорія справедливості у розробці державної перерозподільчої політики? Чи достатньою мірою вона враховується у сучасній практиці державного управління?
7. У чому полягають переваги та недоліки окремих підходів до побудови функцій суспільного добробуту? Яким чином застосування тих чи тих функцій у державній політиці може вплинути на результати розширення добробуту в суспільстві?

Завдання для індивідуальної роботи

Проблемні ситуації

Завдання 1. Група уповноважених представників державної влади в умовах загострення економічної кризи приймає рішення щодо додаткових заходів для зниження ступеня соціальної нерівності: 1) за рахунок підвищення податків для найзабезпеченішої частини населення чи 2) через підвищення трансфертних платежів для найменш забезпеченої частини населення. Обґрунтуйте, якими чинниками можновладцям необхідно керуватися, здійснюючи вибір. Який з методів доцільно обрати, якщо в країні буде

високий рівень бідності та високий дефіцит державного бюджету? Чи зміниться вибір, якщо за високого рівня бідності в країні буде низький дефіцит державного бюджету?

Завдання 2. Команді міжнародних експертів і радників необхідно розробити рекомендації для поліпшення урядової політики в сфері бідності для однієї з країн, що розвиваються. Відомо, що протягом останніх двадцяти років поряд із щорічним зростанням реального ВВП у країні стабільно існує високий ступінь нерівності в доходах і бідності. Обґрунтуйте, які показники необхідно проаналізувати, щоб визначити можливі причини соціальних негараздів? Які управлінські заходи доцільно порадити країні, якщо обсяг тіньової економіки в ній становитиме понад 50 % ВВП? Якими будуть рекомендації за відсутності тіньової економіки в країні?

Розрахунково-аналітичні завдання

Завдання 3. Для підтримки найнезабезпеченіших верств населення уряд країни вирішує субсидувати закупівлю твердого палива — кам'яного вугілля — для сільських жителів. Середній сукупний дохід домогосподарств, що проживають у селах, становить 4000 грн на місяць. Ціна вугілля становить 500 грн за тонну, а середній розмір потреби домогосподарства у вугіллі — 2 тонни на рік. Визначте, який з варіантів субсидування буде найбільш вигідним для населення: безкоштовне надання 1 тонни вугілля чи оплата 30 % вартості річної потреби. У яких випадках уряд може надати перевагу першому варіанту субсидування? Обґрунтуйте можливі зміни добробуту споживачів, якщо уряд з метою запобігання перепродажу субсидованого вугілля вирішує змінити схему субсидування: якщо домогосподарство закуповує не більше 2 тонн вугілля на рік, то субсидуються 40 % його вартості, якщо від 2 до 3 тонн — субсидуються 20 % його вартості, у випадку перевищення 3 тонн субсидія не надається.

Завдання 4. Країна, чисельність наявного населення якої становить 30 млн осіб, характеризується такими соціальними параметрами: національна межа бідності — 5 дол. на день, чисельність населення країни, яке визнане бідним, — 8 млн осіб, середньодушові доходи бідних осіб — 3 дол. на день. Урядом країни проведено підвищення рівня допомоги для малозабезпечених верств населення, після чого чисельність бідного населення скоротилася до 7,9 млн осіб, а середньодушові доходи бідних осіб зросли на 0,5 дол. на день. Визначте вплив державного захо-

ду на показники рівня та глибини бідності в країні, якщо межа бідності в доларовому еквіваленті не змінилася.

Завдання 5. У країні з метою зменшення соціальної нерівності здійснено відміну єдиної ставки податку з доходів громадян і введено прогресивну шкалу оподаткування. Розподіл доходів у країні між п'ятьма однаковими за чисельністю групами населення до та після введення податкової реформи наведено в таблиці.

Групи населення (20 %)	Обсяг доходів населення, % до підсумку	
	за єдиної ставки податку	за прогресивної шкали податку
Перша (з найнижчими доходами)	6	5
Друга	10	8
Третя	20	18
Четверта	24	22
П'ята (з найвищими доходами)	40	47
Разом	100	100

Визначте індекс Джині до та після запровадження реформи оподаткування доходів громадян і дайте оцінку її впливу на ступінь нерівності в розподілі доходів.

Кейс-завдання

Ефективність державного перерозподілу доходів (на прикладі країн ОЕСР¹)

Соціальні витрати класифікуються як суспільні (державні), коли управління фінансовими потоками здійснюється органами державного управління (урядом, органами місцевого самоврядування чи установами соціального забезпечення). Наприклад, допомога по хворобі, яка фінансується за рахунок обов'язкових внесків роботодавців та працівників до фондів соціального стра-

¹ За матеріалами: [OECD (2011), «Public social spending», in Society at a Glance 2011: OECD Social Indicators, OECD Publishing, [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // http://dx.doi.org/10.1787/soc_glance-2011-20-en]

хування вважається «суспільними витратами», тоді як допомога по хворобі, яка виплачується безпосередньо роботодавцями своїм працівникам, класифікуються як «приватні витрати». Державні соціальні витрати вимірюють обсяг коштів, використаних урядом у сфері пенсійного забезпечення, соціальної допомоги та соціальної підтримки й охорони здоров'я. Традиційними аргументами на користь здійснення державою соціальних витрат є запобігання суспільним втратам, зменшення нерівності в доходах та підвищення таким чином соціального капіталу.

У 2007 році обсяг державних соціальних витрат становив у середньому по ОЕСР 19 % ВВП, при цьому відмінності між країнами за рівнями витрат були досить суттєвими. Якщо у Мексиці та Кореї уряд витрачав від 6 до 10 % від ВВП на соціальні цілі, то у Франції та Швеції їх частка була вищою на 20 в.п. Нижчими за середній рівень соціальні витрати є у трьох з чотирьох нових країн-членів ОЕСР — Чилі, Естонії та Ізраїлю, а також в англомовних країнах, за винятком Великої Британії.

Протягом 1982—2007 років частка соціальних витрат у ВВП у країнах ОЕСР зросла в середньому на 2,5 в.п. і надалі продовжує підвищуватися. Її найбільше зростання спостерігається в Португалії, Японії та Туреччині. У Нідерландах соціальні витрати скоротились у відношенні до ВВП, що спричинено випереджальним зростанням ВВП, а також змінами в сферах пенсійного забезпечення, охорони здоров'я та в механізмах індексації доходів.

Характеристику ефективності державного перерозподілу доходів у країнах ОЕСР наведено в табл. 4.1.

Таблиця 4.1

**ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ ДЕРЖАВНИХ
ПЕРЕРОЗПОДІЛЬЧИХ ПРОЦЕСІВ У КРАЇНАХ ОЕСР**

Країни	Коефіцієнт Джині		Державні витрати на соціальний захист, % до ВВП		ВВП на душу населення за ПКС, % до сукупного по ОЕСР	
	1995	2011	1995	2011	1996	2011
Австралія	0,31	0,34	16,2	18,1	112,6	119,9
Австрія	0,24	0,26	26,5	27,9	119,4	120,3
Бельгія	0,29	0,26	26,2	29,6	111,8	110,8
Велика Британія	0,34	0,34	19,9	23,9	103,5	101,5
Греція	0,34	0,31	17,5	23,5	73,7	73,7
Данія	0,22	0,25	28,9	30,0	117,8	116,7
Естонія	..	0,32	..	18,8	33,8	62,7

Закінчення табл. 4.1

Країни	Коефіцієнт Джині		Державні витрати на соціальний захист, % до ВВП		ВВП на душу населення за ПКС, % до сукупного по ОЕСР	
	1995	2011	1995	2011	1996	2011
Ізраїль	0,34	0,37	17,4	15,8	97,1	79,7
Ірландія	0,32	0,29	18,1	23,5	96,1	120,7
Ісландія	..	0,30	15,2	17,8	118,4	104,4
Іспанія	0,34	0,32	21,4	26,0	81,8	91,6
Італія	0,35	0,34	19,8	27,6	107,4	93,1
Канада	0,29	0,32	18,9	18,3	114,2	115,2
Корея	..	0,31	3,2	9,2	67,9	86,4
Люксембург	0,26	0,29	20,8	22,5	196,9	252,6
Мексика	0,52	0,48	4,3	7,7	39,0	45,8
Нідерланди	0,30	0,29	23,8	23,7	110,9	122,0
Німеччина	0,27	0,30	26,6	26,2	112,9	112,5
Нова Зеландія	0,34	0,33	18,6	21,5	88,4	86,1
Норвегія	0,24	0,25	23,4	22,6	127,6	174,1
Польща	..	0,31	22,6	20,7	39,8	60,1
Португалія	0,36	0,35	16,5	25,2	68,7	72,3
Славаччина	..	0,26	18,8	18,0	44,2	68,2
Словенія	..	0,24	0,0	24,0	67,7	78,0
США	0,36	0,38	15,5	19,7	141,4	137,0
Туреччина	0,49	0,41	5,6	..	37,6	48,6
Угорщина	0,29	0,27	..	21,8	45,5	61,2
Фінляндія	0,22	0,26	30,7	28,6	94,4	106,9
Франція	0,28	0,29	29,3	32,1	101,9	100,9
Чехія	0,26	0,26	17,4	20,9	70,0	75,1
Чилі	0,53	0,49	11,1	9,5	40,5	49,4
Швейцарія	..	0,30	17,5	20,2	137,0	146,9
Швеція	0,21	0,26	32,0	27,6	111,0	118,3
Японія	0,32	0,33	14,1	..	116,9	98,3
Разом по ОЕСР	..	0,314	19,5	21,7	100	100

Запитання для дискусії та завдання:

1) Які спільні риси притаманні перерозподільчим процесам розвинутих країн світу?

2) У чому полягають відмінності перерозподільчих процесів в Україні?

3) Визначте залежності між масштабами державних перерозподільчих процедур і рівнем соціальної диференціації на основі аналізу показників: ВВП на душу населення, коефіцієнта Джині та частки державних витрат на соціальний захист.

4) Визначте основні переваги та недоліки організації систем соціального захисту населення, освіти, охорони здоров'я та охорони навколишнього середовища за умов їх функціонування на засадах ринкового та державного механізмів господарювання. Результати оформіть у вигляді таблиці.

	Ринковий механізм		Державний механізм	
	переваги	недоліки	переваги	недоліки
Соціальний захист населення				
Освіта				
Охорона здоров'я				
Охорона навколишнього середовища				

Література для поглибленого вивчення теми

1. *Бланкарт Ш.* Державні фінанси в умовах демократії. Пер. з нім. — К.: Либідь, 2000. — 654 с. — Гл. 5.

2. *Малий І. Й., Галабурда М. К.* Економіка державного сектора: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2007. — 280 с. — Тема 5.

3. *Стиглиць Дж. Ю.* Економіка государственного сектора / Пер. с англ. — М.: Изд-во МГУ: ИНФРА-М, 1997. — 720 с. — Гл. 14.

4. *Якобсон Л. И.* Государственный сектор экономики: экономическая теория и политика: Учеб. для вузов. — М.: ГУ ВШЭ, 2000. — 367 с. — Гл. 3.

ВИРОБНИЦТВО СУСПІЛЬНИХ БЛАГ

- 5.1. Методологія аналізу процесу виробництва суспільних благ.
- 5.2. Особливості оцінки витрат і вигід від суспільного проекту.
- 5.3. Етапи реалізації суспільного проекту. Оцінка його ризиків.

Ключові положення

Терміни і поняття

Завдання для самоперевірки

Завдання для індивідуальної роботи

— *проблемні ситуації,*

— *розрахунково-аналітичні завдання,*

— *кейс-завдання*

Література для поглибленого вивчення теми

Опрацювання матеріалів теми дозволить студентам отримати такі **знання**:

- про особливості та методи створення проектів із виробництва суспільних благ;
- про необхідність державно-приватного партнерства під час організації такого виробництва;
- про особливі способи оцінки вартості деяких суспільних проектів;
- про проблеми на кожному з етапів реалізації суспільних проектів.

У результаті роботи з матеріалами теми студенти зможуть здобути такі **вміння**:

- аналізувати суспільні витрати і вигоди, що виникають під час виробництва благ державним сектором;
- обґрунтовувати обрання компаратора для суспільного проекту;
- оцінювати та враховувати ризики під час реалізації суспільного проекту.

5.1. Методологія аналізу процесу виробництва суспільних благ

Як зазначалося раніше, одним із основних завдань, яке покладеться на державу в національній економіці, є забезпечення людей важливими соціальними благами — від оборони, охорони

здоров'я, правопорядку до захисту навколишнього середовища. Реалізація цього завдання може бути ускладнена низкою проблем, які будуть розглянуті в даній темі.

Таблиця 5.1

КЛАСИФІКАЦІЯ ДЕРЖАВНИХ ВИТРАТ*

Класифікаційна ознака	Вид витрат	Їх характеристика
За терміном використання	поточні витрат	Витрати з бюджету на фінансування підприємств, установ, організацій, а також на заходи соціального захисту
	капітальні витрати	Витрати з бюджету на фінансування інвестиційної та інноваційної діяльності держави
За напрямками використання	на споживання в державному секторі	Охоплюють зарплату працівників державного сектора та платежі за товари і послуги, які купуються для поточного споживання
	державні інвестиції	Капітальні витрати на будівництво мостів, доріг, портів тощо
	трансфerti приватному сектору	Виплати з безробіття, пільги ветеранам, стипендії студентам, допомоги малозабезпеченим тощо
	проценти за державним боргом	Процентні виплати за користування внутрішніми і зовнішніми позиками
За галузевою ознакою	→ на розвиток промисловості	
	→ на розвиток АПК	
	→ на розвиток сфери будівництва	
	→ на розвиток транспорту та зв'язку	
	→ на розвиток науки й освіти	
	→ на розвиток охорони здоров'я	
	→ на розвиток фізичної культури та спорту	
	→ на національну оборону	
	→ на державне управління	
	→ на захист довкілля	
	→ на соціальний захист	

Класифікаційна ознака	Вид витрат	Їх характеристика
За цільовим призначенням	— капіталовкладення	
	— дотації, субсидії, субвенції	
	— операційні витрати	
	— витрати на зарплату	
	— нарахування на зарплату	
	— канцелярські та господарські витрати	
	— витрати на відрядження та службові роз'їзди	

* Джерело: [5, с. 269—271]

Уряд, діючи як агент суспільства, має метою максимізацію суспільного добробуту. Сформувавши фінансову базу для виконання подібних завдань, соціум визначається із пріоритетними напрямками розвитку, які відображаються і закріплюються в державних цільових програмах. На наступному етапі відбувається реалізація цих програм через конкретні *проекти* у сфері матеріального і нематеріального суспільного виробництва.

На відміну від проектного менеджменту в приватному секторі проекти створення благ суспільного призначення мають численні особливості і винятки. Вони виникають із різноманітних причин: унаслідок специфіки державного управління, коли важко проконтролювати адекватність видатків з державного бюджету на їх закупівлю або виробництво; під впливом нетипових властивостей і призначення суспільних благ, унаслідок чого практично неможливо оцінити суспільні вигоди від їх запровадження; від створення додаткових видів ризиків та ускладнення механізму їх урахування тощо. Сукупність цих обмовок і винятків створює необхідність використання спеціальних методик оперування окресленими проблемами.

Найпоширенішим з таких методів є *аналіз «витрати-вигоди»*, який оцінює видатки і виграш від проекту не лише для окремого гравця (як це робить приватний сектор), а з погляду зміни добробуту всього суспільства одночасно. Тому в його межах корисність проекту розглядається як «надбавка», що утворилась у результаті балансування чистих вигід усіх сторін, чий інтереси він

зачіпає¹. Оцінка ж корисності — особливо там, де це неможливо зробити за допомогою ринкових процедур, — здійснюється за допомогою альтернативних витрат — вартості ресурсів або можливостей, від яких довелося відмовитися, щоб реалізувати поточний проект.

Концепція «витрати-вигоди» є глибшою і ґрунтовнішою порівняно з іншими підходами до аналізу проектів суспільного виробництва, наприклад, з *методом «витрати-ефективність»*. Особливість останнього в тому, що він націлений на пошук найдешевшого за витратами варіанта з усіх альтернатив. Відповідно, він не ставить за мету здійснити грошову оцінку вигід проекту, а тому сфера його використання в суспільному секторі економіки є обмеженою.

Спираючись на методологію аналізу «витрати-вигоди», перейдемо до розгляду особливостей розробки, прогнозування та впровадження проектів виробництва благ суспільного значення. Хоча провідна роль у цьому процесі відводиться державному сектору, реалізація таких проектів не обов'язково має здійснюватися на 100 % урядом. Світова практика виробила велику кількість різноманітних форм спільної діяльності приватного сектору і державних установ, націлених на створення соціальних благ, які узагальнюються поняттям *державно-приватного партнерства*.

Державно-приватні відносини, що виникають під час партнерства в проектах, віднедавна стали предметом регулювання українського законодавства (Закон України «Про державно-приватне партнерство» від 01.07.2010); вони також широко досліджуються й аналізуються як науковою спільнотою, так і світовими організаціями. Подальший виклад етапів реалізації державно-приватних проектів побудований на сукупності висновків експертів у даній галузі знань, положень і норм вітчизняних правових актів, а також напрацювань Світового Банку з даної проблематики [7].

Участь приватного бізнесу в державних проектах ґрунтується можливостями розширення бази фінансування за рахунок приватних джерел, перспективами перерозподілу та зменшення проектних ризиків і, що найважливіше, взаємним контролем партнерів. Приватні агенти, націлені на отримання прибутків від проекту, проконтролюють обрання найекономічніших способів використання спільних ресурсів і виробничих технологій, а учасни-

¹ Слід зазначити, що пошук такого балансу здійснюється відповідно до критерію Калдора-Хікса, оскільки найчастіше покращення стану частини членів суспільства за рахунок державних проектів впливає негативно на добробут решти гравців. Про процедури визначення компромісу за такої ситуації докладніше див. тему 1.

ки з боку держави, орієнтовані на максимізацію корисності всього суспільства, захищатимуть інтереси свого принципала.

Форми співпраці бізнесу з державою варіюються залежно від ролі та частки сторін, а також під впливом особливостей тієї сфери, у якій партнерство буде застосовуватися.

Організація взаємодії приватного сектору із державним навіть у межах окремого проекту являє собою складний багатоступінчастий процес із численними алгоритмами, узгоджувальними процедурами, інститутами нагляду та консультування, правилами та обов'язками. Вплив цих компонентів часом ускладнює досягнення кінцевого результату. Для прояснення та усвідомлення *управлінської специфіки* механізму забезпечення суспільства необхідними благами проведемо аналіз завдань, способів і проблем реалізації суспільно значущого проекту на кожному з етапів.

Основними етапами реалізації суспільного проекту, до участі в якому планується залучати як урядові, так і бізнес-структури, можна вважати (за аналогією до приватного проекту):

- 1) визначення проекту,
- 2) підготовку проекту,
- 3) тендерний етап,
- 4) виконання проекту.

5.2. Особливості оцінки витрат і вигід від суспільного проекту

На першому *початковому етапі* постає завдання описати та оцінити певну суспільну потребу: чи володіє певне необхідне благо якостями суспільного — неконкурентністю в споживанні або невиключеністю зі споживання, — наскільки суттєвим є попит на нього та чи не існує можливості задовольнити потребу в ньому за рахунок приватного сектору. Якщо гіпотеза про суспільну значущість блага дістає своє підтвердження (а також за інших сприятливих факторів, таких, як політична воля, фінансові можливості тощо), то можна переходити до постановки завдання із його виробництва, а саме — висувати ідею проекту, визначати його цілі та межі.

Уявлення про межі проекту, його тривалість і строки дає можливість здійснити попередню оцінку сукупності витрат, яких він потребуватиме: обсягів капіталовкладень, вартості обслуговування, експлуатаційних видатків. Також виникає необхідність спрогнозувати очікувані грошові надходження за періодами дії проекту.

Пригадаємо, що відповідно до базових постулатів наукового менеджменту, центральним індикатором для прийняття рішення про виконання проекту є його чиста приведена вартість NPV . Вона визначається як сума чистих находжень (виручка Q за вирахуванням витрат C), продисконтованих на відсоткову ставку r за роками t :

$$NPV = \sum_{t=0}^n \frac{Q_t - C_t}{(1+r)^t}. \quad (5.1)$$

В умовах, коли NPV є позитивною величиною, проект вважається інвестиційно привабливим. З формули випливає, що певна роль у цьому належить і відсотковій ставці r , яка слугує засобом оцінки альтернативної вартості витрачання коштів. Маючи інформацію про витрати і виручку від проекту, розраховують величину внутрішньої норми дохідності IRR — такої дисконтної ставки r , яка забезпечуватиме позитивне значення чистої приведеної вартості проекту NPV .

Проблема із використанням критерію NPV для суспільних проектів полягає в тому, що визначити розмір очікуваних грошових надходжень від створення суспільних благ не завжди можливо. Причиною цього явища є відсутність ціни на таке благо, а відповідно, і ринку таких благ. Наприклад, виручку від прокладання дороги або побудови мосту оцінюють через прогноз обсягів транспортних потоків на них, а от ціни таких благ, як чисте повітря або національний заповідник, вирахувати безпосередньо не можна. Також, і це впливає із щойно здійсненого протиставлення, суспільні блага в певних випадках породжують екстерналії, наслідки яких можуть бути як осяжними, так і неосяжними, що додатково потрібно певним чином ураховувати, визначаючи проект.

Методологія аналізу «витрати-вигоди» в таких випадках пропонує вдаватися до визначення величини *суспільних вигід* на основі вартості альтернативних проектів або альтернативних витрат. Хоча виграші в такому разі набувають умовних вимірів, вони все ж задають економічні координати для орієнтації. Розглянемо кілька штучних прийомів такого характеру.

✓ Вартість подібних товарів на схожих ринках — використовується для оцінки суспільного попиту на певний вид благ. Наприклад, інтенсивність користування послугами приватних перевізників пасажирів на певних напрямках у межах міста може стати «підказкою» про потреби в громадському транспорті на таких ділянках.

✓ Витрати грошей і часу на пересування — варіант оцінки суспільної цінності деяких об'єктів культурного призначення:

оплата проїзду і витрачений на поїздку час (еквівалент втраченого заробітку) певною мірою говорять про значущість для населення таких закладів, як музеї, бібліотеки, ботанічні парки тощо.

✓ Визначення вартості «насолоди» — націлене на виявлення суми коштів, яку споживачі готові сплачувати за користування (збереження) суспільним благом або суми, яку вони хочуть отримувати як компенсацію втрат за шкоду від такого блага. Насолоду можуть приносити чисте повітря, гарний краєвид, відсутність шумових забруднень, а розрив між ринковими цінами суспільних благ (наприклад, нерухомості), що виникає за наявності об'єктів насолоди і без них, ілюструє їх суспільну цінність.

✓ Фіксація вартості суспільних благ до певної міри відбувається за допомогою соціологічних опитувань та обробки зібраної інформації на основі соціологічного інструментарію.

У розвинутих країнах напруженість поточних політичних процесів і висновки, почерпнуті з аналізу процедур суспільного вибору, також є джерелом інформації про цінність певних проєктів у суспільному масштабі.

Якщо суспільні вигоди від проєкту вдалось оцінити, їх можна ввести як B до розрахунку чистої приведенної суспільної вартості NPV_p , замінивши ними виторг від реалізації.

$$NPV_p = \sum_{t=0}^n \frac{B_t - C_t}{(1+r)^t}. \quad (5.2)$$

Після прогнозу вигід для державно-приватного проєкту бажано здійснити попередній розподіл витрат між зацікавленими сторонами, визначивши джерела фінансових коштів для кожного періоду виконання робіт та аналіз можливостей державного фінансування.

Завершується перший етап формуванням звітної документації про попередню оцінку проєкту.

5.3. Етапи реалізації суспільного проєкту. Оцінка його ризиків

Етап підготовки проєкту до реалізації розпочинається зі створення проєктної групи спеціалістів і представників різних державних установ із залученням зовнішніх консультантів (у разі необхідності), мета якої — розподіл завдань і повноважень між виконавцями, формування організаційної структури виконання

проекту та його бюджету. Напрацювання групи покладаються в основу бізнес-моделі проекту — документального обґрунтування запуску робіт з проекту, яке надалі буде орієнтиром за ходом його виконання.

Підготовлена бізнес-модель має довести, що спільний проект у разі реалізації спроможний задовольнити виявлену суспільну потребу, забезпечити віддачу від вкладених коштів, є реалістичним і може бути виконаним у визначені часові строки, є найкращим з усіх альтернативних варіантів і враховує можливі ризики, відповідає національним програмам та інвестиційній стратегії уряду, суспільні вигоди від нього є осяжними та адекватно оціненими.

Важливий процедурний момент на другому етапі — *визначення* державно-приватного *компаратора*. Для запропонованого проекту висувається альтернатива — компаратор, з якою здійснюється порівняння за витратами, схемою реалізації та вигодами. Там, де це є можливим, за компаратор обираються державні закупівлі. В умовах, коли визначити альтернативу неможливо, використовують так звані «*тіньові ціни*». По суті, вони є альтернативними витратами і їх штучно вводять до аналізу за допомогою прийомів, описаних вище.

На завершальній стадії державні розробники можуть здійснити попереднє інформування приватних агентів про наміри запустити певний проект і популяризацію його ідеї в суспільстві, скануючи настрої та обговорення, породжені ним.

Третій *тендерний етап* концентрується довкола підбору оптимального партнера з боку приватного сектору для виконання розробленого проекту. З цією метою застосовують конкурсні торги, запрошуючи до участі компанії та організації, які мають досвід і технічні можливості. З проектної групи або інших фахівців державних інституцій формується служба закупівель, яка діє відповідно до визначеної стратегії та повноважень. Вона в загальному вигляді інформує підприємців про проект, пропонуючи взяти участь у конкурсі. Після завершення збору конкурсних заявок здійснюється попередня кваліфікація учасників щодо технічної відповідності вимогам.

Перед тендером обирають його форму чи вид. Світовий Банк на основі аналізу міжнародного досвіду пропонує всім країнам використовувати такі варіанти торгів: одноступінчатий або двоступінчатий¹ [7]. Перший вид придатніший до ситуації, коли тех-

¹ Існують і інші сучасні форми організації торгів — редукційні, запити котирувань, які застосовуються до тих товарів і послуг, для яких існують постійні ринки. Докладніше див. [5, с. 308—310].

нічні умови і шляхи реалізації проекту на попередньому етапі вдалося чітко зафіксувати. У такому разі послідовність конкурсу ось яка: підготовка процесу → попередня кваліфікація учасників → підготовка проекту контракту → конкурсні торги → встановлення переможця, переговори й укладання контракту. Якщо в технічних вимогах проекту присутні неясності або фіксувати технічні вимоги заздалегідь недоцільно, застосовують двоступінчатий тендер з таким алгоритмом: підготовка процесу → попередня кваліфікація учасників → консультації з конкурсантами і підготовка проекту контракту → конкурсні торги → уточнення і доробка тендерних пропозицій → повторні конкурсні торги → встановлення переможця, переговори й укладання контракту. Очевидно, що така модель дозволяє краще унормувати відносини між державним і приватним секторами, коли в проекті присутня велика частка невизначеності.

Необхідно, щоб кваліфікацію учасників, оцінку пропозицій і визначення переможця здійснювала незалежна експертна група на основі заздалегідь прописаних оціночних критеріїв. Такий підхід гарантуватиме більшу відкритість і прозорість дій органів влади.

Для укладання контракту здійснюють аналіз очікуваної віддачі від вкладених державних коштів за умов партнерства. Засобом для порівняння виступає компаратор або такий проект, який би цілком здійснювався за державний рахунок. На основі аналізу готується звітна документація, в якій оцінюється чутливість проекту до зовнішніх загроз, прописуються можливі ризики, визначаються джерела додаткового фінансування в разі потреби.

На *етапі виконання проекту* необхідно чітко організувати управління контрактними роботами і відносинами між партнерами відповідно до прав і обов'язків сторін. Своєчасне відстеження і врегулювання суперечливих ситуацій допоможе уникнути додаткових видатків. Також актуальним стає облік витрат державних бюджетних коштів, для чого державні установи, долучені до проекту, мають вести моніторинг і оцінку ходу виконання робіт згідно з бізнес-моделлю.

Під час виконання проекту можуть виникати незаплановані події і ситуації, що негативно впливатимуть на очікувану вигоду від проекту, — *ризики*. Причини їх появи найрізноманітніші: форс-мажори, політичні події (зміна уряду), технічні (перевищення кошторису), комерційні (цінова волатильність), фінансові, валютні коливання. Усвідомлення перспектив виникнення ризиків веде до потреби їх прогнозування та управління ними.

Точно врахувати ризики неможливо. Один з методів, що створює запас міцності, — включення до формули чистої приведеної вартості проекту (5.2) премії за ризик r , яка впливатиме на величину дисконтування.

$$NPV_p = \sum_{t=0}^n \frac{B_t - C_t}{(1 + r + r')^t}. \quad (5.3)$$

Такий підхід означатиме зменшення приведеної до теперішнього часу вартості проекту, а отже, падіння його привабливості і жорсткіший відбір. Також цей спосіб стимулюватиме відбір короткочасних проектів на шкоду довготривалим, оскільки темпи збільшення дисконтуючого знаменника з додаванням років зростатимуть.

Інший метод — побудувати зону варіації ризиків. Він реалізується за допомогою збирання й аналізу ризиків і втрат від них, що виникли в аналогічних проектах. Після цього визначається ймовірність несприятливих подій і втрати від них закладаються в поточний проект. Як і будь-яка індукція, даний підхід слабкий тим, що не може врахувати всі варіанти розвитку подій.

Ключові положення

1. Організаційно виробництво суспільних благ державою здійснюється через цільові програми, які в свою чергу поділяються на проекти. Специфіка властивостей суспільних благ зумовлює необхідність використання особливих методів аналізу їх виробництва. Основна складність полягає в оцінці суспільних вигід від проекту. Метод «витрати-ефективність» не надає можливості її здійснення, орієнтуючись на відбір найбільш дешевого варіанта виробництва. Метод «витрати-вигоди» здійснює оцінку вигід через урахування альтернативних витрат і тіньових цін.

Найпоширенішою у світі формою виробництва суспільних благ є державно-приватне партнерство, коли частина виробничих і контрольних функцій у створенні благ передається приватному сектору. Частки сторін у спільному підприємстві визначаються залежно від особливостей проекту.

2. На етапі визначення та опису проекту найбільшу складність становить оцінка майбутніх вигід і витрат. Оскільки на деякі блага суспільного значення відсутні прямі ціни, використовувати класичний метод чистої приведеної вартості для них недоречно. Як орієнтири замість прямих цін до уваги беруться вартість подібних товарів на схожих ринках; витрати грошей і часу на пересування; вартість соціологічних прийомів тощо.

3. До етапів реалізації суспільного проекту належать його підготовка, тендерні торги та безпосереднє виконання. Підготовка передбачає розробку бізнес-моделі проекту на основі державно-приватного компаратора або фіксації тіньової ціни, а також його інформаційне забезпечення. Тендерний етап концентрується довкола методик відбору учасників конкурсу та встановлення серед них переможця. Важливу роль у цьому відіграють якісно підібрані незалежні експерти, які оцінюватимуть конкурсні пропозиції. Етап виконання стартує з укладання угоди з переможцем конкурсу. Ризики, що можуть виникати на цьому етапі, та відповідальність за них мають бути адекватно оцінені та враховані до його початку.

Терміни та поняття

«Витрати-вигоди»

«Витрати-ефективність»

Державно-приватне партнерство

Компаратор

Тендер

Тіньова ціна

Завдання для самоперевірки

1. У чому полягають особливості побудови суспільного виробництва та оцінки витрат на його реалізацію?

2. Чим викликана необхідність розробки та використання спеціальних прийомів для оцінки вигід від виробництва в суспільному секторі на відміну від приватного? Які методики для цього застосовуються?

3. Чому до реалізації суспільних проектів у розвинутих країнах поруч з урядом, місцевими адміністраціями залучають також і приватний бізнес?

4. Розкрийте послідовність та особливості етапів реалізації суспільного проекту. Чим вони відрізняються від організації та виконання приватного проекту?

5. Яку роль у менеджменті суспільного проекту відіграє державно-приватний компаратор? Яким чином його обирають?

6. Які ризики можуть виникати під час реалізації суспільного проекту? Як вони оцінюються та розподіляються?

Завдання для індивідуальної роботи

Проблемні ситуації

Завдання 1. Тендерний комітет місцевої державної адміністрації проводить конкурс на будівництво нової клініки. Йому необхідно здійснити вибір між проектами двох основних конкурентів на виконання державного замовлення — державним і приватним підприємствами. Якими чинниками необхідно керуватися для визначення переможця на виконання замовлення? Яке рішення необхідно прийняти членам комітету, якщо бюджетні ресурси на реалізацію даного проекту є недостатніми, але побудова клініки є вкрай необхідною для поліпшення роботи системи охорони здоров'я в регіоні?

Завдання 2. Державна установа планує реалізацію проекту створення певного суспільного блага. З метою здійснення економічної оцінки доцільності реалізації проекту необхідно визначити величину суспільних вигід від користування благом. Які соціально-економічні показники можуть бути використані для оцінки вигід від суспільного проекту, якщо останнім передбачається:

- спорудження мосту;
- будівництво відкритого парку дозвілля;
- проведення санітарної очистки озер;
- будівництво нового військового літака;
- розширення мережі дошкільних навчальних закладів;
- висаджування лісосмуги обабіч автомагістралі.

Обґрунтуйте, чи можливо здійснити економічну оцінку для цих проектів на основі аналізу витрат і вигід.

Розрахунково-аналітичні завдання

Завдання 3. Міською адміністрацією реалізується проект будівництва мережі громадських бюветів, який фінансується мешканцями міста для безплатного користування. Показники економічної доцільності реалізації проекту наведено в таблиці.

Роки	Кількість побудованих бюветів	Витрати на будівництво одного бювету, тис. грн	Вартість 1 л питної води, грн	Обсяг споживання води з одного бювету, тис. л	Відсоткова ставка, %
1	5	72	4,00	50	16,0
2	9	75	4,75	55	16,5
3	6	78	5,25	80	16,9

Визначте сукупну чисту дискontовану вигоду жителів міста від функціонування мережі бюветів.

Завдання 4. Районним бюджетом передбачено виділення коштів на заміну в міській лікарні діагностичного обладнання, яке планується використовувати протягом 10 років. Розглядаються дві альтернативні системи діагностики — вітчизняного та іноземного виробництва, які залежно від технічного оснащення різняться вартістю та гарантованим терміном експлуатації, наведеними в таблиці.

Системи діагностики	Вартість систем діагностики,			Термін експлуатації, років
	Загальна вартість, тис. грн	зокрема		
		витрати на встан- овлення, % до вартості проекту	витрати на об- слуговування, % до вартості проєк- ту	
Вітчизняного виробництва	800	70	30	5
Іноземного виробництва	1300	80	20	10

Витрати на встановлення обладнання здійснюються протягом першого року. Витрати на обслуговування роботи систем діагностики розподілятимуться по роках рівномірно, починаючи з другого року експлуатації. Визначте, який вид діагностичного обладнання доцільно встановити в лікарнях, якщо відсоткова ставка дорівнюватиме 15 %.

Завдання 5. У країні планується провести капітальну реконструкцію автомобільних шляхів. Розглядаються три альтернативні проекти модернізації, які залежно від технології будівництва доріг і виду матеріалів, що використовуються, різняться вартістю та очікуваними вигодами для користувачів, наведеними в таблиці.

Інвестиційні проекти	Вартість проектів, млн грн	Очікувані вигоди по роках, млн грн				
		1 рік	2 рік	3 рік	4 рік	5 рік
Проект I	2200	600	570	520	440	350
Проект II	1900	600	540	435	327	240
Проект III	1500	600	430	300	210	60

Визначте норми прибутковості альтернативних проектів модернізації доріг та обґрунтуйте, який із них доцільно реалізувати. Якою буде чиста дисконтована вартість кожного інвестиційного проекту, якщо відсоткова ставка = 20 %.

Кейс-завдання

Індикатори ефективності державних програм

Основну проблему у створенні системи моніторингу державних проектів з виробництва суспільних благ становить розробка індикаторів, які слугують засобом вимірювання досягнень, відображають зміни, викликані програмою, і допомагають оцінити діяльність установи.

Розробка індикаторів вимагає врахування всіх аспектів виробництва: змісту предмета оцінки, технічних особливостей, політичної ситуації, а також можливості отримання необхідної інформації. Індикатори формуються з урахуванням задуму та цілей програми. Однак існують загальні правила опису індикаторів, які не залежать від змісту програми. Нижче наводяться основні принципи, що покладаються в основу розробки системи індикаторів оцінювання ефективності державних програм, які було розроблено спеціалістами Казахстану, Канади, Росії, США та Украї-

ни в межах партнерського проекту, реалізованого Міжнародною мережею «Оцінка програм»¹.

Опис індикатора в найзагальнішому випадку повинен включати:

- коротку назву;
- визначення (точне та однозначне пояснення сутності індикатора);
- посилення на інструмент вимірювання даного індикатора;
- періодичність вимірювання.

Додатковими характеристиками індикатора можуть бути:

- опис того, що даний індикатор вимірює;
- короткий опис методики вимірювання (як вирахувати значення індикатора).
- переваги індикатора, а також обмеження щодо його застосування.

Характеристики індикаторів уточнюються при подальшому їх використанні.

Добрий індикатор має бути²:

- зрозумілим — однозначним і добре визначеним;
- істотним — стосуватися значимих характеристик програми;
- економічним — припускати розумні витрати;
- адекватним — заміряти саме те, що він покликаний заміряти;
- підлягати перевірці — допускати незалежну перевірку.

Індикатори можуть відображати як кількісні, так і якісні характеристики програми. Коли йдеться про кількісну характеристику, то її подання в числовому вигляді не викликає особливих ускладнень. Представити в числовому вигляді якісну характеристику програми дещо складніше.

Завдання формування «якісного» індикатора можна звести до формування шкали, що характеризує якісний параметр програми.

Наприклад, необхідно розробити індикатор інтерактивності інтернет-сайта державної установи, тобто його здатності взаємодіяти з користувачем. Спочатку необхідно вивчити, яким чином сайт може взаємодіяти з відвідувачем. Після цього можна сформувати шкалу з кількома рівнями «інтерактивності»³: (0) сайт є, але інформація на ньому відсутня, (1) сайт надає інформацію (можна прочитати), (2) сайт дає можливість скачування інформа-

¹ Оценка программ: методология и практика / Под ред. А. И. Кузьмина, Р. О. Салливан, Н. А. Кошелевой. — М.: Престо-ПК, 2009. — 396 с. — С. 92.

² Kusek, J. Z., & Rist, R. C. (2004). Ten steps to a results-based monitoring and evaluation system : a handbook for development practitioners. Washington, DC: World Bank. — С. 74.

³ Мониторинг и оценка «электронных правительств». ООО Компания «Процесс Консалтинг». Аналитический отчет. — 2003. — С. 18. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.processconsulting.ru/doc/fn_otchet.pdf

ції, (3) сайт дає можливість скачування і редагування інформації, (4) сайт надає можливість отримання консультацій. Тепер можна сказати, що індикатор «ступінь інтерактивності» може набувати значень 0, 1, 2, 3 або 4 і що за кожною з цих цифр стоїть цілком певний сенс. При цьому було б помилкою ототожнювати індикатор з інтерактивністю сайту. Він є лише її ознакою.

Запитання для дискусії та завдання:

1) Які критерії необхідно враховувати в оцінюванні ефективності державних програм за виробництва суспільних благ?

2) Наведіть приклади, які б відображали бюджетну, економічну та соціальну ефективність державної програми з виробництва суспільних благ.

3) Використовуючи наведені вище принципи розробки індикаторів, запропонуйте власні індикатори, які б характеризували бюджетну, економічну та соціальну ефективність державних інвестиційних проектів, представлених у таблиці.

Сфера реалізації проекту	Назва проекту
Охорона здоров'я	посилення рівня фаховості медичних працівників через відродження курсів підвищення кваліфікації, навчання з відривом від лікарської діяльності, отримання додаткової освіти
Фізкультура і спорт	розширення масовості занять фізичною культурою і спортом усіх верств і вікових категорій населення
Зайнятість населення	створення нових робочих місць у соціальній сфері та малому бізнесі
Культура і мистецтва	розвиток культурної освіти дітей та юнацтва, художнє виховання молоді
Соціальне забезпечення	забезпечення роботою інвалідів

Література для поглибленого вивчення теми

1. *Бланкерт Ш.* Державні фінанси в умовах демократії. Пер. з нім. — К.: Либідь, 2000. — 654 с. — Гл. 20, 22.

2. *Стиглиц Дж. Ю.* Экономика государственного сектора / Пер. с англ. — М.: Изд-во МГУ: ИНФРА-М, 1997. — 720 с. — Гл. 9, 10.

3. *Якобсон Л. И.* Государственный сектор экономики: экономическая теория и политика: Учеб. для вузов. — М.: ГУ ВШЭ, 2000. — 367 с. — Гл. 12.

ЕКОНОМІКА СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ. СОЦІАЛЬНА БЕЗПЕКА

- 6.1. Соціальні ризики, соціальна безпека та роль суспільного сектору
- 6.2. Складові системи соціального страхування
- 6.3. Основні інструменти соціальної підтримки населення
- 6.4. Місце пенсійного забезпечення у системі соціального захисту

Ключові положення

Терміни і поняття

Завдання для самоперевірки

Завдання для індивідуальної роботи

- проблемні ситуації,

- розрахунково-аналітичні завдання,

- кейс-завдання

Література для поглибленого вивчення теми

Спільні колективні ризики, що виникають у процесі функціонування будь-якого суспільства, несуть у собі загрозу його стабільності та добробуту. Для послаблення створюваної ними небезпеки в багатьох суспільствах розвивають систему соціального захисту.

Дана тема, присвячена основним проблемам соціального захисту, допоможе студентам узагальнити та сформулювати **знання**:

- про основні види соціальних ризиків і необхідність соціального захисту;
- про функції та елементи системи соціального страхування;
- про функціональні особливості застосування субсидій і трансфертів для реалізації соціальної підтримки населення;
- про переваги та недоліки різних моделей пенсійного забезпечення.

У результаті опрацювання матеріалів теми студенти можуть отримати **вміння**:

- аналізувати та обґрунтовувати структуру системи соціального захисту;
- оцінювати вплив окремих видів соціальних ризиків і прогнозувати можливі розміри страхової премії;

- аналізувати та прогнозувати наслідки застосування основних інструментів вирівнювання доходів населення в країні;
- визначати фінансову стійкість пенсійної системи та прогнозувати її зміни внаслідок реформ.

6.1. Соціальні ризики, соціальна безпека та роль суспільного сектору

Мінливість середовища, в якому перебуває людина, постійно породжує для її добробуту загрози різноманітного характеру. Очевидно, що на різних етапах життя доходи особи не збігаються з її витратами: в дитинстві та молодості доходи є, переважно, нижчими, у період активної трудової діяльності відбувається їх випереджаюче зростання, а під час зниження працездатності внаслідок старіння чи погіршення здоров'я їх знову не вистачає для здійснення усіх необхідних витрат. Усвідомлення факту нестабільності доходів протягом життя не гарантує для людини можливості адекватно себе захистити від їх нестачі. Причини цього можуть бути найрізноманітнішими — від відсутності волі та безвідповідальної поведінки до неспроможності правильно оцінити та спрогнозувати майбутній рівень доходів. З погляду теорії економічної поведінки такі суб'єктивні причини розглядаються як недалекоглядність приватних суб'єктів, схильних перебільшувати важливість найближчого майбутнього і недооцінювати віддалені в часі події. Люди також втрачають можливість працювати з причин хвороби, необхідності догляду за іншою особою, потреби у підвищенні кваліфікації, екологічної катастрофи тощо. На добробут населення додатковий тягар кладе макроекономічна циклічність: в умовах виробничого спаду та кризи частина зайнятих також втрачає роботу і, відповідно, стабільний заробіток.

Усю сукупність непередбачуваних випадків, які породжуються об'єктивними соціально значущими причинами і призводять до зниження добробуту особи, зокрема через втрату доходів, їх падіння нижче прожиткового мінімуму, потребу в медичній допомозі та інших соціальних послугах, визначають як *соціальні ризики*. Залежно від причин, що їх викликають, основними видами соціальних ризиків є втрата працездатності (постійна і тимча-

сова), безробіття, малозабезпеченість і втрата годувальника (смерть або безвісна відсутність).

Захиститися від таких ризиків через ринковий механізм найчастіше неможливо. Приватні страхові компанії, які спроможні перерозподіляти ризики, для прибуткової діяльності потребують щонайменше відсутності асиметричної інформації у формі моральних ризиків, прогнозованості макроекономічних коливань і подолання короткозорості приватних агентів. У протилежному разі вони пропонуватимуть диференційований захист населення, посилений для заможних верств і недостатній для збіднілих. В умовах значної бідності соціальні ризики, перекладені лише на ринок, ще більше загострюватимуться.

Отже, у суспільстві виникає потреба у справедливих, всеосяжних механізмах протидії соціальним ризикам. У складі суспільного сектору такі механізми вмонтовані у *систему соціального захисту населення*, яка охоплює комплекс суспільно-економічних заходів, спрямованих на захист добробуту кожного члена суспільства за певних економічних умов відповідно до визначених стандартів. Вони включають надання допомоги вразливим верствам населення, що потребують захисту від соціальних ризиків, а також забезпечення соціальних гарантій для економічно активної частини населення. З погляду економіки суспільного сектору соціальний захист є системою перерозподілу суспільних коштів на користь осіб, які потребують особливої допомоги з боку держави.

Основною метою соціального захисту є запобігання та усунення негативних наслідків економічної нерівності, зумовленої як індивідуальними характеристиками людей, що впливають на можливості їх самозабезпечення, так і особливостями механізму розподілу національного доходу, що зумовлюють обмеженість доступу до ресурсів окремих верств населення. У підсумку, система соціального захисту повинна забезпечувати реалізацію соціальних прав громадян, надавати можливість кожному члену суспільства незалежно від соціального походження та національної приналежності вільно розвиватися та реалізовувати свої здібності.

Система соціального захисту є не лише механізмом термінового кризового втручання для відшкодування втрат добробуту індивідів, а зобов'язанням передбачати профілактику можливих соціальних негараздів. Декларацією Міжнародної Організації Праці про соціальну справедливість задля справедливої глобалізації, прийнятою у 2008 році на 97 сесії Міжнародної конференції праці, визначено, що для досягнення повної та продуктивної зайнятості і забезпечення гідної праці одним з ключових завдань є

розробка та розширення заходів соціального захисту працівників. Зокрема, це стосується надання основного доходу для всіх, хто цього потребує, підтримання здоров'я та безпечних умов праці, а також спрямування політики в галузі оплати праці та тривалості робочого часу на забезпечення справедливого розподілу суспільних благ і мінімального прожиткового рівня для всіх працівників¹.

Отже, для зменшення ступеня соціальної нерівності усунення її наслідків основними завданнями соціального захисту є²:

— дотримання принципів самозабезпечення економічно активної частини населення, тобто створення умов для того, щоб працездатна особа мала змогу заробляти стільки, скільки дозволяють її здібності та ініціатива; забезпечувати себе й свою сім'ю; сплачувати податки, зокрема для соціального захисту інших;

— забезпечення гарантованого рівня та якості життя тих членів суспільства, які не можуть досягти його самостійно, через заходи соціальної підтримки найуразливіших верств населення.

Системи соціального захисту, які на сьогодні сформувалися у світі, передбачають використання заходів із захисту та підтримання добробуту людини протягом усього її життя — від народження і до смерті. Різні рівні потреби людини у тих чи тих інструментах соціального захисту реалізуються за допомогою окремих його складових, якими є: соціальні гарантії, соціальне страхування, соціальна допомога та соціальні послуги.

Соціальні гарантії є основою системи соціального захисту в будь-якій країні світу. Вони охоплюють соціально-економічні нормативи, які гарантують для населення визнаний суспільством рівень споживання, тобто забезпечують мінімальний стандарт добробуту у відповідності з ресурсними можливостями економіки. Створюючи систему соціальних гарантій, держава встановлює розміри мінімальних доходів, не нижчі прожиткового мінімуму й, отже, забезпечує для громадян право на одержання найважливіших соціальних благ і послуг. Межа цих гарантій не дозволяє вийти на рівень нормального функціонування та розвитку людини, але дає можливість не допустити її фізичного знищення. Основними критеріями в організації системи соціальних гарантій є їх встановлення у достатньому розмірі, забезпеченість матеріальними та фінансовими ресурсами, адресність і цільова

¹ Декларация МОТ о социальной справедливости в целях справедливой глобализации. — Женева, 2008. — 26 с. — С. 12—13. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/pdf/fair_globalization.pdf

² Основні напрями оптимізації системи соціального захисту в Україні. — К.: НІСД, 2012. — 54 с. — С. 7.

спрямованість, врахування територіальних особливостей країни та механізмів їх доведення до отримувачів.

Головною метою соціальних гарантій стосовно працездатного населення є забезпечення умов трудової та ділової активності, а також захист прав і свобод найманого працівника, роботодавця та самозайнятого. Це досягається за рахунок встановлення мінімальних розмірів оплати та мінімальних стандартів умов праці, рівень яких не залежить від бажань або можливостей наймачів. Щодо непрацездатних верств населення — соціальні гарантії передбачають створення умов для забезпечення певного рівня їх споживання з урахуванням особливостей окремих груп, що утворюють цю частину суспільства. Такими гарантіями є встановлені мінімальні розміри пенсій, соціальних допомог та інших видів соціальних виплат, які забезпечують для непрацездатних рівень споживчих витрат, не нижчий прожиткового мінімуму.

Соціальне страхування передбачає запобігання негативному впливу ризиків і базується на прагненні людей застрахуватися від майбутніх проблем. На ринку приватних послуг індивіди не мають можливості застрахуватися від абсолютно всіх життєвих негараздів, зокрема і від несподіваного скорочення їхніх доходів. Значна кількість страхувальників намагається зловживати чинником морального ризику, а страхові компанії — рівнем отримуваних прибутків, тому ринок приватного соціального страхування є досить обмеженим, і значну роль в організації захисту індивідів від непередбачуваних соціальних втрат виконують державні страхові фонди.

Соціальна допомога спрямована на полегшення матеріального становища людей, які опинились у скрутній ситуації внаслідок дії соціального ризику, незалежно від їх трудової діяльності. Головне її завдання — це виконання реабілітаційної функції, яка полягає у відновленні матеріального становища та добробуту індивіда, що постраждав від дії негативного соціального фактора. Соціальна допомога принципово відрізняється від соціального страхування. Наприклад, для отримання виплати із страхового фонду індивіду необхідно бути в ньому застрахованим і сплачувати до нього внески протягом трудового життя. Виплати із соціального страхування надаються незалежно від матеріального становища, а визначаються лише величиною страхового стажу та настанням страхового випадку (безробіття, старості, втрати працездатності та ін.). Натомість, соціальна допомога надається особам, які опинились у скрутному матеріальному становищі внаслідок визначених суспільством причин (бідності, інвалідності,

багатодітності тощо). Виплата соціальної допомоги здійснюється відповідно до певних критеріїв за видами ризиків, які не охоплені соціальним страхуванням.

Проміжною ланкою між соціальним страхуванням і соціальною допомогою є *соціальні послуги*, які призначені як для запобігання негативному впливу соціальних ризиків, так і для усунення їх негативних наслідків. Завданням таких послуг є відновлення або підтримання нормальної життєдіяльності найбільш соціально вразливих категорій населення чи осіб, які піддаються різноманітним соціальним ризикам, а чи зазнали певних труднощів. Соціальне обслуговування передбачає медичне забезпечення, надання доступу до робочих місць, закладів культури, освіти, спеціалізованих соціальних закладів (будинків для дітей-сиріт, безпритульних осіб тощо), а також інших послуг, спрямованих на усунення загрози добробуту чи відшкодування його втрат. Надання соціальних послуг є соціальною роботою, яка вимагає спеціально підготовлених фахівців — соціальних працівників.

Результатом функціонування системи соціального захисту є *соціальна безпека* індивіда, суспільства і держави, їх захищеність, від внутрішніх і зовнішніх загроз. Соціальна безпека є певним станом життєдіяльності суспільства, забезпеченим комплексом суспільно-економічних заходів з підтримки його добробуту, формування сприятливої демографічної ситуації, збереження генофонду нації та адаптацію трудових ресурсів до потреб ринку. Соціально безпечне функціонування суспільства спроможне реалізувати суспільно важливі інтереси, зумовлює збалансування соціальних пропорцій і недопущення соціальної нерівності.

6.2. Складові системи соціального страхування

Базовим інститутом і визначальною складовою сучасних систем соціального захисту розвинутих країн є соціальне страхування, виплати за яким формують найбільшу частину державних соціальних видатків. Основною метою соціального страхування є забезпечення достатнього ступеня компенсації особам, які зазнали втрат у їхньому добробуті внаслідок дії соціальних ризиків, а також запобігання їх негативному впливу. В умовах трансформації економічних систем його механізми забезпечують не тільки грошові виплати у разі настання страхових випадків, а й ство-

рюють правові та економічні умови для стимулювання ефективної праці.

За своїм економічним змістом *соціальне страхування* є системою економічних відносин, яка базується на принципах страхового резервування коштів приватних осіб за рахунок формування цільових грошових фондів і їх використання на покриття збитків, що виникли в результаті впливу соціальних ризиків, а також надання допомоги громадянам у разі настання певних випадків.

Основними функціями системи соціального страхування з погляду забезпечення захисту суспільного добробуту можна визначити такі:

1) створення спеціальних грошових фондів, з яких фінансується задоволення потреб громадян, але які не беруть участі в трудовому процесі;

2) послаблення розбіжностей у рівнях доходу осіб, які мають роботу, та осіб, які її тимчасово втратили;

3) забезпечення нормального рівня життя членам суспільства, які з тих чи інших причин не здатні самі це зробити;

4) участь у відтворенні трудових ресурсів країни.

Функціонування системи соціального страхування нерозривно пов'язано з визначенням видів соціальних ризиків і, відповідно, доцільних форм і меж захисту від завданих ними втрат — від запобігання їм до покриття. Це зумовлює необхідну величину *страхової премії*, яка є грошовим внеском, що його сплачує особа, укладаючи угоду про страхування, і, зазвичай, встановлюється у формі відсотка від певної суми угоди — *страхового тарифу*. Їх розміри у практиці приватного страхування визначаються виходячи з імовірності настання соціальних ризиків, середнього розміру завданих ними збитків і кількості застрахованих від них осіб. Обчислити величину страхової премії можна за формулою:

$$P_s = p \cdot AL + T, \quad (6.1)$$

де: P_s — страхова премія;

p — імовірність настання страхового випадку;

AL — середній розмір збитків;

T — адміністративні витрати, вартість профілактичних заходів і прибуток страхової компанії.

Розглянемо приклад загальної схеми приватного страхування автомобілів від крадіжок. Уявімо ситуацію, за якої 100 власників автомобілів вирішили застрахуватися від такого випадку. Вартість кожного з автомобілів оцінюється в середньому у 10 тис. дол., а ймовірність їх викрадень, яка підтверджується багатолітньою

практикою, становить 3 %. За таких умов страховий тариф, який необхідно зібрати з кожного застрахованого власника автомобіля, який покриватиме їх збитки без урахування адміністративних та інших витрат страхової компанії, становитиме $10 \text{ тис. дол.} \times 0,03 = 300 \text{ дол.}$ Отже, якщо протягом страхового періоду справді буде викрадено три автомобілі, кожному з потерпілих виплатять по 10 тис. дол., що в загальній сумі становитиме 30 тис. дол.

На відміну від приватного страхування у соціальному страхуванні страховий тариф визначається у певному відношенні до заробітної плати застрахованої особи, яка формує джерело коштів для резервування та забезпечує подальші страхові виплати. Окрім того, величина тарифу є єдиною для усіх застрахованих (чи їх груп) і не змінюється для окремих фізичних осіб, а диференціюється залежно від виду соціального ризику. Тому страховий тариф має бути визначений у достатньому розмірі відповідно до ступеня поширення соціальних ризиків серед населення та економічних умов життєдіяльності, не створюючи при цьому надмірного податкового тиску на його доходи.

Особливістю соціального страхування є те, що ризики компенсуються не повною мірою. Це пов'язано з моральним ризиком, який виникає внаслідок менш обачної поведінки застрахованих осіб порівняно з незастрахованими. Так, наймані працівники схильні частіше брати лікарняні та довше бути безробітними, розраховуючи на триваліше їх забезпечення за рахунок компенсаційних виплат із соціального страхування. Такі тенденції пов'язані з описаними у темі 4 пастками безробіття та бідності та зумовлюють необхідність збереження стимулів до ефективної праці. Рівень компенсації втрачених заробітків у практиці розвинутих країн сягає 50—70 %, зокрема в Італії — 50 %, у Бельгії та Німеччині — 60 %, Нідерландах — 70 %, а Швеції — 80 %¹.

Основними видами соціального страхування, які використовуються у світовій практиці для забезпечення належного рівня соціального захисту та які на сьогодні впроваджені в Україні, є:

- *пенсійне страхування* — спрямоване на захист від втрати заробітку осіб по завершенні ними трудової діяльності (настанні пенсійного віку чи інвалідності), а також гарантування для них певного рівня доходу;

- *страхування від нещасного випадку на виробництві, який спричинив втрату працездатності* — передбачає організацію та оплату медичної допомоги постраждалим від виробничого травма-

¹ Ринок праці та соціальний захист: Навч. посіб. із соц. політики / Е. Лібанова, О. Палій. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. — 491 с. — С. 418.

тизму чи професійного захворювання, послуг щодо їх реабілітації, а також заходи із запобігання нещасним випадкам на виробництві;

- *страхування на випадок безробіття* — спрямоване як на безпосередню грошову компенсацію втраченого заробітку, так і на заходи щодо запобігання безробіттю;

- *страхування на випадок тимчасової втрати працездатності* — передбачає виплату грошових компенсацій у разі хвороби, необхідності догляду за хворим членом сім'ї, народження дитини, доглядом за дитиною до досягнення певного віку, на поховання, а також здійснення оздоровчих заходів.

Найвагомішим видом загальнообов'язкового державного соціального страхування як за масштабами поширення, так і за обсягами фінансових коштів, що перерозподіляються, є пенсійне (рис. 6.1).

Окрім цих видів страхування, потужним інструментом соціального захисту, який у розвинутих країнах посідає друге місце за обсягом витрат, є *медичне страхування*. Його метою є відновлення доходу особи, втраченого внаслідок тимчасової непрацездатності, а також відшкодування її витрат на медичне обслуговування. В деяких країнах світу за цим видом страхування сплачується також допомога з вагітності та пологів. В Україні також передбачено запровадження обов'язкового медичного страхування, втім робота над його впровадженням все ще не завершена.

видатки фондів у % від ВВП

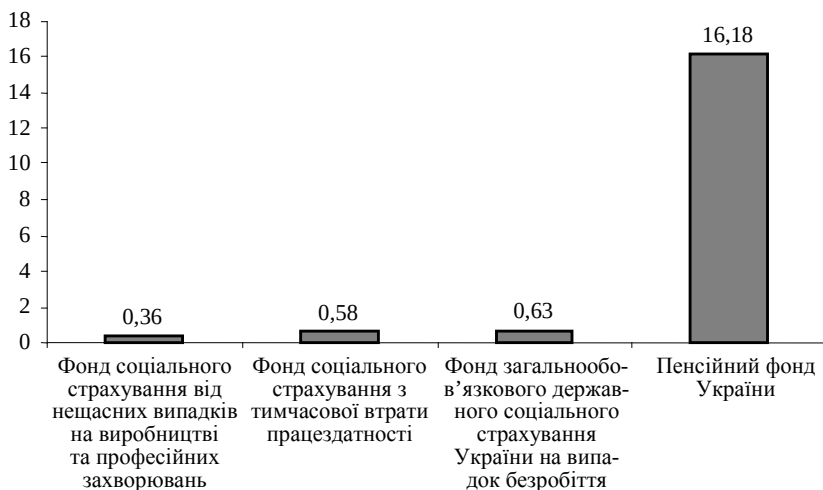

Рис. 6.1. Частка ВВП, що перерозподіляється через державні фонди соціального страхування в Україні

Добре налагоджена система соціального страхування потребує відповідної фінансової бази. Найчастіше уряди країн централізовано формують *фонди соціального страхування*, до яких сплачуються відповідні внески. При цьому, загальна сума страхового внеску розподіляється у певних пропорціях між працівниками та їх роботодавцями, що забезпечує співучасть економічних суб'єктів у протидії соціальним ризикам і співвідповідальність у реалізації захисту суспільного добробуту. Гарантом забезпечення фінансової збалансованості фондів соціального страхування виступає держава, яка у разі нестачі фінансових ресурсів на виплату страхових відшкодувань надає фінансову підтримку за рахунок бюджетних коштів.

6.3. Основні інструменти соціальної підтримки населення

Соціальний захист населення, який гарантуватиме гідні умови життя та добробут для усіх громадян, базується на існуванні справедливої та ефективної системи *соціальної підтримки* населення, яка охоплює заходи з надання окремим категоріям громадян допомоги у поліпшенні матеріального становища. Вона реалізується засобами соціальної допомоги та соціального обслуговування і поширюється на вразливі верстви населення, які стали об'єктами дії соціальних ризиків та отримують доходи, менші за визначені стандарти. До таких категорій належать інваліди, особи похилого віку, діти-сироти та інші категорії непрацездатних, а також студенти, найменш забезпечені, безробітні, безпритульні, соціально відчуждені індивіди, які не мають можливості самостійно задовольняти свої мінімальні життєві потреби. Першочергово соціальна підтримка населення спрямована на забезпечення для вразливих верств населення достатнього рівня добробуту (харчування, одягу та житла не нижче визначеного стандарту). Водночас її кінцевою метою є зменшення нерівності та бідності в суспільстві та усунення їх негативних наслідків.

Послуги держави щодо соціальної підтримки пов'язані із системою *соціального забезпечення*. Зауважимо, що традиційно від радянських часів у вітчизняній термінології соціальне забезпечення ототожнюють із виплатами, які здійснюються за кошти державного бюджету. Однак у світовій практиці його значення є ширшим і включає також обов'язковий накопичувальний пере-

розподіл коштів приватних осіб через інші установи суспільного сектору (соціальні фонди). На відміну від соціального захисту соціальне забезпечення не включає добровільне нагромадження коштів приватних осіб на рахунках страхових соціальних фондів. Водночас бюджет соціального забезпечення є ширшим за соціальну підтримку вразливих верств, оскільки включає також витрати на утримання державних службовців, військових, працівників установ охорони здоров'я, освіти та інших сфер суспільного сектору, що фінансуються за рахунок податкових надходжень.

На практиці надання соціальної підтримки населенню набуває форм трудових і спеціальних пенсій, соціальних виплат, пільг (житлово-комунальних, соціально-трудових, професійно-побутових), субсидій, компенсацій та інших безготівкових допомог соціального обслуговування. Весь комплекс інструментів, що є в розпорядженні уряду для здійснення соціальної підтримки населення, можна об'єднати у такі групи:

а) *прямі готівкові трансферти* (пенсії, стипендії, грошові допомоги та виплати);

б) *субсидії*, націлені на зниження закупівельних цін соціально важливих благ (наприклад, субсидії на оплату вартості комунальних послуг);

в) *безплатні трансферти в натуральній формі*, різновидом яких є безкоштовні медичні та освітні послуги тощо.

Кожен із зазначених інструментів має свої позитивні та негативні сторони. Розглянемо їх вплив на поведінку бенефіціарів (отримувачів), розподіливши всі товари, що споживаються індивідами, на соціальні блага X , кількість яких на рис. 4.4 аналізується по осі x , і решту товарів, відкладених по осі y . У разі здійснення *прямих готівкових трансфертів* громадяни, маючи можливість розпоряджатися такими додатковими коштами на власний розсуд, збільшуватимуть закупівлі як соціального блага X , так і решти товарів (рис. 4.4.a). Таке пом'якшення бюджетного обмеження з положення B_1 до B_2 створить можливість для досягнення корисності вищого рівня U_2 і змістить оптимум споживача з точки E_1 до E_2 .

Порівняно з трансфертом готівки *цінові субсидії споживачам деяких соціальних благ* (рис. 4.4.б) означатимуть зниження відносної ціни і розширення доступу до товару X , змістивши криві B_1 та U_1 у положення B_3 та U_3 , відповідно. Оптимум споживача порівняно з вихідним станом E_1 досягне певного кращого рівня E_3 за рахунок закупівлі більшої кількості X . Але цінові субсидії також породжуватимуть і ефект заміщення між дотованим благом і

рештою товарів, а отже, і втрату ефективності під дією надлишкового тягаря. Тобто порівняно з ціновими субсидіями трансфери населенню готівки є менш витратним і ефективнішим інструментом.

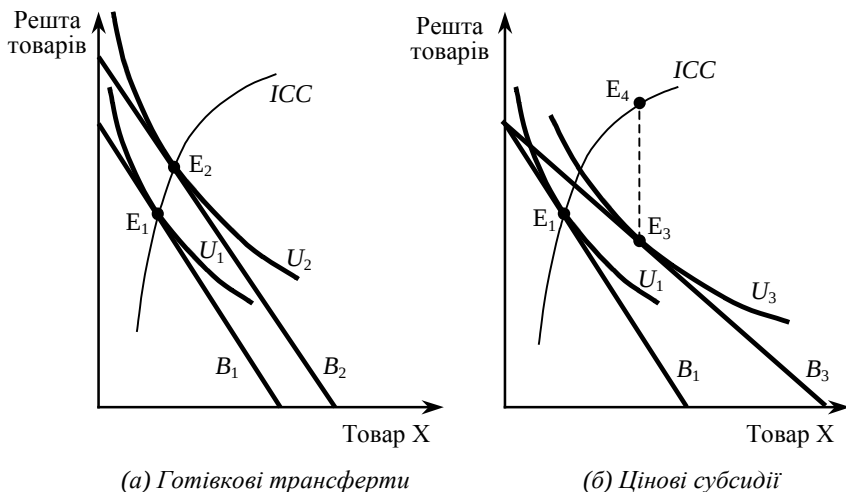

Рис. 6.2. Вплив готівкових трансфертів і цінових субсидій на добробут споживача

Тим не менше, якщо перед виконавчою владою стоїть завдання забезпечити підвищене споживання соціального блага, доцільнішим засобом будуть цінові субсидії. Необхідність таких дій може бути зумовлена очікуваними позитивними зовнішніми ефектами від закупівель X на високому рівні: коли наприклад, ідеться про вигоди для всього суспільства від поширення вищої освіти чи медичного забезпечення серед небагатих його членів.

Крива «дохід-споживання», позначена на рис. 4.4 як ICC , — це лінія, що поєднує точки оптимуму споживачів у разі зростання їх доходу. Якщо уряд ставить за мету досягнути високого рівня споживання соціального блага (як у точці E_3), але за допомогою політики готівкових трансфертів, йому доведеться здійснити суттєві додаткові видатки із скарбниці на величину $E_3 - E_4$, щоб отримати результат, аналогічний запровадженню цінових субсидій. Пояснюється це тим, що готівкові кошти громадяни розподілятимуть відповідно до власних переваг, не беручи до уваги наміри уряду.

Механізм *трансфертів населенню соціальних благ у безготівковій (натуральній) формі* порівняно з іншими інструментами має свої особливості. Його використання гарантує безплатний доступ для споживачів до блага X в обсязі $E_5 - E_3$, унаслідок чого бюджетне обмеження набуває форми ламаної лінії: від E_5 до E_3 , і далі вниз по кривій B_2 . Корисність споживача перебуває у положенні U_3 , кращому за вихідне U_1 , але гіршому, ніж за умов надання готівкових трансфертів U_2 . Добробут економічного суб'єкта в такому разі максимізується в ситуації E_3 , яка є менш ефективною, ніж E_2 .

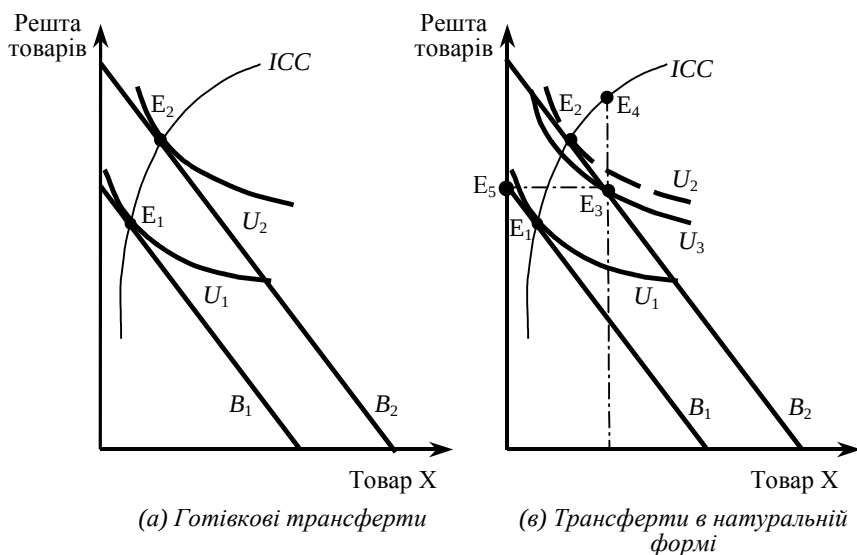

Рис. 6.3. Вплив трансфертів у готівковій і натуральній формах на добробут споживача

Аналогічно до випадку із ціновими субсидіями, за певних умов натуральні трансферти є доречнішими, ніж готівкові: їх використання виявляється значно дешевшим, ніж готівкових переказів, рівень яких для забезпечення еквівалентної результативності необхідно підняти до точки E_4 .

У підсумку, при подоланні нерівності за доходами компроміс перебуває десь на лінії між економічною ефективністю та соціальною рівністю.

6.4. Місце пенсійного забезпечення у системі соціального захисту

Залежно від способу нагромадження фінансових коштів для подальшого здійснення пенсійних виплат світова практика виробила дві основні *моделі пенсійного забезпечення*: солідарну та накопичувальну.

Ідея *солідарної системи* полягає в тому, що економічно активне населення за рахунок відрахувань із своїх доходів забезпечує можливість існування непрацездатній частині суспільства. Функція перерозподілу коштів від донора до адресату допомоги покладається на спеціальні державні установи. Така схема активно використовується в Російській Федерації, Україні та низці інших постсоціалістичних країн, адже успадкована від часів Радянського Союзу, за якого страховий принцип в організації соціального захисту не використовувався, натомість усі соціальні виплати фінансувалися виключно за державні кошти. Водночас солідарна система використовується також і в практиці деяких розвинутих країн світу, зокрема, Японії та Італії¹.

Альтернативною до неї розглядається *накопичувальна система* пенсійного страхування, відповідно до якої громадяни самостійно відкладають на власні приватні рахунки кошти, які потім консолідовано інвестуються в економіку спеціальними компаніями з управління активами. Зароблені ними дивіденди спрямовуються на покриття управлінських витрат і поповнення депозитів пайовиків. Після досягнення пенсійного віку вкладник отримуватиме з рахунку пенсію, пропорційну до своїх відрахувань. Такій системі пенсійного забезпечення надається перевага у більшості західних країн, зокрема в США, Сполученому Королівстві, Швейцарії.

Гіпотетично можливо створити умови, за яких рівень соціального захисту людей похилого віку за обома системами буде однаковим. Проте практична реалізація такого завдання наштовхується на конкретні переваги і недоліки кожної з моделей.

Солідарна система спроможна забезпечувати своїм реципієнтам більш рівний доступ до матеріальних благ протягом усього життя. Вона вважається справедливішою, адже здатна враховува-

¹ Хоча по відношенню до більшості країн світу коректніше вести мову про змішану систему пенсійного забезпечення, тим не менше майже в кожній з них можна виокремити домінуючу модель.

ти соціальну цінність колишньої професійної діяльності пенсіонера (такою можна вважати, наприклад, роботу, що завдала шкоди здоров'ю людини). Ефект вирівнювання від солідарної схеми виявляється також у часовому вимірі: споживчі стандарти пенсіонерів визначаються відповідно до потреб сучасної їм епохи і не перебувають у залежності від колишніх еталонів споживання. Дана модель дозволяє також захистити добробут населення від низки макроекономічних ризиків, зокрема інфляційного тиску, міжнародних криз тощо.

Водночас, солідарна система пенсійного забезпечення має дуже жорсткі обмеження — для її відтворення необхідним є досягнення рівності між надходженнями і видатками в рамках моделі:

$$t \cdot W \cdot L = P \cdot D, \quad (6.2)$$

де t — відсоток відрахувань від зарплати до пенсійного фонду;

W — середній рівень оплати праці по країні;

L — чисельність зайнятого населення;

P — усереднений рівень пенсії;

D — кількість пенсіонерів у країні.

Отже, солідарна схема є життєздатною лише за умови, що темпи приросту робочої сили й економічного зростання перевищують темпи приросту чисельності людей похилого віку в країні. Навпаки, в державах, де навантаження на одного працюючого з утримання пенсіонера D/L є високим, використання солідарної системи ускладнюється. Саме до таких країн належить у даний час і Україна. Найпростішими шляхами розв'язання цієї проблеми вбачаються підвищення віку виходу на пенсію, скорочення щедрості пенсійних виплат P/W або збільшення відрахувань із доходів працівників t . Будь-який з цих варіантів є болісним для суспільства і несе загрози іміджу для політичних сил, що намагаються їх запровадити.

Накопичувальна модель пенсійного страхування є привабливою, оскільки зменшує тиск на суспільний сектор, а також дозволяє кожному обирати індивідуальну схему і величину заощаджень на старість. Розмір пенсійних виплат за такою системою не залежить від співвідношення між чисельністю застрахованих зайнятих і пенсіонерів, а визначається періодом сплати страхових внесків та їх обсягами. Додатковим чинником, який впливає на рівень доходів пенсіонерів, є отримувані відсотки від інвестування приватних пенсійних резервованих коштів у прибуткові інвестиційні проекти. Стимулюючи розширення пропозиції інвестиційних ресурсів, така система прискорює економічне зростання і

збільшує споживчі можливості населення в наступних періодах. Тут, звичайно, може виникати проблема утримання надлишкових заощаджень у межах національної економіки, для чого в ній мають функціонувати розвинуті фондові ринки та стабільна банківська система з високим рівнем довіри. З волатильністю світових ринків капіталу пов'язана й одна з основних загроз накопичувальної моделі. Іншою проблемою для неї є все та сама демографічна динаміка: із розвитком медицини ускладнюється прогнозування тривалості життя в пенсійному віці і, відповідно, адекватність розрахунку величини пенсійних виплат.

Зауважимо, що за умови незмінної кількості населення в країні, стабільної питомої ваги економічно активної його частини та фіксованої єдиної ставки внесків до пенсійного фонду люди стають індивергентними до того, з якої пенсійної системи — солідарної чи накопичувальної — здійснюватимуться виплати. Такий висновок пов'язаний із *критерієм Г. Ерона*, який стверджує, що при здійсненні вибору між методом перерозподілу фінансових коштів і методом їх резервування індивід буде байдужим, якщо темпи зростання заробітної плати відповідатимуть процентній ставці¹:

$$\Delta w^{\%} = r, \quad (6.3)$$

де $\Delta w^{\%}$ — приріст середньої заробітної плати у %;

r — відсоткова ставка.

За солідарної пенсійної системи середній рівень пенсій зростає майже такими самими темпами, що й середня заробітна плата. У такому разі величина середньої пенсії визначається ось як:

$$P_t^s = \frac{(100 + \Delta w^{\%}) \cdot t \cdot W_{t-1}}{100}, \quad (6.4)$$

де P_t^s — середній розмір пенсії із солідарної системи у періоді t ;

$\Delta w^{\%}$ — приріст середньої заробітної плати у %;

W_{t-1} — середній розмір заробітної плати у періоді $t - 1$;

t — відсоток відрахувань від зарплати до пенсійного фонду.

В умовах накопичувальної пенсійної системи рівень пенсій формується зі страхових виплат за рахунок резервованих внесків застрахованих осіб $t \cdot W$ і нарахованих відсотків від інвестування резервованих внесків. Тож розмір середньої пенсійної виплати визначається як:

¹ Aaron H. The social insurance paradox // Canadian Journal of Economics and Political Science, 1966. — Vol. 32. — № 3. — P. 371—374.

$$P_t^k = \frac{(100 + r) \cdot t \cdot W_{t-1}}{100}, \quad (6.5)$$

де P_t^k — середній розмір пенсії із солідарної системи у періоді t ;

r — відсоткова ставка;

W_{t-1} — середній розмір заробітної плати у періоді $t - 1$;

t — відсоток відрахувань від зарплати до пенсійного фонду.

Отже, згідно з висновками Х. Ерона за умов вищого рівня відсоткової ставки порівняно з приростом заробітних плат для суспільства буде вигіднішим існування накопичувальної пенсійної системи, натомість у разі перевищення темпів зростання заробітних плат над рівнем відсоткової ставки, актуальності набуватиме солідарна система. Однак така залежність порушується за зміни вихідних параметрів системи. Наприклад, за збільшення загальної чисельності населення в країні або лише частки економічно активних громадян зростатиме фінансова база солідарної пенсійної системи та, відповідно, розмір пенсійних виплат. Тому рівняння (6.3), яке визначає умову рівнозначності солідарної та накопичувальної пенсійних систем з поглядом можливих розмірів пенсійних виплат, трансформується так¹:

$$\Delta w^{\%} + \Delta l^{\%} = r, \quad (6.6)$$

де $\Delta w^{\%}$ — приріст середньої заробітної плати у %;

$\Delta l^{\%}$ — приріст чисельності зайнятих %;

r — відсоткова ставка.

Описані суперечності свідчать, що найкращим варіантом є *змішана модель пенсійного забезпечення*, але перехід до неї є важким процесом: покоління, яке її запроваджуватиме, змушене буде понести подвійний тягар витрат на фінансування чинної солідарної схеми і на резервування коштів під нову накопичувальну модель. В Україні із прийняттям у 2003 р. законів «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та «Про недержавне пенсійне забезпечення» формально розпочато перехід до трирівневої системи пенсійного страхування. Відповідно до плану реформи передбачається зберегти на першому рівні солідарну модель з метою гарантування мінімального пенсійного страхування всім громадянам; запровадити другий загальнообов'язковий накопичувальний рівень, у рамках якого створити персональні пен-

¹ Бланкарт Ш. Державні фінанси в умовах демократії: Вступ до фінансової науки / Пер. з нім. С. І. Терещенко та О. О. Терещенка; Передмова та наук. редактування В. М. Федосова. — К.: Либідь, 2000. — 654 с. — С. 418.

сійні рахунки громадян; третій рівень відвести під добровільне недержавне пенсійне забезпечення.

Пенсійна система України на сучасному етапі перебуває в стані глибокої кризи. Така ситуація є результатом низки структурно-економічних проблем. Найголовніша з них — демографічна криза, що виявляється в депопуляції та старінні населення, коли на 18,7 млн зайнятого населення працездатного віку у 2012 році припадало 13,7 млн пенсіонерів. За всіма прогнозами в майбутньому це співвідношення ще більше погіршуватиметься: у 2015 році очікується, що їх кількість зрівняється, а до 2050 року на 100 працюючих припадатиме 140 пенсіонерів. Обороти Пенсійного фонду є порівняними з коштами державного бюджету. Унаслідок економічної кризи, лазівок у законодавстві та незадовільного рівня сплати пенсійних внесків працюючими (наприклад, за кордоном) розміри виплат пенсіонерам є одними з найнижчих у Європі, а баланс фонду останні кілька років є дефіцитним. Доходи Пенсійного фонду формуються за рахунок нарахунків на фонд оплати праці, які сплачує роботодавець, утримань із заробітної плати найманих працівників, а також зборів, що стягуються під час купівлі-продажу валюти, ювелірних прикрас, автомобілів, нерухомості та за користування стільниковим зв'язком. Кошти, яких не вистачає, нині покриваються за рахунок трансфертів з держбюджету. Тим не менше, перспектив подібна конструкція не має, що пояснюється тиском від старіння української нації і внутрішніми диспропорціями в структурі вітчизняної скарбниці. Окреслені проблеми породжують необхідність невідкладних реформ системи пенсійного страхування в Україні

Ключові положення

1. Нестабільність зовнішніх умов життєдіяльності людини створює сукупність ризиків, серед яких найважливішими є старість, втрата роботи або працездатності. Для боротьби з їх наслідками зріле суспільство вибудовує систему соціального захисту, яка вміщує сукупність різноманітних захисних допомог у разі настання ризиків. У сучасній практиці розвинутих країн ефективність і дієвість соціального захисту населення забезпечується за рахунок взаємодоповнюючого функціонування двох підсистем

державної соціальної політики — соціального страхування та соціальної підтримки.

2. Через накопичення внесків громадян у спеціальних фондах та передачу їх тим, хто потребує, держава в рамках політики соціального страхування допомагає вразливим категоріям населення. В Україні до системи соціального страхування відносять фонди страхування на випадок безробіття, з тимчасової втрати працездатності, від нещасних випадків на виробництві, а також пенсійний фонд. Основними рисами вітчизняної системи на сьогодні є неадекватність і незбалансованість.

3. Прямі готівкові трансферти населенню, субсидії зі зниження цін соціально важливих товарів і натуральні трансферти є основними інструментами держави для надання соціальної підтримки вразливим верствам населення. Ефекти від їх застосування різняться: готівкові трансферти є витратнішими, але демонструють вищу ефективність, цінкові субсидії відзначаються цільовою спрямованістю, а натуральні трансферти — відносною дешевизною надання.

4. Пенсійному забезпеченню в системі соціального страхування як в Україні, так і в розвинутих країнах належить провідна роль, але в сучасних умовах на тлі старіння населення вона стикається зі значними проблемами. Їх розв'язання криється в пошуку оптимальної моделі забезпечення, яка б органічно поєднувала елементи накопичувального та солідарного підходів. Переваги першого у можливості підбору індивідуалізованих схем заощадження на старість, загрози — в забезпеченні надійного збереження пенсійних накопичень. Позитивними сторонами солідарного підходу видаються вищий рівень справедливості (як внутрішньосоціальної, так і міжчасової), негативними — складнощі із збалансуванням доходів і видатків пенсійного фонду.

Терміни та поняття

Накопичувальна пенсійна система
Солідарна пенсійна система
Соціальна безпека
Соціальна допомога
Соціальне страхування
Соціальний захист

Завдання для самоперевірки

1. З яких причин виникають соціальні ризики і чим вони відрізняються від приватних ризиків?
2. Яких форм набувають соціальні ризики? Які загрози вони несуть?
3. Чому в більшості країн світу протидія соціальним ризикам покладається на суспільний сектор?
4. Від чого залежить ефективність роботи системи соціального захисту населення в певній країні?
5. Поясніть, яким чином система соціального страхування може протидіяти таким ризикам.
6. Охарактеризуйте основні інструменти, які може використувати держава з метою вирівнювання доходів. У яких умовах доцільно застосовувати кожен з них?
7. Порівняйте солідарну та накопичувальну моделі побудови пенсійної системи. Якими є їх переваги та недоліки? Яка з них, на вашу думку, є доречнішою для застосування в Україні?

Завдання для індивідуальної роботи

Проблемні ситуації

Завдання 1. У країні після проведення пенсійної реформи для громадян, які працюють, передбачена можливість самостійного обрання виду системи, з якої вони отримуватимуть свої виплати — солідарної чи накопичувальної. Чисельність населення, питома вага економічно активного населення та ставка внесків на соціальне страхування є стабільними вже тривалий період. Темпи зростання заробітної плати відповідають темпам зростання відсоткової ставки. Який вид пенсійної системи за таких умов доцільно обрати особі, яка має понад 30 років стажу і до досягнення пе-

нсійного віку їй залишилося кілька років? Якому варіанту пенсійного забезпечення доцільно віддати перевагу молодому спеціалісту, який лише розпочинає трудову діяльність? Яке рішення обиратиме кожен з них, якщо чисельність економічно активного населення в країні скорочуватиметься (зростатиме), а рівень соціальних внесків зростатиме (зменшуватиметься)?

Розрахунково-аналітичні завдання

Завдання 2. Фізична особа, яку звільнено з місця роботи, зареєструвалась у державних установах та отримала право на призначення допомоги з безробіття в розмірі 3000 грн. Середньомісячна заробітна плата особи до звільнення становила 5000 грн. Визначте, яким чином зміниться норма заміщення доходу, якщо розмір допомоги з безробіття до кінця року скоротиться на 25 %.

Завдання 3. Фізична особа працездатного віку має намір підвищити свої доходи після виходу на пенсію за рахунок забезпечення додаткових виплат від добровільних внесків до накопичувального пенсійного фонду. Вона визначила, що додатково до державної пенсії їй необхідно було б отримувати пенсійні виплати в сумі 2000 грн на місяць протягом можливих 15 років її життя. Визначте суму коштів, яку їй необхідно інвестувати до накопичувального пенсійного фонду щомісячно протягом 20 років трудового життя, якщо в середньому по економіці відсоткова ставка становитиме 15 % річних, а прогнозований щорічний рівень інфляції — 5 %.

Завдання 4. Система соціального страхування країни характеризується такими показниками: чисельність застрахованих — 21 млн осіб, чисельність отримувачів страхових виплат — 22,8 млн, річні видатки державних соціальних фондів на фінансування соціальних виплат — 300,5 млрд. грн. Визначте рівень середньомісячної заробітної плати, який повинен існувати в країні для забезпечення фінансової збалансованості системи соціального страхування.

Завдання 5. В країні із солідарною пенсійною системою середньомісячна заробітна плата становить 4000 грн, а ставка внесків громадян до Пенсійного фонду — 30 % їхніх доходів. Визначте, який середній розмір пенсійних виплат зможуть отримувати через три роки пенсіонери країни, якщо середньорічний темп зрос-

тання заробітних плат становитиме 110 %. Яким чином зміниться можливий розмір пенсійних виплат, якщо в країні діятиме накопичувальна пенсійна система з відсотковою ставкою 12 % річних.

Кейс-завдання

Соціальний захист: світові моделі та випадок України

Соціальний захист, метою якого є допомога найбіднішим громадянам, реалізується через механізми соціального страхування, соціальних гарантій і допомог і є складовою частиною системи економічних стимулів. Для повноцінного розвитку країни необхідною є прозора конкуренція, яка піднімає нагору найбільш працьовитих і здібних і вможливорює реалізацію державою соціального захисту вразливих верств населення.

Світова практика сформувала кілька моделей соціального захисту, які характеризують різний ступінь втручання держави у перерозподіл доходів, а також базуються на особливих засобах та інструментах регулювання.

Німецька модель соціального захисту є досить розвинутою та має високу економічну ефективність. Вона ґрунтується на свободі споживання (вибір товарів або послуг на свій розсуд, свобода виробництва і торгівлі, вибір робочого місця, володіння і розпорядження приватною власністю). Держава в забезпеченні соціального захисту спирається на дію ринкових механізмів і результати колективних переговорів. Розподіл прибутків відбувається за допомогою податків. Громадяни з низьким рівнем доходів звільняються від сплати прибуткового податку. Передбачається також низка заходів з охорони праці, зокрема регулювання робочого часу, заборона працювати у вихідні та святкові дні, захист працівників від виробничих і професійних небезпек, охорона праці молоді та жінок, захист від незаконних звільнень з роботи. Ця модель базується на спільному державно-приватному вирішенні соціальних проблем, де відповідальність окремого підприємця замінена системою «обов'язкової» колективної відповідальності та контролем з боку держави.

Шведська модель соціального захисту забезпечує доходи вразливих категорій громадян на рівні нормального соціального стандарту і передбачає високий відсоток національного прибутку,

акумульованого у розпорядженні держави, місцевих органів влади, спеціальних інститутів, які розв'язують проблеми соціального захисту населення. Вона характеризується високим рівнем ефективності національної економіки, зайнятості та інвестицій, спрямованих на одночасне забезпечення повної зайнятості та стабілізацію цін.

Американська модель соціального захисту передбачає узгодження інтересів між підприємствами та найманими працівниками в особі профспілок. Водночас держава значну частку витрат спрямовує на забезпечення соціального захисту населення. Серед заходів соціальної підтримки населення потрібно відзначити розробку програм із професійної підготовки, перепідготовки кадрів, охоплення системою соціального забезпечення широких верств населення, видачу допомоги тим, хто її потребує, у натуральній формі (талони на безкоштовне отримання продовольчих товарів, субсидій на житло, безкоштовну медичну допомогу тощо).

Українська модель соціального захисту сформована на основі синтезу старої системи радянських стимулів (пільг) та адресної соціальної допомоги, створеної для захисту справді нужденних громадян. Пільги охоплюють систему знижок на деякі державні послуги, які на сьогоднішній день не використовуються вже навіть у країнах СНД. Пропонувати пільги можна усім, однаке користуватися ними можуть лише ті, які мають доступ до пільгових послуг. Витрати на підтримку пільг — одна з найбільших статей бюджетних видатків, потреба в яких оцінюється на основі нормативів. Левова їх частка припадає на заможних громадян, і лише 12 % пільговиків належить до найбіднішого населення. На відміну від пільг адресна соціальна допомога є тією частиною соціальних витрат, яка потрапляє до рук найбідніших 20 % громадян. Основний критерій адресності — низький рівень доходу або неспроможність людини (сім'ї) себе забезпечити матеріально. В Україні лише 37 % усіх витрат на адресні програми виплачуються з урахуванням доходів¹. Найбільш адресноорієнтованою є допомога малозабезпеченим — майже 80 % коштів по цій програмі потрапляє до найбідніших. Проте розмір конкретних адресних трансфертів є вельми низьким: жодна допомога, окрім одноразової виплати при народженні, не дотягує навіть до офіційного прожиткового мінімуму. У підсумку, лише близько 30 % усіх соціальних коштів справді надходить до бідних людей. Навіть се-

¹ Соціальний захист по-українськи, або куди поділись гроші? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // <http://www.case-ukraine.com.ua/u/publications/attachments/50d608a89cbba61c6fed99ab9b0b84c6.pdf>

ред країн СНД та країн Східної Європи такий рівень адресності в Україні є надзвичайно низьким.

Запитання для дискусії та завдання:

1) Які чинники необхідно враховувати, здійснюючи розробку ефективної системи соціального захисту в країні?

2) Яку з моделей соціального захисту можна визначити як найвдалішу в контексті реалізації суспільних інтересів?

3) Обґрунтуйте, чи можливо українську модель соціального захисту рекомендувати для запровадження у бідних країнах?

4) Складіть матрицю SWOT-аналізу системи соціального захисту України та визначте основні напрями щодо її вдосконалення. Результати оформіть у вигляді таблиці.

		Зовнішні умови розвитку системи соціального захисту			
		Можливості (O)		Загрози (T)	
		1. ...	2. ...	1. ...	2. ...
Внутрішні умови розвитку системи соціального захисту	Сильні сторони (S)	1. ...	Як скористатися можливостями розвитку системи соціального захисту	За рахунок чого можливо знизити загрози розвитку системи соціального захисту	
		2. ...			
	Слабкі сторони (W)	1. ...	Що заважає скористатися можливостями розвитку системи соціального захисту	Як мінімізувати слабкі сторони, щоб уникнути загроз розвитку системи соціального захисту	
		2. ...			

Література для поглибленого вивчення теми

1. Бланкарт Ш. Державні фінанси в умовах демократії. Пер. з нім. — К.: Либідь, 2000. — 654 с. — Гл. 18.

2. Лібанова Е., Палій О. Ринок праці та соціальний захист: Навч. посіб. із соц. політики. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. — 491 с. — Частина III.

3. Стиглиц Дж. Ю. Экономика государственного сектора / Пер. с англ. — М.: Изд-во МГУ: ИНФРА-М, 1997. — 720 с. — Гл. 13.

СУСПІЛЬНИЙ СЕКТОР В ЕКОНОМІЦІ СФЕРИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

- 7.1. Неспроможності ринку у сфері охорони здоров'я.
- 7.2. Моделі побудови системи медичного забезпечення.
- 7.3. Сучасні тенденції в системі охорони здоров'я.

Ключові положення

Терміни і поняття

Завдання для самоперевірки

Завдання для індивідуальної роботи

— проблемні ситуації,

— розрахунково-аналітичні завдання,

— кейс-завдання

Література для поглибленого вивчення теми

У результаті роботи зі змістовим наповненням теми студенти отримають **знання**:

- про дію ефекту масштабу в системі охорони здоров'я;
- про особливості пропозиції медичних послуг;
- про моделі організації медичного забезпечення населення.

Унаслідок вивчення матеріалів теми студенти зможуть здобути **вміння**:

- аналізувати проблеми функціонування системи охорони здоров'я;
- обґрунтовувати напрями вдосконалення медичного забезпечення населення.

7.1. Неспроможності ринку у сфері охорони здоров'я

Надзвичайно важливою для кожного суспільства сферою є охорона здоров'я, оскільки вона являє собою специфічне в багатьох аспектах благо. По-перше, вона — генератор позитивних екстерналій, бо результатом її виробничої діяльності здоров'я

окремої людини, яка почувається добре, від чого виграють усі, які її оточують. По-друге, функціонування медичних закладів спирається на позитивний ефект масштабу: що більшу кількість пацієнтів обслуговує медична установа, то вигідніше розширювати спектр послуг, які вона надає. У деяких випадках, наприклад, у сільській місцевості або малонаселених територіях, ефект масштабу веде до безальтернативності закладів забезпечення медичними послугами, а отже, до виникнення регіональної природної монополії. По-третє, сфера охорони здоров'я залежить від численних чинників немедичного характеру: способу життя населення, структури харчування, екології тощо. Такі фактори ускладнюють функціонування сфери та прогнозування медичних потреб, а також викликають широкомасштабне втручання держави в галузь.

Окремо слід зупинитися на обмеженнях, що накладаються на пропозицію медичних послуг специфікою самої сфери охорони здоров'я. Ювелірна складність і висока відповідальність ставлять перед продуцентами медичних благ високу професійну планку. Для отримання ліцензії на медичну практику майбутній лікар має витратити на свою освіту значно більше часу і грошей, а також перейняти досвід і практичні навички. У сфері охорони здоров'я ступінь конкуренції між лікарями або медичними закладами виявляється достатньо обмеженим у зв'язку з високими вхідними бар'єрами (у виді ліцензій), а також з етичних мотивів. Більше того, охорона здоров'я розглядається вченими як одна з галузей, у якій виникає і діє групова змова між професіоналами, які, користуючись своїм протомонопольним становищем, мають можливість завищувати вартість своїх послуг.

Медицина особлива також тим, що вона дає благодатний матеріал для обігу та використання асиметричної інформації. Наприклад, якщо певний індивід має повне страхове забезпечення, він може зловживати кількістю замовлених медичних благ або менш дбайливо ставитися до свого здоров'я, створюючи для страхових компаній моральні ризики. Але і страхові компанії не залишаються осторонь, коли, досліджуючи медичні історії своїх клієнтів, здійснюють дискримінацію, відмовляючи в страхуванні тим, які мають шкідливі звички, хронічні хвороби, похилий вік. Унаслідок неспроможності ринку частина населення залишається неохопленою приватним медичним забезпеченням, що і викликає необхідність присутності суспільного сектору в цій сфері.

Рис. 7.1. Фінансування системи охорони здоров'я в Україні

7.2. Моделі побудови системи медичного забезпечення

Форми такої присутності можуть бути різними. Світова практика виробила низку *моделей побудови системи охорони здоров'я*, в яких тією чи тією мірою беруть участь як приватні гравці (страхові компанії, медичні заклади, споживачі), так і держава, і в яких у різний спосіб організовані розрахунки між учасниками.

За характером участі розрізняють добровільну та примусову моделі. За добровільної моделі пацієнти самостійно організовують свої стосунки з медичними закладами та страховими компаніями. Доходи поліклінік і приватних лікарів варіюються залежно від преміальних виплат за лікування споживачів, які в свою чергу зумовлюються складністю та ризикованістю лікування. Примусова модель передбачає обов'язкове державне медичне страхування, а вигоди медичних установ за такої форми являють собою сукупність доходів від різної за складністю терапії, діагностики, профілактики, обстеження і т.д.

За способом розрахунків між контрагентами моделі поділяються на компенсаційні, контрактні та змішані. Якщо в схемі присутній механізм відшкодування, коли витрати споживачів на лікування в медичних закладах покриваються страховими компаніями або державою, їх розглядають як компенсаційні. У чистому вигляді вони майже не існують, оскільки така організація розрахунків стимулює пацієнтів до надмірного споживання медичних послуг, а тому потребує високих адміністративних видатків на відстеження та контроль обґрунтованості витрат.

Поширенішими є контрактні схеми, в яких розрахунки відбуваються на рівні медичних установ і страхових компаній, знижуючи владу пацієнтів. Теоретично такий спосіб розрахунків стимулює конкуренцію між клініками, дозволяючи знижувати ціну лікарських послуг. Але слабким місцем у даній конструкції є зростання переговорних витрат, викликаних необхідністю узгодження набору та вартості медичних послуг під час тієї чи тієї хвороби. Також така модель вимагає відносно високого рівня страхових внесків, що суттєво знижує її доступність для незаможних верств населення.

Окреслені суперечності перших двох моделей організації розрахунків стали поштовхом до створення третьої, змішаної схеми,

яка набуває дедалі більшої популярності серед можновладців. Відповідно до неї, медицина фінансується за допомогою коштів бюджетів, оптимізація яких здійснюється за рахунок ефекту масштабу від створення локалізованих гігантських медичних комплексів, до яких прив'язується окремий споживач. Його вибір медичних послуг обмежується, а лікувальні пріоритети визначаються постачальником (лікарем). Хоча за такої схеми можна точніше спрогнозувати кошторис медичних установ, що породжувало проблеми за попередніх схем, тим не менше — змішана модель не стимулює ощадливість медзакладів.

З огляду на важливість і дорожнечу медичних благ збільшується необхідність присутності суспільного сектору економіки в даній галузі. Інвестиції, спрямовані суспільством у сферу охорони здоров'я, потребують адекватної оцінки з погляду суспільних інтересів. Позаяк головним результатом її діяльності є збереження і поліпшення життя людини, воно, як це не парадоксально, потребує вартісного виміру і грошової оцінки. Більшість країн випрацьовує власні методики, в яких як цільова функція використовуються різноманітні антропологічні параметри.

А найбільше світове визнання має такий показник ефективності сфери охорони здоров'я, як *«роки життя, скореговані на якість життя»* (QALY). Це спеціальний синтетичний показник, розрахований за допомогою множення кількості років збереженого внаслідок лікування життя на коефіцієнт якості життя, який залежно від перебігу лікування перебуває в діапазоні від 0 (смерть) до 1 (повне одужання). Тривалість збереженого медичною життям оцінюється суб'єктивно, за допомогою опитування респондентів, яким пропонується визначити, скільки років життя після лікування (наприклад, операції) вони б зголосилися віддати за один додатковий рік здорового (доопераційного) життя. Тобто люди, які скористалися медичними послугами, мають визначити умовний еквівалент років відновленого медициною життя в роках здорового життя.

Звичайно, підхід QALY є обмеженим, оскільки має ймовірнісний характер, залежить від суб'єктивного елемента і поінформованості пацієнтів про загрози, пов'язані з окремими хворобами. Він також непридатний для оцінки дії деяких елементарних фармацевтичних засобів. Тим не менше, для складних ситуацій він дозволяє порівнювати самопочуття людей до і після хвороби, а отже, оцінювати віддачу від суспільних капіталовкладень на лікування тієї чи тієї хвороби.

7.3. Сучасні тенденції в системі охорони здоров'я

На сучасному етапі розвитку людства загальний вектор трансформацій, що спостерігається у *сфері медицини*, перебуває під впливом кількох *глобальних тенденцій*. Першою з них є старіння населення, яке спостерігається не лише в Україні, а й в усіх розвинутих країнах. Саме охорона здоров'я, що від десятиліття до десятиліття дозволяє збільшувати тривалість життя, а також падіння народжуваності стимулюють цей процес. По-друге, з розвитком засобів зв'язку, транспорту та комунікацій відбувається зміна стилю життя населення: з одного боку, підвищується кількість спожитих калорій, а з іншого — зменшується рухливість. Унаслідок цього чисельно зростають випадки захворювання, спричинені надмірною вагою і, відповідно, кількість звернень до закладів охорони здоров'я. Тенденції в моді також підштовхують до розвитку окремі напрямки медицини. Збільшення багатства основної маси населення розвинутих країн створює розширений попит на всі види медичних послуг.

У сукупності окреслені тенденції підвищують значимість сфери охорони здоров'я для суспільства, а отже, й частку витрат суспільного продукту за даним напрямом. Стабільне зростання споживчого попиту приваблює в дану галузь значні інвестиції та генерує науково-технічні розробки. Деякі країни, наприклад, Швейцарія, використовують імпульси, породжені медициною, як одне з основних джерел економічного зростання.

Незважаючи на високу капіталоємність, сфера охорони здоров'я на сьогодні залишається також працеінтенсивною галуззю. Її висока насиченість капіталом і технологіями абсолютно не заміщує працю, а велика кількість інформації та загальний динамізм гарантують високу потребу як у кваліфікованих лікарях або технічних спеціалістах, так і в персоналі обслуговування. Зрештою, це означає зростання відносної вартості медичних послуг порівняно з іншими товарами.

З огляду на окреслені тенденції сфера охорони здоров'я в Україні потребує глибоких реформ. Але кардинальні зміни в цій складній галузі вкрай ускладнені суперечностями, що можуть виникати між цілями реформи. Спеціалісти з економіки суспільного сектора [32, с. 376] виокремлюють такі напрями, на яких можуть загострюватися суперечності:

1) створення стимулів для досягнення ефективності витрат: тенденція до концентрації місць надання медичного обслуговування у великі лікарні та поліклініки за допомогою ефекту масштабу дозволяє суттєво знижувати витрати на обслуговування пацієнтів. Водночас між ними і медичними установами виникає довгострокова взаємодія, яка в підсумку погіршує конкуренцію між виробниками медичних послуг;

2) стимули для збереження якості обслуговування: дія ефекту масштабу підштовхує до нарощування кількості клієнтів поліклінік. Вона дозволяє пом'якшувати бюджетні обмеження та розширювати технічні можливості лікарень, але й зменшує час та увагу, що можуть бути приділені кожному окремому хворому спеціалістами і медичним персоналом, тобто якість обслуговування пацієнтів;

3) стимули для забезпечення рівності: вимагають створення однакових умов доступу до лікування для різних прошарків суспільства. Окрім соціальної рівності в багатьох країнах світу, і в Україні зокрема, гостро стоїть завдання досягнення географічної рівності — забезпечення можливостей для людей із сільської місцевості та периферії мати доступ до кваліфікованих спеціалістів і добре обладнаних медичних установ;

4) стимули для орієнтації на вибір споживача: оскільки в сфері медичного забезпечення присутні не два гравці (виробники та споживачі), як на більшості конкурентних ринків, а більше (державні медзаклади, контролюючі органи, страховики, посередники), і конкуренція обмежена асиметричною інформацією, в учасників обміну постійно виникають стимули зневажати інтереси кінцевого споживача й орієнтуватися на максимізацію власних вигід.

Лише врахування означених суперечностей (звичайно, їх перелік не можна вважати вичерпним) у розробці стратегії реформ системи охорони здоров'я забезпечуватиме надалі ефективне функціонування цієї сфери в межах суспільного сектору національної економіки.

Ключові положення

1. Особливе значення сфери охорони здоров'я в господарській системі країни зумовлено тим, що вона генерує позитивні екстерналії, які поширюються на все суспільство, спирається на дію

ефекту масштабу, а також залежить від низки чинників немедичного походження. Функціонування ринкового механізму в галузі обмежене серйозними вхідними бар'єрами у вигляді високих кваліфікаційних вимог до працівників і необхідності ліцензії на такий вид діяльності. У сфері охорони здоров'я в різних формах також постійно присутня асиметрична інформація, що ускладнює адекватну оцінку та оплату медичних послуг.

2. Специфіка сфери охорони здоров'я веде до утворення особливих моделей її суспільної організації. Залежно від ступеня участі суспільного сектору модель може бути добровільною (пацієнти сплачують відповідно до обсягу замовлених послуг) або примусовою (на основі обов'язкового державного страхування). Найчастіше у відносинах між медичними закладами та пацієнтами присутні посередники — приватні страхові компанії, призначення яких — допомагати в накопиченні коштів споживачам. Залежно від ступеня участі страховиків у розрахунках розрізняють компенсаційну, контрактну та змішану схеми оплати послуг. Важливу роль у цьому процесі також відіграє підбір адекватного показника оцінки якості наданих послуг.

3. Перебуваючи в залежності від факторів немедичного характеру — стилю життя, старіння населення, науково-технічного прогресу, — сфера охорони здоров'я відчуває постійне зростання попиту на свої послуги. Динамізм її розвитку та високе значення для суспільства зумовлюють необхідність постійних реформ у галузі та приведення її у відповідність із реальною ситуацією на ринку. Проводячи такі реформи, особливу увагу слід приділяти напрямам, у яких спостерігаються найбільші суперечності: в якості обслуговування, в ефективності витрат, у забезпеченні доступності послуг, в орієнтації на інтереси споживача.

Терміни та поняття

Групова змова

Добровільна модель медичного забезпечення

Компенсаційна схема розрахунків за медичні послуги

Контрактна схема розрахунків за медичні послуги

Примусова модель медичного забезпечення

Завдання для самоперевірки

1. Розкрийте особливості попиту та пропозиції такого специфічного блага, як медичне забезпечення. Які гравці присутні на медичному ринку? У чому їхні інтереси, яку мету вони ставлять перед собою?
2. Які провали ринку спостерігаються у сфері медичного забезпечення населення? Чому вони виникають?
3. Які моделі використовуються для побудови системи охорони здоров'я? У яких умовах їх доречно застосовувати?
4. Як можна оцінити ефективність діючої в країні системи охорони здоров'я? Яка інформація для цього потрібна?
5. З якими складнощами стикається суспільний сектор економіки, визначаючи рівень своєї участі в системі охорони здоров'я? Чи можна їх вважати загрозами для розвитку даної сфери?

Завдання для індивідуальної роботи

Проблемні ситуації

Завдання 1. У країні протягом останніх двадцяти років рівень захворюваності населення інфекційними хворобами зріс удвічі. Кількість державних лікарень у цей період скоротилася на 25 %, а кількість приватних клік, орієнтованих на прибуток, зросла на 50 %. Обґрунтуйте, які чинники могли спричинити такі зміни та до яких наслідків вони можуть призвести. Чи могла б ситуація із захворюваннями погіршитися, якби кількість державних лікарень зростала, а приватних — скорочувалася.

Розрахунково-аналітичні завдання

Завдання 2. На ринку медичного страхування обсяг попиту на страхові поліси серед людей, старших 65 років, становить 14 тис. одиниць. Вартість страхового поліса коливається в межах від 2 тис. грн до 12 тис. грн на рік залежно від обсягу коштів, які витрачаються на лікування потенційними клієнтами, а суми страхових виплат для застрахованих осіб становлять — від 90 тис. грн до 190 тис. грн. Визначте можливі обсяги виплат за договорами

медичного страхування, якщо страхові компанії матимуть повну інформацію про стан здоров'я своїх клієнтів. Обґрунтуйте можливі ризики та спрогнозуйте зміни обсягів страхових виплат і втрати суспільного добробуту, якщо інформація про справжній стан здоров'я буде відома лише клієнтам страхових компаній.

Завдання 3. Чисельність населення країни становить 30 млн осіб. Рівень забезпечення населення полісами медичного страхування становить 30 %, а їх середня ринкова ціна — 24 тис. грн. Визначте, на яку величину урядові необхідно надати для населення податкову субсидію на придбання медичних страховок, щоб підвищити рівень забезпечення страховими полісами до 50 %, якщо цінова еластичність попиту на медичне обслуговування становить $-0,7$.

Завдання 4. Фізична особа, яка є інвалідом і проходить стаціонарне лікування чотири рази на рік, уклала договір державного медичного страхування. Страхові виплати покривають частину його витрат на медичне обслуговування та ліки і, отже, дозволяють проходити необхідне річне лікування. Вартість одного курсу лікування становить 4000 грн, що перевищує граничні можливості особи без використання страхового полісу в п'ять разів. Визначте величину страхового покриття, яку отримує інвалід.

Завдання 5. Підприємство забезпечує для свого працівника медичне страхування. Вартість страхового поліса становить 15 тис. грн на рік. Корисність такої страховки для працівника становить 12 тис. грн. Визначте величину, на яку підприємству необхідно буде скоротити заробітну плату працівника, щоб забезпечити економічну вигоду від надання страховки, якщо ставка оподаткування доходів фізичних осіб становить 17 %.

Кейс-завдання

Як функціонує ринок медичних послуг в Україні?

За останні десять років стан здоров'я населення України різко погіршився. За даними Міністерства охорони здоров'я України

загальна захворюваність на сьогодні становить 174 577,5 на 100 тис. населення і має стрімку тенденцію до зростання (близько 3,0 % на рік)¹. Натомість тривалість життя в Україні є на 11 років меншою порівняно з країнами Європейського Союзу.

Значною мірою погіршення здоров'я населення зумовлено кризою галузі охорони здоров'я, для якої на сьогодні характерно:

- значне скорочення кількості медичних кадрів і наростання їх дефіциту;

- зношеність основних фондів у закладах охорони здоров'я, особливо в закладах швидкої допомоги, що підвищує показники смертності при наданні екстреної медичної допомоги;

- скорочення кількості лікарняних закладів і кількості ліжок у закладах;

- зростання кількості амбулаторно-поліклінічних закладів, що зумовлено стрімким погіршенням стану здоров'я населення і зростанням попиту на амбулаторне обслуговування;

- скорочення кількості закладів, що перебувають під управління МОЗ.

Лише 2006 року було акредитовано 202 відомчі та 20 приватні лікувальні заклади. Переважна більшість ліцензій, що їх надано підприємствам, передбачає вузьку профільну спеціалізацію (90 % наданих ліцензій) і лише 10 % пропонують багатопрофільні медичні послуги.

На думку експертів газети «Бізнес», на заклади приватної медицини припадає близько 20 % ринку медичних послуг в Україні (на думку інших досліджень, на приватну невідкладну допомогу припадає 25—30 % ринку). При цьому основна частка приватної медицини (близько 85—90 % ринку) на сьогодні зосереджена в Києві. Приріст ринку приватних медичних послуг експертами оцінюється в 15—20 % на рік.

За даними Міністерства охорони здоров'я України, щороку близько 15 млн осіб потребує послуг екстреної медичної допомоги. Щороку кількість осіб, яким було надано допомогу бригадами ШМД, становить близько 13,8 млн, що дорівнює близько 97,6 % від потреби. Така ситуація зумовлена низьким рівнем технічного забезпечення станцій швидкої допомоги. За даними МОЗ рівень забезпечення державних станцій ШМД оснащенням становить 68 %, апаратурою — 54 %. Зношеність техніки на сьогодні становить 80—90 %. В Україні норми кількості машин швидкої ме-

¹ За інформацією Центру підтримки бізнесу: [Ситуація на ринку медичних послуг України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.newbiznet.com.ua/index.php/ru/articles/80-market/309-2011-10-07-12-56-20?format=pdf>]

дичної допомоги не розроблялися. Натомість використовуються стандарти, прийняті ще за часів СРСР, згідно з якими на 20 тис. населення має припадати одна машина швидкої допомоги. У середньому щорічно реєструється близько 300 звернень до швидкої допомоги в розрахунку на 1000 жителів.

Велика ємність ринку зумовила розвиток конкуренції на ньому. Більшість приватних медичних закладів широкого профілю зосереджена в Києві. За різними оцінками кількість приватних клінік у Києві становить від 500 до 1000 закладів різного профілю (багатопрофільні клініки, спеціалізовані клініки, діагностичні центри, компанії, що не мають власного приміщення і надають окремі медичні послуги). Найбільша частка ринку припадає на клініки «Борис», «Медіком», «Добробут», «Біофармтех», «Euro-lab» та «Американський медичний центр».

Рівень конкуренції у регіонах (краях) значно нижчий ніж у Києві. Переважно регіональна конкуренція на ринку платних медичних послуг зосереджена на вузькопрофільних медичних закладах. Здебільшого це послуги стоматологічних, гінекологічних, косметологічних і діагностичних кабінетів. У краях на сьогодні спостерігається дефіцит приватних закладів поліклінічного напрямку.

Значна частина населення України незадоволена якістю обслуговування в державних медичних закладах і готова віддати перевагу приватним. При цьому практично все населення не вважає державну медицину безоплатною і за даними різноманітних досліджень середньостатистичний мешканець України витрачає на медичне обслуговування від \$100 до \$400 на рік.

Запитання для дискусії та завдання

1) Обґрунтуйте характерні ознаки українського ринку медичних послуг і його відмінності від світових стандартів.

2) Які чинники стримують розвиток приватного медичного обслуговування в Україні? Що необхідно здійснити для їх усунення?

3) Яку роль відіграє медичне страхування в процесі розвитку ринку медичних послуг в Україні?

4) Який із напрямів подальшого розвитку системи охорони здоров'я в Україні є найдоцільнішим для країни: домінування державних медичних установ чи пріоритетний розвиток приватного медичного сектору та страхування?

5) Складіть матрицю SWOT-аналізу ринку медичних послуг в Україні та визначте основні завдання щодо його розвитку. Результати оформіть у вигляді таблиці.

Зовнішні умови розвитку
ринку медичних послуг

		Можливості (O)		Загрози (T)	
		1. ...	2. ...	1. ...	2. ...
		Як скористатися можливостями розвитку ринку медичних послуг		За рахунок чого можливо знизити загрози розвитку ринку медичних послуг	
Внутрішні умови розвитку ринку медичних послуг	Сильні сторони (S)	1. ...	Як скористатися можливостями розвитку ринку медичних послуг	За рахунок чого можливо знизити загрози розвитку ринку медичних послуг	
		2. ...			
	Слабкі сторони (W)	1. ...	Що заважає скористатися можливостями розвитку ринку медичних послуг	Як мінімізувати слабкі сторони, щоб уникнути загроз розвитку ринку медичних послуг	

Література для поглибленого вивчення теми

1. *Бланкарт Ш.* Державні фінанси в умовах демократії. Пер. з нім. — К.: Либідь, 2000. — 654 с. — Гл. 18.
2. *Стиглиц Дж. Ю.* Экономика государственного сектора / Пер. с англ. — М.: Изд-во МГУ: ИНФРА-М, 1997. — 720 с. — Гл. 11.

ЕКОНОМІКА ОСВІТИ ТА МІСЦЕ СУСПІЛЬНОГО СЕКТОРУ В НІЙ

- 8.1. Роль освіти у формуванні людського капіталу.
8.2. Суспільні вигоди від освіти та витрати на її фінансування.
8.3. Організація системи фінансового забезпечення вищої освіти.

Ключові положення

Терміни і поняття

Завдання для самоперевірки

Завдання для індивідуальної роботи

— проблемні ситуації,

— розрахунково-аналітичні завдання,

— кейс-завдання

Література для поглибленого вивчення теми

Опрацювавши матеріали теми «Економіка освіти», студенти матимуть можливість сформувати **знання**:

- про внесок освіти у формування людського капіталу та економічний розвиток країни;
- про динаміку приватних вигід від освіти на її різних етапах;
- про суспільні вигоди від фінансування різних рівнів освіти;
- про переваги та недоліки деяких систем організації оплати за навчання у вищих навчальних закладах.

У результаті вивчення змісту теми студенти набудуть таких **умінь**:

- аналізувати процес забезпечення населення освітніми послугами різних рівнів;
- використовувати правило віддачі від освіти для оцінки наслідків зміни способів фінансування цієї сфери.

8.1. Роль освіти у формуванні людського капіталу

Поруч із соціальним захистом і медичним забезпеченням сфера освіти також виступає об'єктом поглибленого аналізу економіки суспільного сектору. В усіх цих галузях утворюються та

спостерігаються неспроможності ринку; вони набувають різноманітних форм і неабияк впливають на буття суспільства.

Як відзначають науковці [32, с. 385], освіта як така та навчання в процесі виробничої діяльності вирізняються такими рисами:

- неадекватною оцінкою значимості цих благ з боку споживачів, що у деяких випадках може призводити до їх надмірного споживання;

- перспективами створення позитивних екстерналій;

- залежністю від доступності інвестиційних ресурсів для фінансування її здобуття, що може ускладнюватися диспропорціями на ринках капіталу;

- асиметричною інформацією, яка може виникати між їх постачальниками і споживачами з приводу кількості та якості наданих благ;

- потенціалом для поліпшення добробуту здобувачів, що перетворює їх на інструменти досягнення більшої справедливості в арсеналі держави.

Увага до економіки сфери освіти почала прискорено зростати із 60-х років XX століття з піднесенням та популяризацією *теорії «людського капіталу»*. Біля її витоків стояли Г. Мюрдаль, Т. Шульц, Г. Беккер та ін.

Під *людським капіталом* передусім розуміють той різнобічний вплив, який система освіти спроможна чинити на виробничий потенціал робочої сили. По-перше, саме вона виступає головним знаряддям розвитку знань і вмінь майбутнього працівника. По-друге, добре освічена людина здатна модернізувати, розширювати й імплементувати технічні нововведення в виробничий процес. По-третє, інтелектуально розвинуті особистості та колективи спроможні до генерування фундаментально нових інновацій і технологій, чим додатково зумовлювати економічний поступ.

Отже, в широкому розумінні у поняття «людський капітал» вкладають усю сукупність продуктивних якостей робітника — набутих знань, навичок, мотивації та енергії, — які використовуються для створення економічних благ. Від поняття звичайної робочої сили людський капітал відрізняється розумінням продуктивних навичок працівника як його капіталізованої вартості. Як і фізичний капітал, людський капітал придатний до нагромадження, що відбувається внаслідок інвестицій в освіту, виховання, охорону здоров'я, а також у весь комплекс витрат, що готують людину до виробничої діяльності (включаючи пошук необхідної

інформації, міграцію в пошуках зайнятості тощо) [15]. Вигідність інвестицій у людський капітал зумовлюється високим рівнем очікуваної віддачі як для окремого індивіда, так і для соціуму в цілому. По суті такі інвестиції спроможні створювати позитивні зовнішні екстерналії, що виявляються у поглибленні науки, продукуванні принципово нових знань і розширенні сфер людського пізнання.

Забезпечення суспільства оптимальним обсягом освіти різних рівнів ускладнюється витратністю її виробництва та складністю оцінки конкретних вигід. Річ також у тому, що *зіставлення чистих приватних і суспільних вигід* від її розширення дає різні результати. Кожне суспільство, маніпулюючи фінансуванням освіти, має аналізувати його як альтернативні витрати дефіцитних ресурсів, які через інші канали могли б забезпечити поліпшення якості життя всього населення (рис. 8.1).

Для суб'єктів приватної вигоди від освіти являють собою збільшення їх доходів, поліпшення умов праці і перспектив отримання добрих робочих місць із зростанням їх освіченості. Витратами для них виступатимуть сукупність прямих видатків на оплату навчання, перебування в закладах освіти, а також альтернативних витрат, що виникають унаслідок згаяних можливостей протягом перебування в закладах освіти заробити дохід трудовою діяльністю. З позицій індивідуалістичного інтересу максимізація ефекту від освіти зростає з кожним додатковим роком навчання.

8.2. Суспільні вигоди від освіти та витрати на її фінансування

Для суспільства в цілому найпершою вигодою від освіти є підвищення продуктивності праці робочої сили за рахунок нагромадження людського капіталу (грамотності, навичок, здатності обробляти інформацію, кваліфікації). Інвестиціями (видатками) соціуму в людський капітал є субсидії з держбюджету на освіту, а також капітальне будівництво та матеріальне забезпечення умов для її набуття.

Розбіжності між приватними та суспільними вигодами і видатками освіти можна представити за допомогою такого графіка (рис. 8.2).

Рис. 8.1. Фінансування галузі освіти в Україні

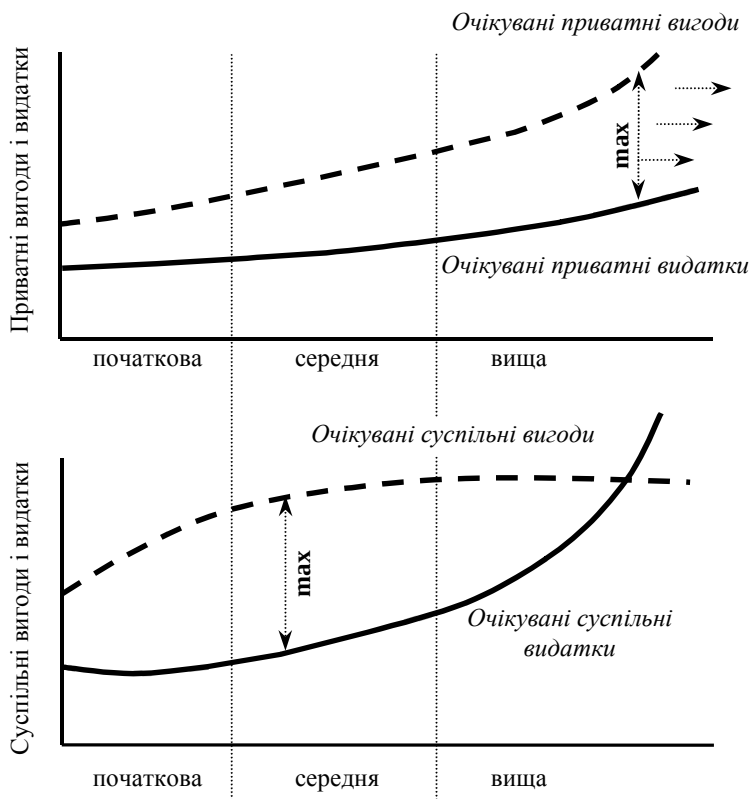

Рис. 8.2. Приватні та суспільні вигоди і видатки в процесі забезпечення населення різними рівнями освіти

Фактично більшість країн виробляє за суспільний рахунок таку кількість освіти, за якої суспільні вигоди збігаються із суспільними витратами. Найчастіше цей стан досягається за умови повного фінансування початкової та середньої, а також частини вищої освіти. Але, як показано на рис. 8.2, суспільство в цілому максимізуватиме свій ефект десь на стадії забезпечення населення певною «порцією» середньої освіти. Згодом його додаткові витрати на продовження навчання перевищуватимуть отримуваний граничний ефект від їх надання.

Суттєве розходження між суспільною та приватною віддачею від інвестицій в освіту посилює у людей стимули для отримання дипломів вищого рівня, що особливо помітно виявляється за ме-

жами базової освіти (табл. 8.1). Ця диспропорція може бути послаблена лише за рахунок впливання додаткових фінансових ресурсів у вищу освіту. Але зі зростанням попиту на неї нарощування видатків відбуватиметься темпами, випереджаючими це зростання.

Отже, переоцінка окремими суб'єктами соціальної цінності освіти вестиме до викривлення пропорцій на ринку праці кваліфікованої робочої сили та зростання безробіття. Утвердження перебільшених приватних очікувань і завищеного субсидування навчального процесу (особливо у вищій школі) породжуватимуть додаткові стимули продовжити індивідуальне перебування в освітніх закладах на якомога довший термін.

Таблиця 8.1

**ЧИСТА ВІДДАЧА ВІД ІНВЕСТИЦІЙ
У РІЗНІ РІВНІ ОСВІТИ, 2000 р. *, %**

	Суспільна			Приватна		
	початкова	середня	вища	початкова	середня	вища
Азія**	16,2	11,1	11,0	20,0	15,8	18,2
Європа, Близький Схід, Північна Африка**	15,6	9,7	9,9	13,8	13,6	18,8
Латинська Америка та Карибський регіон	17,4	12,9	12,3	26,6	17,0	19,5
Країни ОЕСР	8,5	9,4	8,5	13,4	11,3	11,6
Африка на Південь від Сахари	25,4	18,4	11,3	37,6	24,6	27,8
Світ у цілому	18,9	13,1	10,8	26,6	17,0	19,0

*Джерело: [38]

**без країн ОЕСР

Правилом економічної політики нагромадження людського капіталу має виступати зближення рівнів суспільної і приватної віддачі від освіти, особливо на вищому рівні системи. Ефективне зростання досягатиметься в ситуації, коли структурне співвідношення освітніх вигід і видатків забезпечуватиме поліпшення і розподіл трудових ресурсів відповідно до потреб і можливостей різних секторів національної економіки.

8.3. Організація системи фінансового забезпечення вищої освіти

Уряди розвинутих країн світу, розглядаючи сферу освіти як найбільш вагомий засіб нагромадження людського капіталу, беруть активну участь у її діяльності. Вони зважають також на розбіжності між чистими приватними і суспільними вигодами від її фінансування та вживають заходи, націлені на піднесення відповідальності приватних агентів за отримання вищої освіти. Здійснюється це за допомогою розподілу оплати за навчання в вищих навчальних закладах між державою і студентом. Світова практика виробила кілька таких схем розподілу, які ми розглянемо докладніше.

(1) *Фінансування за рахунок грантів* передбачає, що споживач освітніх послуг укладає з навчальним закладом контракт, а держава за певних умов (наприклад, особливих успіхів у навчанні) видає споживачу грант на відшкодування витрат за контрактом, а також певну стипендію на фінансування споживчих видатків протягом часу навчання. Тож грант покриває практично повністю прямі та альтернативні витрати абітурієнта, а його доходи після закінчення ВНЗ не зменшуються на суму гранту. Очевидно, що така схема, вигідна для тих, які навчаються, а також є дуже витратною для державного бюджету. Тому грантоодержувачами відповідно до неї має виступати лише невелика кількість обраних студентів, які демонструють надзвичайні досягнення. Держава може в такому разі заохочувати (наприклад, за допомогою податкових пільг) приватні компанії і фонди виступати грантодавцями на певних умовах.

(2) *Оплата навчання за рахунок позики* здійснюється за участі комерційного банку. Абітурієнт позичає кошти на навчання в кредит, за яким держава може виступати як гарант, а також брати на себе покриття відсотків за користування грошима. Прямі та альтернативні витрати споживача освітніх послуг у такому разі фінансуються за рахунок позики, а його майбутні доходи частково знижуються на період виплат. Недоліком даної схеми для суспільства є необхідність створення додаткових наглядових органів, що контролюватимуть і врегульовуватимуть відносини між абітурієнтом і рештою сторін.

(3) *Оплата за рахунок додаткових податків після завершення навчання* передбачає, що суспільство фінансує здобуття студентом вищої освіти за рахунок державного бюджету, а взамін він сплачує

додатковий податок з майбутніх трудових доходів протягом періоду, у якому відбудеться компенсація коштів, витрачених суспільством на його навчання. Варіацією такої схеми є заміна податку тимчасовою роботою за набутих фахом у депресивних регіонах або на суспільно необхідних (але непростежених) посадах.

Ключові положення

1. Система освіти, розвиваючи знання і вміння людей, посилюючи їх інтелектуальний і творчий потенціал, формує людський капітал країни. Інвестиції в людський капітал підвищують не лише професійні навички особи, а й її здатність до праці, створюючи позитивні екстерналії для суспільства. Тому тягар інвестиційних витрат на освіту має розподілятися між приватним і суспільним секторами. Для визначення пропорцій подібного розподілу важливо враховувати співвідношення між чистими приватними та суспільними вигодами від освіти.

2. Капіталовкладення в освіту на різних рівнях (початковому, середньому, вищому) демонструють різну віддачу. Приватні вигоди зростають на кожному етапі дещо вищими темпами порівняно з приватними видатками. Тому кожен додатковий рік, продуктивно проведений особою у системі освіти, збільшує вартість її праці, а отже, й очікувані приватні вигоди. В деяких країнах це виливається у переоцінку значимості освіти та її надмірне споживання. Суспільні ж вигоди від додаткового року навчання стрімко зростають на початковій стадії, але вповільнюються в середній фазі і майже не збільшуються на етапі вищої освіти. Витрати суспільства, навпаки, будуть найвищими на стадії забезпечення учнів вищою освітою. Тому загальний суспільний оптимум являтиме собою компроміс між чистими приватними і суспільними вигодами від освіти.

3. Після виявлення ступеня участі суспільства у фінансуванні створення людського капіталу важливо знайти адекватні форми забезпечення цього процесу. Якщо на етапі початкової та середньої освіти роль держави має бути визначальною, то фінансування здобуття вищої освіти має бути певним чином розділено з приватним сектором. Схемами, що дозволяють здійснити такий розподіл, виступають гранти, пільгові позики та спеціальні податки (наприклад, у негрошовій формі).

Терміни та поняття

Віддача (чиста вигода) від освіти

Людський капітал

Приватні вигоди від освіти

Суспільні вигоди від освіти

Завдання для самоперевірки

1. Яку роль відіграє освіта в забезпеченні економічного розвитку будь-якої країни світу?
2. Чи можна пояснити присутність суспільного сектору в сфері освіти виключно необхідністю нагромадження людського капіталу?
3. На якому рівні досягається максимізація чистих приватних і чистих суспільних вигід від освіти? Яким чином можна подолати суперечність між ними?
4. Чому в різних регіонах світу віддача від кожного з рівнів освіти не є однаковою? Чи є тут якась закономірність?
5. Які моделі фінансування освіти напрацьовані світовою практикою? У чому їх переваги та недоліки?

Завдання для індивідуальної роботи

Проблемні ситуації

Завдання 1. У країні протягом останніх двадцяти років вдвічі підвищилася частка випускників гуманітарних спеціальностей. Кількість бюджетних місць у державних вищих навчальних закладах за цей період скоротилася на 40 %, а кількість осіб, які навчаються в освітніх установах за рахунок приватних коштів, зросла втричі. Обґрунтуйте, які чинники могли спричинити такі зміни та до яких наслідків для країни це може призвести у подальшому. Чи могла б ситуація на ринку праці поліпшитися, якби кількість бюджетних місць у державних ВНЗ зросла, а приватних — скоротилася.

Розрахунково-аналітичні завдання

Завдання 2. У законодавстві країни передбачено право на надання податкового кредиту з податку на доходи фізичних осіб для покриття витрат на навчання у вищих навчальних закладах у розмірі 50 % їх вартості. Визначте зміни добробуту сім'ї, в якій на контрактній основі за сімейні кошти навчається двоє осіб, якщо середньомісячний сукупний дохід домогосподарства становить 30 тис. грн, вартість навчання — 10 тис. грн на рік, а розмір ставки оподаткування — 20 %.

Завдання 3. Чисельність абітурієнтів, що подали заяви до вищих навчальних закладів країни у поточному році, становить 15 млн осіб. Держава має можливість забезпечити студентів бюджетними місцями на рівні 20 % від кількості абітурієнтів. Вартість контрактного навчання у ВНЗ протягом одного року становить 25 тис. грн, фінансувати яке власними коштами спроможні лише 50 % абітурієнтів. Визначте, на яку величину уряд повинен надати податкову субсидію на навчання, щоб повністю задовольнити попит на освітні послуги.

Завдання 4. Міжнародна компанія проводить політику відшкодування для своїх працівників витрат на навчання за контрактом, розмір яких становить 10 тис. грн на рік, використовуючи на ці цілі 5 % свого прибутку. Середня заробітна плата працівників, які виявили бажання навчатися, становить 8 тис. грн на місяць. Визначте зміну заробітної плати для працівників компанії, що навчаються, яка б забезпечила економічну вигоду від оплати навчання, якщо ставка оподаткування доходів фізичних осіб становить 20 %. Яким чином зміниться оплата роботи працівників, які навчаються, якщо уряд надаватиме компанії: а) знижку з податку на прибуток в обсязі, що дорівнює її витратам на оплату навчання працівників; б) податковий кредит з податку на прибуток в обсязі, що дорівнює її витратам на оплату навчання працівників; в) можливість сплачувати податок на прибуток за зниженою на 5 % ставкою.

Завдання 5. Студент-першокурсник отримав пільговий державний кредит на навчання за контрактом у розмірі 50 тис. грн терміном на 10 років за відсотковою ставкою 3 % річних. Визначте загальну вартість навчання для студента і витрати на його навчання з боку держави, якщо середньорічний темп інфляції в країні становитиме 5 %, а середній рівень відсоткових ставок за кредитами — 20 %.

Як функціонує ринок освітніх послуг в Україні

Перехід економіки України на ринкові засади спричинив суттєву трансформацію ринку праці в країні та, відповідно, освітніх уподобань населення. Переорієнтація підприємств на засади самоуправління, з одного боку, та занепад сфери виробництва, з іншого боку, призвели до різкого зростання попиту серед випускників середніх шкіл на вищу освіту, особливо за гуманітарними напрямками. У руслі таких тенденцій відбулося суттєве розширення мережі освітніх послуг державних вищих навчальних закладів і створення значної кількості нових приватних ВНЗ.

Вищі навчальні заклади як учасники конкурентних відносин зацікавлені у пошуку нових способів задоволення суспільних потреб з метою одержання за це певної винагороди (збільшення доходів, підвищення статусу, зростання іміджу ВНЗ та ін.). Укладаючи угоди з фізичними та юридичними особами щодо підготовки спеціалістів, ВНЗ бере на себе певні зобов'язання і несе відповідальність за їх виконання. Проте пряме перенесення ринкових механізмів на діяльність освіти є неправомірним.

Процеси, що відбувалися на ринку освітніх послуг України, характеризуються зменшенням кількості навчальних закладів I—II рівня акредитації — із 742 у 1990 році до 489 у 2012 році та одночасним зростанням чисельності навчальних закладів III—IV рівня акредитації зі 149 у 1990 році до 353 у 2008 році та до 334 у 2012 році. Такі трансформації відбувалися всупереч загальному скороченню чисельності наявного населення країни у цей період — із 51,8 млн осіб у 1990 році до 46,4 млн осіб у 2008 році та до 45,6 млн осіб у 2012 році. Навіть порівняно з розвинутими країнами, де чисельність населення є значно меншою та не спостерігається демографічний занепад, така кількість ВНЗ, які на сьогодні функціонують в Україні, є значно більшою. Так, наприклад, Англія має лише 96 вузів, Франція — 78, Італія — 65, а Польща — 12¹. Характерним також є стійке зростання чисельності випускників вищих навчальних закладів III—IV рівня акредитації — із

¹ Гнибіденко І. Ф. Ринок освітніх послуг і ринок праці: взаємодія і вплив на професійне навчання та профорієнтацію населення України.

136,9 тис. осіб у 1990 році до 468,4 тис. осіб у 2008 році та 520,7 тис. осіб у 2013 році.

Негативною характеристикою ринку освітніх послуг України є те, що він не спроможний повністю задовольнити потреби роботодавців у спеціалістах та оперативно реагувати на зміни їхніх вимог. Значна кількість підприємств відчуває гостру нестачу у кваліфікованих робітниках виробничих професій. Найбільший дефіцит кадрів спостерігався у групі професій «кваліфіковані робітники з інструментом», робітників металургійних і машинобудівних професій, а також робітників з видобутку корисних копалин і будівельних професій.

З іншого боку, на ситуацію на ринку освітніх послуг впливає мода: ВНЗ, маючи автономію у виборі пропонованих спеціальностей для підготовки, підлаштовуються під необґрунтований попит молоді на певні популярні чи «престижні» спеціальності. У результаті навчальні заклади готують і випускають спеціалістів і магістрів з дипломами про вищу освіту, тоді як кількість підготовлених фахівців із робітничими спеціальностями є майже вдвічі нижчою за потребу. У підсумку безробіття всупереч світовим тенденціям зростає в Україні швидше саме серед молоді з вищою освітою, що посилює соціальну напруженість у суспільстві.

За офіційними даними у 2007 році чисельність випускників, які закінчили вищі навчальні заклади та звернулися до центрів зайнятості з метою пошуку роботи, становила 22,4 тис. осіб (це на 7 тис. випускників більше, ніж у 2006 році)¹. Серед них більшість становили молоді люди, які навчалися за такими напрямками, як освіта, медицина, економіка, комерція та підприємництво (зокрема, менеджмент організацій, облік і аудит, фінанси, економіка підприємства, бухгалтерський облік), правознавство.

Іншим підтвердженням суттєвого дисбалансу між потребами ринку праці та виробниками освітніх послуг є те, що значна частина випускників після закінчення вищого навчального закладу працює не за фахом. Унаслідок цього такі люди змушені здобувати додаткову освіту за іншим напрямом, а водночас первинна кваліфікація втрачається ним вже через якісь 2—3 роки! Щоб не потрапити у таку пастку, деякі далекоглядні студенти заздалегідь намагаються вступити до вишів на альтернативні спеціальності та навчатися паралельно за двома напрямками підготовки.

¹ Дані Державної служби статистики України.

У підсумку, на фоні надлишкової пропозиції на ринку праці спеціалістів із бухгалтерського обліку, юриспруденції та економіки, у багатьох вищих навчальних закладах навіть I та II рівнів акредитації триває підготовка студентів за спеціальностями «бухгалтерський облік», «правознавство», «економіка підприємств» у промислових масштабах.

Водночас залишається актуальним і питання якості підготовки кадрів навчальними закладами, особливо приватної форми власності. Вочевидь, у своїх рішеннях про відкриття нових напрямків підготовки вони керуються результатами опитувань роботодавців, які показують, що рівень популярності певного ВНЗ перебуває у залежності від престижності наявних у ньому факультетів. Здавалося б, знімати такі проблеми має конкуренція за абітурієнта між закладами освіти. Натомість спостерігається протилежне: між державними та приватними ВНЗ спостерігається спеціалізація — перші забирають до себе обдарованих випускників шкіл і молодь із сімей з високим достатком, а другі — решту, яка може дозволити собі лише помірні витрати на здобуття вищої освіти.

У Щорічному посланні Президента України до Верховної Ради «Модернізація України — наш стратегічний вибір» (2011 р.) констатується, що в державі якість освітніх послуг знижується. Низька якість освіти в Україні фіксується на тлі одних із найбільших у світі відносних суспільних витрат на освіту. У 20-й ювілейній Доповіді з людського розвитку Програми розвитку ООН (2010 р.) зазначається, що в Україні лише 38 % населення задоволено освітньою системою і школами. Натомість аналогічний відсоток помітно вищий в усіх країнах-сусідах України (від 42 % у Росії і 57 % у Білорусі до 60 % в Угорщині та 66 % у Польщі), не кажучи вже про розвинуті країни, наприклад, «Велику сімку» (від 53 % у Японії і 59 % у Німеччині до 70—71 % у Канаді, США, Сполученому Королівстві, Франції)¹.

Роботодавці знайомі із цією проблемою, а тому у прийомі на роботу віддають перевагу випускникам тих ВНЗ, які мають багаторічний досвід практики на ринку освіти, усталені традиції, потужний викладацький склад і прискіпливий конкурсний відбір абітурієнтів. У відповідь деякі виші вже розпочали реформи та намагаються змінити номенклатуру своїх спеціальностей, а також імплементувати елементи західних прийомів навчання у вітчизняну освітню практику. Утім, незважаючи на успішні пере-

¹ Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України; за заг. ред. В. Г. Кременя. — К.: Пед. думка, 2011. — С. 6.

творення та інновації, які наближають українські дипломи до вимог ринку та стандартів європейських країн, вони поки що не цінуються закордонними роботодавцями.

Запитання для дискусії та завдання

1) Обґрунтуйте характерні ознаки українського ринку освітніх послуг і причини невідповідності його стану світовій практиці.

2) Які чинники стримують розвиток приватної системи освіти в Україні? Які заходи необхідно здійснити для їх усунення?

3) Як впливає держава на процеси розвитку ринку освітніх послуг в Україні?

4) Складіть матрицю SWOT-аналізу ринку освітніх послуг в Україні та визначте основні завдання щодо його вдосконалення. Результати оформіть у вигляді таблиці.

		Зовнішні умови розвитку ринку освітніх послуг			
		Можливості (O)		Загрози (T)	
		1. ...	2. ...	1. ...	2. ...
Внутрішні умови розвитку ринку освітніх послуг	Сильні сторони (S)	1. ...	Як скористатися можливостями розвитку ринку освітніх послуг	За рахунок чого можливо знизити загрози розвитку ринку освітніх послуг	
		2. ...			
	Слабкі сторони (W)	1. ...	Що заважає скористатися можливостями розвитку ринку освітніх послуг	Як мінімізувати слабкі сторони, щоб уникнути загроз розвитку ринку освітніх послуг	
		2. ...			

Література для поглибленого вивчення теми

1. *Стиглиц Дж. Ю.* Экономика государственного сектора / Пер. с англ. — М.: Изд-во МГУ: ИНФРА-М, 1997. — 720 с. — Гл. 15.

2. *Тодаро М. П.* Экономическое развитие: Учебник / Пер. с англ. Под ред. С. М. Яковлева, Л. З. Зевина. — М.: Экономический факультет МГУ, ЮНИТИ, 1997. — 671 с. — Гл. 11.

ДЕРЖАВНІ ВИТРАТИ ТА ЕКОНОМІКА НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

9.1. Неспроможності ринку у сфері охорони навколишнього середовища.

9.2. Участь суспільного сектору в забезпеченні захисту довкілля.

Ключові положення

Терміни і поняття

Завдання для самоперевірки

Завдання для індивідуальної роботи

— проблемні ситуації,

— розрахунково-аналітичні завдання,

— кейс-завдання

Література для поглибленого вивчення теми

Вивчення змісту теми уможливить здобуття студентами таких знань:

- про суперечності між економічним і біологічним розвитком суспільства;
- про охорону довкілля відповідно до концепції збалансованого розвитку;
- про способи врахування екологічних обмежень під час прийняття економічних рішень.

Після опанування матеріалів теми студенти набудуть таких умінь:

- оцінювати поточні заходи економічної політики за допомогою концепції збалансованого розвитку;
- аналізувати наслідки прямого державного регулювання обсягів забруднень;
- обґрунтовувати результати запровадження системи ліцензій і квот на забруднення;
- оцінювати можливості запровадження чи зміни штрафів за забруднення довкілля.

9.1. Неспроможності ринку у сфері охорони навколишнього середовища

До суспільно значимих нині належить широке коло екологічних питань: поруч із традиційними про глобальне потепління, озонові діри в атмосфері, забруднення води, вирубка тропічних лісів постають нові, які стосуються генетично модифікованих організмів, збереження біорізноманітності та ядерної енергетики. Вони утворюють велику галузь, у якій спостерігаються неспроможності ринку, викликані негативними зовнішніми ефектами або ж недостатнім виробництвом суспільних благ екологічного характеру. Одночасно уряд, намагаючись усунути зазначені складнощі за допомогою податків, штрафів і субсидій або ж законодавчих обмежень, своїми регуляторними діями ускладнює ситуацію, порушуючи роботу цінових сигналів для економічних суб'єктів. Зважаючи на ці труднощі, економіка навколишнього середовища перебуває в полі уваги теорії суспільного сектору.

Екологічні проблеми загострилися, коли люди збудували специфічну систему ринкового регулювання відносин між собою, якій властивий настільки високий ступінь динамізму, що система більш високого порядку, в якій відбувається життєдіяльність усіх живих організмів, — біосфера, — будучи здатною також до самоналагодження, тепер не встигає його здійснювати. Відчуття потреби в гармонізації розвитку людини і природи спонукало до пошуків і переосмислення способу організації взаємовідносин між ними. У результаті роботи науковців, політичних діячів, членів екологічних організацій була сформульована та обґрунтована так звана *концепція «збалансованого розвитку»* (sustainable development)¹. Її суть у заклику до суспільства будувати повсякденну та виробничу діяльність, спрямовану на задоволення потреб, так, щоб вона не ставила під загрозу можливості прийдешніх поколінь задовольнити свої потреби. Такий підхід означає, що сучасники мусять урахувувати інтереси нащадків і ощадливо ставитися до довкілля та природних багатств (природного капі-

¹ Словосполучення sustainable development було невдало перекладено українською мовою як «стійкий розвиток» або «сталий розвиток», що, по-перше, суперечить сутнісній характеристиці економічного розвитку — його циклічності, по-друге, позбавляє поняття референції до відносин між людиною і природою. Саме категорія «збалансований розвиток», на думку автора, найбільш вдало поєднує в собі смислове навантаження та завдання екологічної політики, оскільки передбачає цілеспрямовану діяльність людини як особливої істоти, здатної до осмислення та рефлексії з виправлення наслідків її активності.

талу). Лише коли населення використовуватиме ресурси, зважаючи на швидкість їх природного відтворення, і створюватиме відходів менше, ніж може бути утилізовано природним шляхом, з'являються перспективи досягнення певного балансу розвитку, «коеволюції» людини та біосфери.

Відповідно до концепції збалансованого розвитку всі рішення економічного характеру необхідно приймати в комплексі, з урахуванням екологічних обмежень. Розвиток біосфери, як доведено вченими, можливий лише за умови збереження на планеті якомога більшого розмаїття рослинного і тваринного світу. Саме біорозмаїття, чутливе до змін клімату та умов існування, слугує найкращим засобом вимірювання здоров'я екосистеми, в центрі якої перебуває людство.

Економічні рішення також мають прив'язуватися до суспільних потреб і не замикатися на отриманні прибутку заради прибутку. Поруч з економічним згідно з концепцією збалансованого розвитку має відбуватися також соціальний прогрес, націлений на захист фундаментальних людських прав, до складу яких включаються і права ненароджених нащадків. Проблема в тому, що традиційні методи приведення вартості активів чи витрат до певного моменту часу (дисконтування), на основі яких приймаються управлінські рішення, зокрема про витрати на захист довкілля, не є адекватними, коли мова йде про тривалі часові періоди. С. Конолі та А. Мунро наводять такі розрахунки: вартість ВВП Великої Британії, очікуваного через 200 років, продисконтована за звичайною формулою $FV = PV \cdot (1 + r)^n$ за ставкою 5 %, нині буде еквівалентна вартості автомобіля середнього класу [32, с. 460]. Очевидно, що стандартна економічна техніка дисконтування, застосовувана до оцінки втрат природного капіталу, вестиме до завищення вартості теперішніх грошових потоків і недооцінки майбутніх видатків.

Тому піклування про екологічний добробут наступних поколінь, особливо віддалених у часі, можна розглядати як вид суспільного блага, яке суттєво недовиробляється. Його нестача веде до утворення міжчасової несправедливості між людством теперішнім і людством майбутнім. Монополія на природний капітал, яким ми сьогодні володіємо, використовувана необачно, вестиме до падіння обсягів виробничого капіталу, рівня споживання та добробуту людей, що населятимуть планету в недалекому майбутньому. Щоб уникнути цієї проблеми, до складу механізмів прийняття рішень, в економічну політику необхідно включати екологічні обмеження, які гарантуватимуть збалансоване використання наявного природного капіталу.

9.2. Участь суспільного сектору в забезпеченні захисту довкілля

Теорія економіки суспільного сектору пропонує з цією метою використовувати такі три важелі економічного характеру: пряме регулювання державою обсягу забруднень, встановлення відшкодувань (штрафів) за понаднормове забруднення та введення квот (лімітів), які можна перепродати. Розглянемо докладніше їх вплив на поведінку економічних суб'єктів.

(1) *Безпосереднє регулювання* обсягів шкідливих викидів передбачає запровадження системи уніфікованих екологічних стандартів, які заборонено порушувати. У разі їх недотримання контролюючі органи мають право вживати каральних заходів аж до припинення підприємницької діяльності. Діючи таким чином, уряд фіксує обсяги виробництва на певному рівні, нижчому за оптимальний. Рис. 9.1 у частині (а) ілюструє наслідки політики прямого регулювання для галузі з досконалою конкуренцією, а також для окремої фірми в цій галузі в частині (б).

Для галузі, яка перебувала в точці рівноваги на перетині кривих попиту D і ринкової пропозиції S_m , введення з метою боротьби проти забруднення фіксованих обсягів виробництва на рівні Q_r , нижчому за рівноважний Q_m , означає скорочення пропозиції і переміщення її кривої до положення S_r . Відповідно, ціни на продукцію зростатимуть з P_m до P_r . Відзначимо, що внаслідок обмеження обсягів виробництва відбудеться скорочення добробуту споживачів у поточному періоді.

Якщо у виробничому секторі працює n фірм, то для окремого типового підприємства фіксація загальногалузових обсягів виробництва Q тягне за собою скорочення його частки в випуску сектора до q_r , що дорівнює співвідношенню Q_r та n . В умовах досконалої конкуренції середні витрати окремої фірми AC перебували на рівні її граничних витрат MC і, збігаючись із ціною блага на ринку P_m , означали для неї нульову прибутковість виробництва. А-протидія забрудненню довкілля за рахунок прямого державного регулювання, що вилилась у зростання ціни блага внаслідок скорочення його пропозиції, може створювати ситуацію, як на рис. 9.1.б, коли середні витрати виробництва фірми C_1 будуть нижчими, ніж ціни P_r на регульованому ринку. Тоді частина надлишку споживача потрапить до підприємців у формі додаткового прибутку π . Парадоксальний висновок про те, що пряме регулю-

вання виробництва фірм, які створюють забруднення, вигідне самим фірмам, теорія економіки суспільного сектору пояснює тим, що обмеження дії ринкових механізмів призведе до утворення штучних вхідних бар'єрів у галузь, знизить рівень конкуренції в ній і дозволить небагатьом підприємствам отримувати додаткові прибутки монопольного характеру.

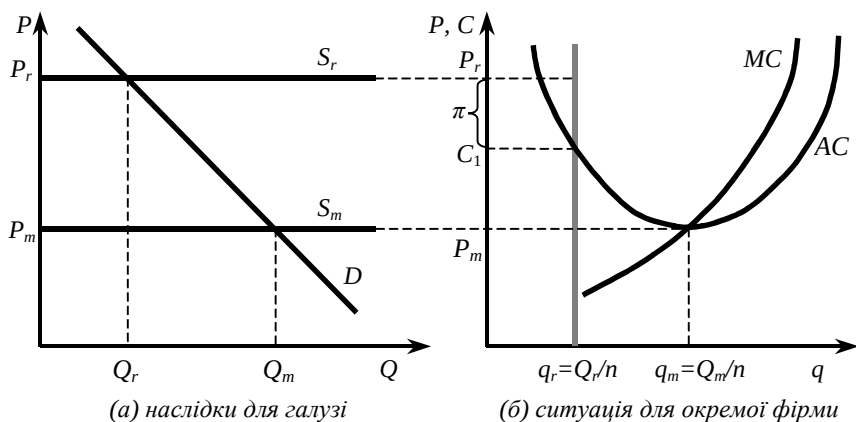

Рис. 9.1. Вплив прямого державного регулювання обсягів забруднень на добробут фірм, що завдають шкоди довкіллю своїм виробництвом

(2) *Встановлення грошових штрафів* за понаднормове завдання шкоди навколишньому середовищу чинитиме на поведінку виробників забруднення ефект, аналогічний дії додаткового адвалорного податку. Запроваджені відшкодування до державного бюджету за кожну одиницю виробленої продукції включатимуться їх продуцентами в ціну для кінцевих споживачів. Хоча в галузі відбудеться зростання цін і вихід частини фірм з бізнесу, тим не менше, новий оптимум, що утвориться, буде досягнутим на рівні відповідності цін середнім і граничним витратам. Це означає, що навіть після запровадження адвалорних штрафів між підприємствами зберігатиметься конкуренція, а прибутковість шкідливої виробничої діяльності прямуватиме до нуля. Надлишок споживача перерозподілятиметься на користь держави, яка повинна використати його на покращення екологічної ситуації, що, зрештою, поліпшуватиме добробут усіх членів суспільства.

У розвинутих країнах (Німеччині, Великій Британії, США) механізм стягнення штрафів побудований так, щоб стимулювати

підприємства-забруднювачі до інвестування в інноваційні технології, які зменшували б шкоду, що її завдає довікілью їх шкідливе виробництво. Якщо продукування товарів фірмою розглянути в розрізі лише тих витрат, які пов'язані зі зменшенням рівня забруднення, то в граничній формі виразу такі витрати, позначені як MAC , демонстрували б спадну залежність від обсягів забруднення (рис. 9.2). Коли податок (штраф) на викиди, введений в адвалорному вигляді на рівні t , повністю вилучається з обороту фірми до державного бюджету, підприємство обиратиме певний обсяг забруднення e_f . Якщо фірма отримуватиме пільгу на величину встановленого податку за умов реінвестування заощаджених коштів в очисні технології, вона зможе досягнути нижчого рівня кривої граничних екологічних витрат MAC' . Тоді за такого ж рівня штрафів за забруднення довікілья t підприємство завдаватиме шкоду довікілью на нижчому рівні e' .

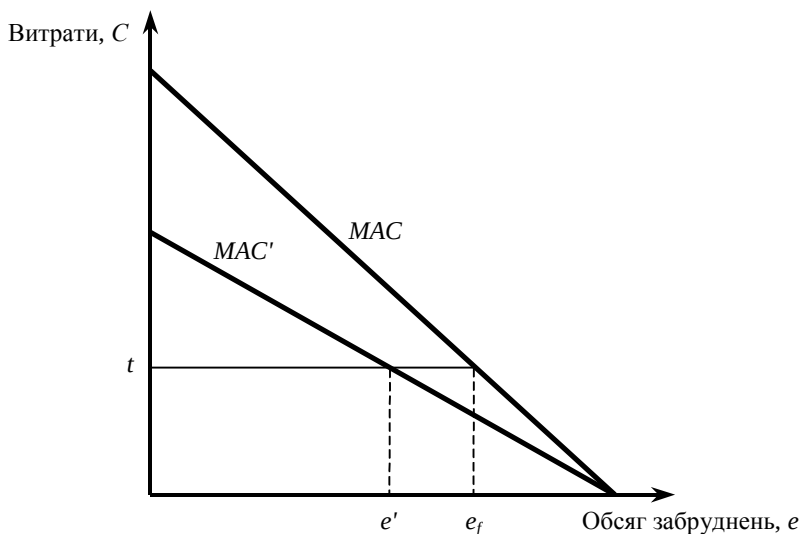

Рис. 9.2. Вплив оподаткування на забруднення фірмою довікілья

Порівнюючи можливості застосування штрафних стягнень та прямого регулювання у боротьбі за очищення довікілья, теорія економіки суспільного сектору віддає перевагу першим в умовах невизначеності або слабкої прогнозованості наслідків державного втручання. Хоча продуценти забруднення в таких умовах як група з особливими інтересами, здатна до самоорганізації та об-

стоювання своїх інтересів, будуть схильними до нав'язування варіанта якщо не цілковитої відмови від відшкодувань суспільству втрат за забруднення навколишнього середовища, то принаймні їх обмеження за рахунок прямого державного регулювання.

(3) *Квоти (ліцензії) на забруднення, якими можна торгувати*, виступають формою економічної боротьби за очищення довкілля, де поєднуються елементи методу прямого регулювання (1) та ринкового принципу (2). Її ідея в тому, щоб, встановивши загальну дозволена межу сукупних викидів, розподілити квоти на них між зацікавленими учасниками та дозволити їм торгувати цими квотами між собою. Така форма вважається найдемократичнішою; вона популярна в розвинутих країнах, оскільки дозволяє створити ринок квот на забруднення, який найефективніше і найпрозоріше перерозподілятиме ліцензовані обсяги між підприємствами та стимулюватиме їх до запровадження очисних технологій.

Тим не менше, метод торгівлі квотами також має і низку недоліків. По-перше, забруднення біосфери виявляється неприв'язаним до певних часових меж. Це може негативно впливати на сезонні цикли життєдіяльності деяких рослин або тварин. По-друге, ціна за забруднення, встановлена ринком під час довільних торгів, може виявитися нееквівалентною обсягу шкоди, завданої довкіллю певним покупцем квоти. По-третє, серйозні складнощі можуть утворитися у зв'язку з початковим розподілом квот до моменту торгівлі. Виникає питання, як визначити пропорцію, в якій наділяти ліцензією на забруднення фірми, що їх створюють? Світова практика виробила два методи, кожен з яких має вади. Один з них — «успадкування» квот у пропорції, яка була зафіксована між учасниками на момент першого розподілу. Очевидно, що він не враховує зміни обсягів викидів самих учасників у динаміці, а також є несправедливим по відношенню до новостворених підприємств-забруднювачів. Інший метод — вихідний розпродаж ліцензій на обсяги забруднень з аукціону — веде до відчутного завищення їх вартості на вторинному ринку, де здійснюватиметься їх перепродаж. Хоча такий підхід здатний наповнити державну скарбницю додатковими надходженнями (рис. 9.3).

Успішна боротьба з описаними проблемами методів протидії забрудненню біосфери планети та подолання їх обмежень є надто широким завданням, вирішувати яке неможливо лише за допомогою економічного інструментарію. Врахування інтересів майбутніх поколінь вимагає відмови від концепції егоїстичного споживання, яка панує сьогодні в світі, та переходу до нової етики добровільного самообмеження й екологічного альтруїзму.

Лише такий ощадливий підхід спроможний забезпечити збереження людської цивілізації в часі.

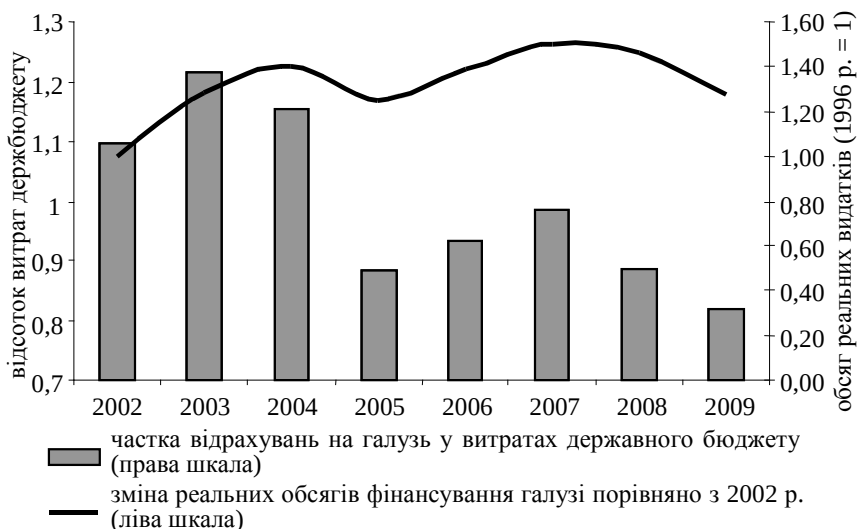

Рис. 9.3. Фінансування природоохоронної діяльності в Україні

Ключові положення

1. Матеріальний розвиток людської цивілізації, вступивши в суперечність із розвитком біосфери планети, породжує широке коло екологічних проблем. Ринок через ціновий механізм не розв'язує проблем забруднення довкілля та забезпечення міжчасової екологічної справедливості між поколіннями. Зазначені неспроможності породжують необхідність активного втручання державного сектору в економічні процеси та переорієнтації країн на концепцію «збалансованого розвитку» економіки.

2. Найпоширенішими способами інтерналізації екстерналій за допомогою суспільного сектору є безпосереднє регулювання екологічно шкідливої діяльності, запровадження системи грошових штрафів і квотування обсягів забруднення. Перший спосіб, забезпечуючи гарантовані точкові результати, може вести до зростання цін на деякі блага та послаблення конкуренції в регулю-

ваних галузях; другий, маючи ринкову природу, демонструє більшу ефективність в умовах невизначеності, але зачіпатиме добробут усіх учасників проблемної галузі; третій — дає можливість поєднати переваги першого та другого способів.

Терміни та поняття

Граничні екологічні витрати

Екологічні стандарти

Збалансований розвиток

Завдання для самоперевірки

1. Розкрийте сутність концепції «збалансованого розвитку». У чому її сильні та слабкі сторони?
2. Чому збалансований розвиток країни має виступати завданням для її суспільного сектору?
3. Поясніть проблеми використання традиційних економічних методик оцінювання вартості по відношенню до природного капіталу? Яким чином їх можна вдосконалити?
4. Порівняйте умови та результати застосування таких варіантів політики екологічного захисту, як пряме обмеження обсягів виробництва та встановлення системи штрафів. Які кожен з них має переваги та недоліки?
5. Чи можна погодитися з думкою, що квоти на забруднення, якими можна торгувати, є ефективним засобом захисту довкілля? Відповідь аргументуйте.

Завдання для індивідуальної роботи

Проблемні ситуації

Завдання 1. Рівень екологічного забруднення в країні протягом останніх 15 років підвищився вдвічі. Уряд країни вирішує питання щодо: 1) припинення надання державних субсидій на

встановлення очисного обладнання і 2) потрібного підвищення розміру податків і штрафів для підприємств-забруднювачів. На які фактори слід зважати для обґрунтування такого рішення? Охарактеризуйте ефективність подібного заходу з погляду його впливу на обсяги виробництва в країні та рівень цін. Які наслідки в такому випадку можливі для екологічної ситуації в країні?

Розрахунково-аналітичні завдання

Завдання 2. Для боротьби із понаднормативним забрудненням навколишнього середовища місцева адміністрація вирішила надати промислового підприємству субсидію на встановлення необхідного очисного обладнання. Унаслідок цього рівень шкідливих викидів підприємства скоротився до допустимих меж, що дозволило йому збільшити обсяг виробництва продукції із 65 млн одиниць до 80 млн одиниць. Ринкова ціна його продукції до надання субсидії становила 50 дол. за одиницю, а після надання — скоротилась до 42 дол. за одиницю. Рівень доходу підприємства в розрахунку на одиницю продукції після субсидування зріс на 13 %. Визначте розмір субсидії, наданої підприємству.

Завдання 3. Промислове підприємство в процесі своєї виробничої діяльності здійснює викиди в атмосферу, чим завдає шкоди суспільству. Обсяг виробництва продукції підприємства становить 800 одиниць, а його ринкова ціна — 35 дол. за одиницю. Для зниження ступеня забруднення повітря до суспільно прийнятного рівня необхідно, щоб підприємство скоротило обсяг випуску продукції на 25 %. Визначте, який розмір штрафу необхідно накласти на підприємство з метою досягнення оптимального для суспільства обсягу його виробництва, якщо цінова еластичність попиту на продукцію підприємства становить $-0,8$, а пропозиції — $0,6$.

Завдання 4. У країні, де існує ринок квот на забруднення, запроваджено екологічні квоти на забруднення повітря. Обсяг квоти для одного з підприємств-забруднювачів дорівнює 120 тоннам шкідливих речовин, а його фактичний рівень забруднення становить 350 тонн. Вартість технічного переоснащення виробничого обладнання з метою очищення повітря від шкідливих речовин до визначеного квотою рівня становить 40 млн грн, а річний прибуток підприємства — 12 млн грн. Підприємство вирішує додатково придбати необхідний обсяг квоти на забруднення, для чого йому слід буде витратити 10 млн грн. Визначте економічну доці-

льність придбання підприємством додаткового обсягу квоти, якщо розмір штрафу за перевищення норми шкідливих речовин становить 35 тис. грн за 1 тону.

Завдання 5. Обсяг виробництва підприємства-забруднювача становить 160 тис. одиниць продукції, ринкова ціна якої — 60 дол. за кожну. Витрати суспільства на ліквідацію наслідків забруднення становлять 50 % граничних витрат підприємства на виробництво продукції. Визначте обсяг суспільних втрат, викликаних забрудненням підприємством навколишнього середовища, якщо цінова еластичність пропозиції його продукції становить 1,1.

Кейс-завдання

Як реалізується екологічна політика в постсоціалістичних країнах?

Тривалий перехід до ринкової економіки та наявність великої кількості соціально-економічних проблем часто перешкождали виконанню невідкладних завдань екологізації економічного розвитку постсоціалістичних країн. Водночас у середині 2000-х років ситуація змінилася на краще. Так, за офіційними даними у 2005 р. Україна отримала надходжень від екологічних платежів у розмірі 676 млн дол. США (0,8 % ВВП), Росія — 465 млн дол. США (0,06 % ВВП), Білорусія — 365 млн дол. США (1,23 % ВВП), Молдова — 2,6 млн дол. США (0,09 % ВВП)¹. В Україні двократне зростання розмірів штрафів за забруднення навколишнього середовища за період з 2000 по 2005 зумовило пропорційне зростання бюджетних надходжень з 2 до 3,8 млн грн². Плата за шкідливі атмосферні викиди зросла у Білорусії (до 160 дол. США за тону SO₂ і 480 дол. США за тону NO₂), Молдові та Україні, водночас у Росії вона залишається дуже низькою — лише 5—10 дол. США / т.

¹ Меры по улучшению экологической политики. Прогресс в регионе Восточной Европы, Кавказа и Центральной Азии. — ОЭСР, 2007. — 157 с. — С. 78.

² Практика реализации экологического законодательства: ход модернизации систем экологического регулирования и контроля в странах Восточной Европы, Кавказа и Центральной Азии / Перевод с англ. — ОЭСР, 2007. — 136 с. — С. 113.

Екологічна політика в Україні реалізується за допомогою системи бюджетно-податкових інструментів, яка включає: екологічний податок, рентні платежі, збори за спеціальне використання природних ресурсів тощо. 2010 року нормативи платежів за забруднення було збільшено у 10—20 разів порівняно з попереднім законодавчо визначеним у 1999 році рівнем. Водночас неузгодженість національної нормативно-правової бази, фіскальний характер екологічних платежів, відсутність цільового призначення надходжень і недостатній контроль за дотриманням законодавства знижують ефективність у цілому прогресивних та проєвропейських реформ екологічної політики України.

У країнах регіону поступово зростає частка природоохоронних витрат у структурі державних видатків: у Росії — 2,8 %, у Молдові — 1,7 %, Білорусі — 1,6 %, а в Україні — лише близько 0,4 %¹. Варто також зазначити, що змінюються підходи до фінансування природоохоронної діяльності. Такі поняття, як «екобізнес» та «екоіндустрія», поступово проникають у ділове середовище пострадянських країн, про що свідчить хоча б той факт, що у Росії питома вага інвестицій в екологічні проєкти сягнула 32 % загальних природоохоронних витрат, а у Білорусії — 40 %². Проте, на жаль, нинішні природоохоронні заходи не дають можливості повною мірою компенсувати заподіяну шкоду, а в найкращому разі дозволяють компенсувати лише третину природоохоронних витрат.

Структура фінансування екологічних заходів у країнах Центрально-Східної Європи є традиційною і малодиверсифікованою, оскільки переважна частка видатків спрямовується на модернізацію безнадійно застарілих та неефективних систем очищування стічних вод (40 % екологічних витрат у більшості країн СНД). У Білорусі, Росії та Україні значна частина коштів спрямовується на заходи з контролю за забрудненням повітря (від 20 % до 43 %), у Молдові — на захист біорозмаїття та ландшафтів (37 %); в Україні — на управління відходами (15 %)³. Ще одна проблема, що має спадковий характер, — орієнтація екологічної політики на усунення наслідків забруднення, а не на запобігання таким випадкам. Похідною від попередньої є проблема традиційно низького рівня капітальних витрат природоохоронного комплексу (2—3 % загального обсягу витрат).

¹ Меры по улучшению экологической политики. Прогресс в регионе Восточной Европы, Кавказа и Центральной Азии. — ОЭСР, 2007— 157 с. — С. 77.

² Там само.

³ Там само. — С. 78.

Запитання для дискусії і завдання:

1) Які риси притаманні податковому та фінансовому регулюванню екологічної ситуації в постсоціалістичних країнах?

2) Які чинники стримують реалізацію активної політики охорони навколишнього середовища?

3) Складіть матрицю SWOT-аналізу системи охорони навколишнього середовища в Україні та визначте основні завдання щодо його вдосконалення. Результати оформіть у таблиці.

		Зовнішні умови розвитку системи охорони навколишнього середовища			
		Можливості (O)		Загрози (T)	
		1. ...	2. ...	1. ...	2. ...
Внутрішні умови розвитку системи охорони навколишнього середовища	Сильні сторони (S)	1. ...	Як скористатися можливостями системи охорони навколишнього середовища	За рахунок чого можливо знизити загрози системи охорони навколишнього середовища	
		2. ...			
	Слабкі сторони (W)	1. ...	Що заважає скористатися можливостями системи охорони навколишнього середовища	Як мінімізувати слабкі сторони, щоб уникнути загроз системи охорони навколишнього середовища	
		2. ...			

Література для поглибленого вивчення теми

1. *Бланкерт Ш.* Державні фінанси в умовах демократії. Пер. з нім. — К.: Либідь, 2000. — 654 с. — Гл. 24.

2. *Тодаро М. П.* Экономическое развитие: Учебник / Пер. с англ. Под ред. С. М. Яковлева, Л. З. Зевина. — М.: Экономический факультет МГУ, ЮНИТИ, 1997. — 671 с. — Гл. 10.

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ВИТРАТ СУСПІЛЬНОГО СЕКТОРУ

Тема 10

СФЕРА ДІЇ ПОДАТКІВ І ПОДАТКОВИЙ ТЯГАР

- 10.1. Податки як джерело фінансування суспільного сектору.
10.2. Сфера дії та зв'язок оподаткування з еластичністю за ціною.
10.3. Податковий тягар для різних видів податків.

Ключові положення

Терміни і поняття

Завдання для самоперевірки

Завдання для індивідуальної роботи

— проблемні ситуації,

— розрахунково-аналітичні завдання,

— кейс-завдання

Література для поглибленого вивчення теми

Ознайомлення з матеріалами теми допоможе студентам отримати такі **знання**:

- про те, що являє собою сфера дії податку;
- про вплив еластичності попиту або еластичності пропозиції за ціною на сферу дії податку;
- про зміни на ринку та в добробуті суб'єктів від застосування різних форм оподаткування.

Засвоївши матеріали теми, студенти зможуть набути таких **умінь**:

- визначати відсоткову зміну ціни для споживача і для виробника від запровадження податку;
- оцінювати наслідки збільшення/зменшення акцизних зборів для суб'єктів на різних ринках;
- аналізувати вплив від підвищення/зниження податкової ставки на доходи на добробут фізичних осіб;
- прогнозувати результати запровадження податків на ресурси та активи.

10.1. Податки як джерело фінансування суспільного сектору

Суспільний сектор, що робить витрати на забезпечення національної економіки необхідними суспільними благами, потребує стійкої бази фінансування. Очевидним джерелом забезпечення його видатків є державний бюджет країни, доходи якого формуються найбільшою мірою за рахунок податкових надходжень. Держава, будучи продуктом суспільної згоди, використовує узаконене право примусу отримувати безоплатно значну частину коштів від інших суб'єктів для фінансування суспільних потреб.

На членів суспільства — як фізичних, так і юридичних осіб — державою накладаються податкові зобов'язання у формі встановлених законом вимог у певні терміни сплачувати певні відрахування, що спрямовуються у ті чи інші державні фонди. Усі грошові кошти, що потрапляють у розпорядження держави, умовно об'єднуються категорією «бюджет».

Теорія фінансів стверджує, що джерелом податкових надходжень до бюджету у будь-якій країні є передусім доходи громадян і організацій. Такі податки прийнято розглядати як прямі. Крім доходів об'єктом прямого оподаткування здатна бути власність (земля, капітал, активи), що належить платникові податку. За непрямого оподаткування об'єктами є придбані чи продані товари, використані ресурси і т. ін.

Серед прямих податків, що стягуються в Україні, найважливішими є податок на прибуток підприємств (його внесок у дохідну частину консолідованого державного бюджету кризового 2009 р. скоротився до 12 % порівняно з 16 % у попередньому році) та податок з доходів фізичних осіб (15,4 і 16,3 % у відповідних роках). А більшу частину скарбниці країни, як показано на рис. 10.1, утворює податок на додану вартість. Його частка в доходах останні п'ять років коливається в межах 25—30 %.

Характеризуючи структуру податкових надходжень в Україні, слід відзначити її обмеженість і неефективність¹. У більшості розвинутих країн провідну роль у наповненні бюджету відіграють саме прибуткові податки. Оскільки податки на продукти в підсумку сплачуються кінцевими споживачами, їх застосування означає посилення податкового тиску на населення, яке до того ж здійснює різноманітні додаткові відрахування зі своїх заробітних плат. Тому, наприклад, у країнах Європи ПДВ залежно від типу товару стягується за дифере-

¹ Детальніше дивіться кейс-завдання в кінці теми

нційованими ставками, встановленими з урахуванням уявлень про справедливість, що існують у конкретному суспільстві.

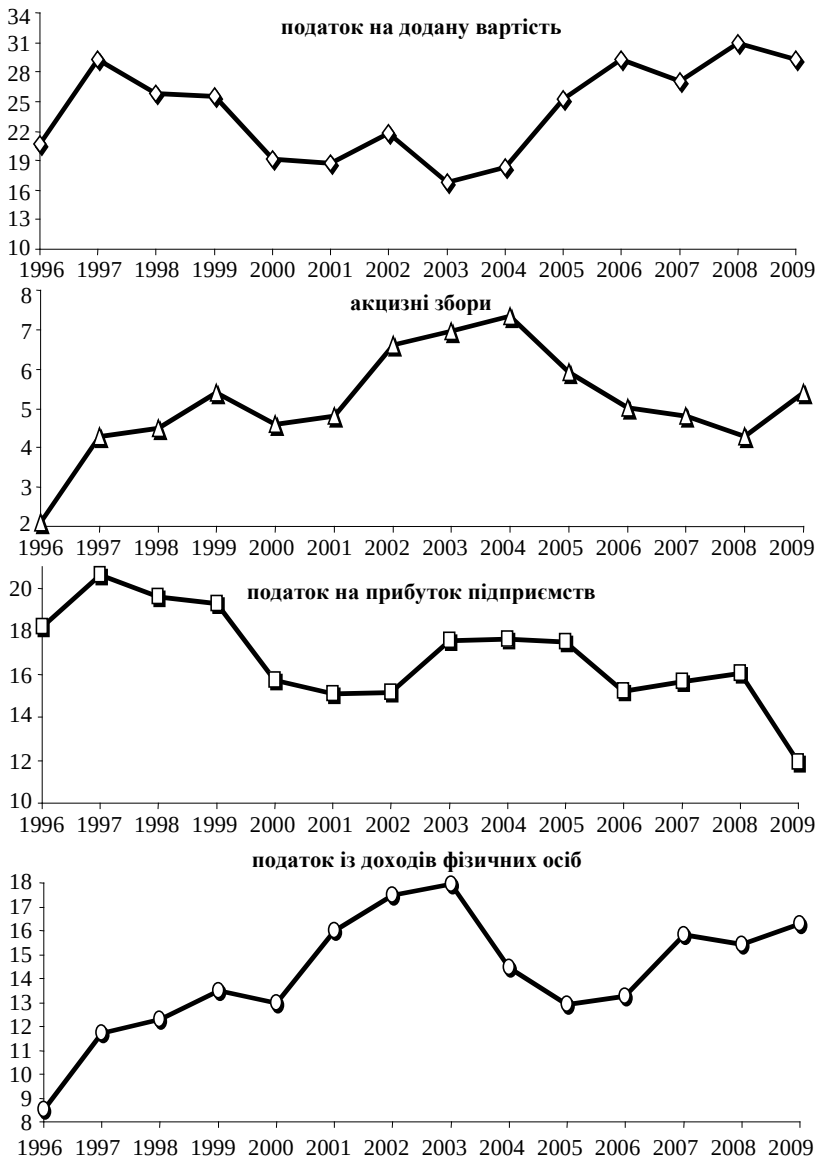

Рис. 10.1. Внесок деяких видів податків до дохідної частини зведеного бюджету України у відсотках

Обираючи той чи той об'єкт оподаткування і розподіляючи податкові зобов'язання, будь-який уряд намагається не тільки урізноманітнювати шляхи наповнення бюджету, а й впливати на поведінку платників і макроекономічні параметри рівноваги економіки. Особливої уваги заслуговує зміна поведінки ринкових гравців — під впливом тих чи тих податків вони змушені переорієнтовувати свої переваги та очікування, переналаштовувати свої виробничі плани та підприємницькі стратегії. Така корекція означає необхідність робити додаткові витрати, які по тому не надійдуть у формі вигід або доходів до жодного з учасників ринкових обмінів, — це так звані втрати суспільного добробуту від оподаткування.

Дослідники використовують різні варіанти класифікації податків, зважаючи на власні мету і завдання. Для теорії економіки суспільного сектору інтерес становлять: непрямі податки на товари, наприклад, у формі акцизних зборів; податки на прибутки компаній; податки на доходи фізичних осіб; а також наслідки оподаткування капіталу і фінансових активів. Дані види податків аналізуються під особливими кутами — економіка суспільного сектору зосереджує увагу на: 1) сфері дії податку та чинниках, що на неї впливають; 2) суспільних і ринкових втратах ефективності, які виникають унаслідок розриву між цінами і витратами підприємств під дією оподаткування; 3) зміни в економічній поведінці платників унаслідок запровадження податку.

Під *сферою дії податку* розуміють ефект від його (податку) запровадження на добробут членів суспільства. Важлива роль у цьому ефекті відводиться ринку, який через зміщення попиту чи пропозиції впливає на ціни, роз'єднуючи їх для споживачів і виробників. Позаяк унаслідок запровадження податку в платників виникають податкові зобов'язання, то ціна, яку сплачує за товар покупець P_C , не відповідатиме ціні, що отримує за свій товар виробник P_P . Розглянемо загальний випадок (рис. 10.2).

До запровадження податку (рис. 10.2.a) гранична готовність споживачів платити за товар відповідатиме граничним витратам виробників на його створення у точці перетину кривих D і S . На ринку встановиться рівноважна ціна на рівні P_E .

Після запровадження податку у розмірі $P_C - P_P$ (рис. 10.2.б) споживачі купуватимуть товар за ціною P_C , а виробники після сплати податку отримають за кожну продану одиницю P_P грошей. Невідповідність цін вестиме до порушення ринкової рівноваги та падіння обсягів торгівлі товаром до рівня Q_T . Частина надлишків споживача (β) і виробника (γ) через податок перероз-

поділятиметься на користь держави. Оскільки ринок не зможе оперувати частиною товарів в обсязі $Q_E - Q_T$, то побічним наслідком запровадження податку стане виникнення ринкової неефективності та безповоротна втрата частини суспільного добробуту в обсязі $\varepsilon + \zeta$. Результати від запровадження податку для добробуту суспільства узагальнено в табл. 10.1.

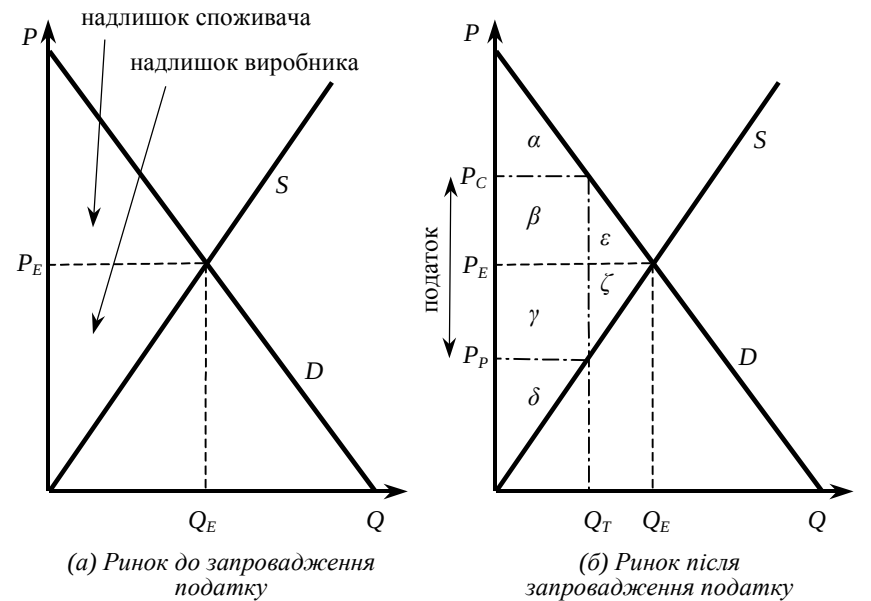

Рис. 10.2. Сфера дії податку на конкурентному ринку

Таблиця 10.1

ДОБРОБУТ ЧЛЕНІВ СУСПІЛЬСТВА
ДО І ПІСЛЯ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ПОДАТКУ*

Члени суспільства	Добробут	
	до введення податку	після введення податку
Споживачі	$\alpha + \beta + \varepsilon$	α
Виробники	$\gamma + \delta + \zeta$	δ
Держава	—	$\beta + \gamma$
Суспільство в цілому	$\alpha + \beta + \gamma + \delta + \varepsilon + \zeta$	$\alpha + \beta + \gamma + \delta$

* характеризується на основі рис. 10.1.б.

10.2. Сфера дії та зв'язок оподаткування з еластичністю за ціною

Запровадження більшості податків у короткостроковому періоді насамперед знижує обсяги пропозиції оподаткованих товарів, адже у підприємців зростають відрахування з їхнього виторгу. При цьому важливого значення набуває ступінь еластичності ринкових кривих: він визначатиме розміщення сфери дії податку між споживачем і виробником. Розглянемо дане явище докладніше.

Якщо попит на товар за ціною є еластичним, це означає, що за певної зміни його ціни обсяг купівлі товару також помітно зміниться. Навпаки, за нееластичного попиту спостерігатиметься невелика залежність обсягів закупівлі товару від ціни. Оскільки введення податків впливає саме на ціни, то еластичність попиту, зрештою впливатиме на добробут ринкових учасників (рис. 10.3).

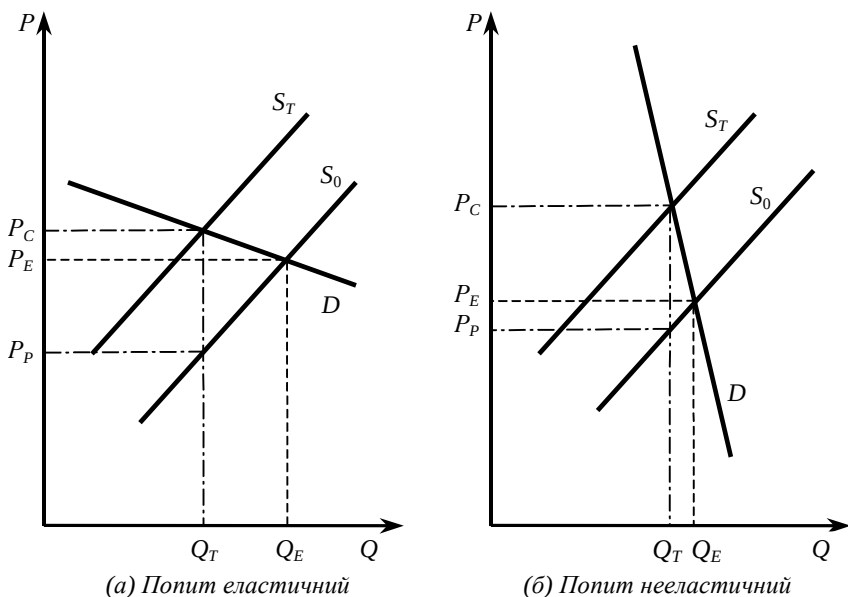

Рис. 10.3. Вплив еластичності попиту на сферу дії податку

Як видно з графіків, за високоеластичного попиту за ціною основна частина від запровадження податку $P_C - P_P$ перекладається на виробника — частка його надлишку скорочується помі-

тно сильніше, ніж у споживача. Причиною цього є те, що в еластичних за ціною товарів найчастіше є близькі замітники, на які переключатиметься увага покупців після запровадження податку на аналізований товар.

Навпаки, за нееластичного попиту за ціною основне навантаження зі сплати податку нестиме споживач — він не може легко відмовитися від купівлі оподаткованого продукту, бо у останнього практично не існує заміників. Відзначимо, що обсяги торгівлі продуктом на ринку при цьому скоротяться несуттєво: від Q_E до Q_T . Прикладами таких продуктів є пальне, деякі алкогольні вироби, ліки і т. ін.

Тепер розглянемо вплив еластичності пропозиції за ціною на результати оподаткування. Коли пропозиція досконало еластична, то за даного рівня цін виробники можуть запропонувати будь-яку кількість товару. Тому за включення у ціну товару податку все навантаження переміститься на надлишок споживача (рис. 10.4), адже для виробника ціна не прив'язана до обсягів виробництва. Такий стан може спостерігатися на досконало конкурентних локальних ринках, найчастіше протягом жорстко обмежених відтинків часу.

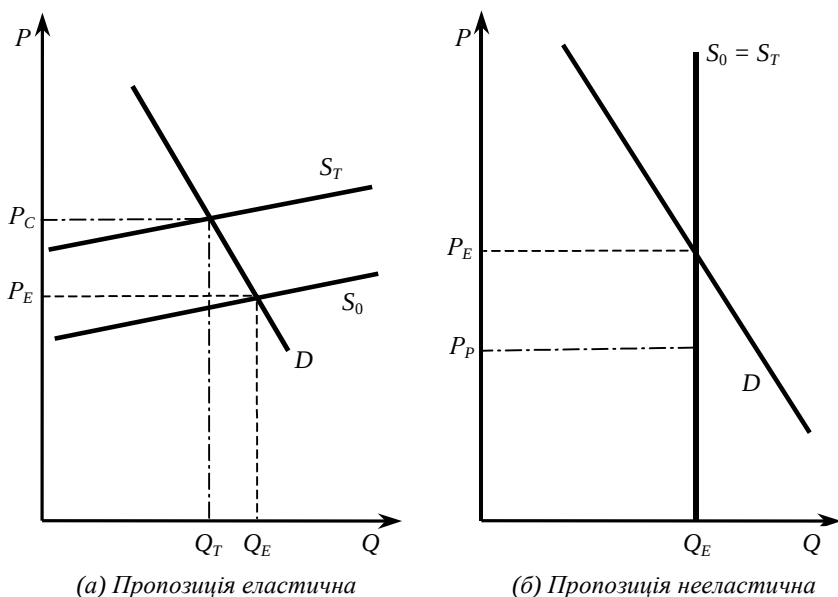

Рис. 10.4. Вплив еластичності пропозиції на сферу дії податку

У довгостроковому періоді може виникати протилежна ситуація, коли учасники ринку через певний час пристосовуються до нової кон'юнктури, що утворилася після запровадження податку на товар. Унаслідок цього обсяги пропозиції товару перестають залежати від рівня цін (тобто пропозиція стає нееластичною), а запровадження податку зменшуватиме надлишок і добробут виробника (рис. 10.4).

Отже, у визначенні наслідків оподаткування еластичність попиту і пропозиції відіграє ключову роль. Узагальнити їх узаємозв'язки можна за допомогою такої таблиці.

Таблиця 10.2

**НАСЛІДКИ ВВЕДЕННЯ ПОДАТКУ ДЛЯ РИНКУ
І ДОБРОБУТУ З УРАХУВАННЯМ ЕЛАСТИЧНОСТІ**

		Попит		Пропозиція	
		еластичний	нееластичний	еластична	нееластична
Ринок	обсяги виробництва	суттєво скорочуються	несуттєво скорочуються	скорочуються	практично не змінюються
	ціни	дещо зростають	помітно зростають	зростають на величину податку	практично не змінюються
Добробут	споживачів	дещо знижується	суттєво знижується	суттєво знижується	практично не змінюються
	виробників	суттєво знижується	дещо знижується	практично не змінюються	суттєво знижується
Сфера дії податку		зміщується на виробників	зміщується на споживачів	зміщується на споживачів	зміщується на виробників

Спираючись на дані про еластичність попиту E_D і еластичність пропозиції E_S , можна математично визначити рівень зростання цін для виробників і для споживачів унаслідок запровадження податку. Пригадаємо, що еластичність — це відношення зміни обсягів виробництва ΔQ до зміни рівня ціни ΔP у відсотках:

$$E_D = \frac{\Delta Q_C^{\%}}{\Delta P_C^{\%}}; \quad (10.1)$$

$$E_S = \frac{\Delta Q_P^{\%}}{\Delta P_P^{\%}}, \quad (10.2)$$

де індекси C і P позначають відповідні параметри — обсяги торгівлі і ціни — для споживачів і виробників. Врахуємо, що на ринку, який поєднує попит з пропозицією, зміна обсягів торгівлі від податку для споживачів еквівалентна зміні для виробників ($\Delta Q_C = \Delta Q_P$).

Оскільки податок T у відсотках — це різниця між цінами споживачів P_C і виробників P_P ($T = \Delta P_C^{\%} - \Delta P_P^{\%}$), то включивши його до формул еластичності (10.1) і (10.2),

$$E_D = \frac{\Delta Q_P^{\%}}{T + \Delta P_P^{\%}}; \quad (10.3)$$

$$E_S = \frac{\Delta Q_C^{\%}}{\Delta P_C^{\%} - T}, \quad (10.4)$$

після перетворень можна встановити відсоток зростання цін від введення податку для виробників:

$$\Delta P_P^{\%} = \frac{T \cdot E_D}{E_S - E_D}, \quad (10.5)$$

і за аналогічною схемою — для споживачів:

$$\Delta P_C^{\%} = \frac{T \cdot E_S}{E_S - E_D}. \quad (10.6)$$

Отже, формули (10.5) і (10.6) доцільно використовувати для визначення сфери дії податку на споживачів і виробників.

10.3. Податковий тягар для різних видів податків

Тепер розглянемо докладніше, як окремі види податків (на доходи, на активи, акцизи і т.д.) впливають на ринок і його учасників. Спочатку зауважимо, що податки в основному можуть нараховуватися у два способи:

а) як фіксована сума грошей T :

— на кожну одиницю товару (наприклад, 1 грн на кілограм, літр, штуку тощо). Тоді нова ціна товару з податком становитиме: $P_T = P + T$. Податок, накладений у такій формі, називається *специфічним*;

— на результати виробничої діяльності (прибуток) — *акордний* податок;

б) як відсоток t :

— на ціну одиниці товару (наприклад, 1 % на вартість кілограма, літра, штуки тощо). Ціна товару з доданням до нього у такий спосіб податком розраховуватиметься як $P_t = P \cdot (1 + t)$. Форма даного типу оподаткування називається *адвалорною*;

— на результати виробничої діяльності — *пропорційний* податок.

Застосування різних форм оподаткування для кожного з видів податків матиме різні результати. Проаналізуємо їх докладно.

(1) **Акцизний податок.** Акцизний податок — найпростіший вид непрямого податку, що накладається на товари масового споживання. Він включається до ціни продукції і тягар з його уплати найчастіше несе кінцевий споживач. Наслідком введення акцизу стає зниження попиту на товар на фоні зростання ціни (рис. 10.5).

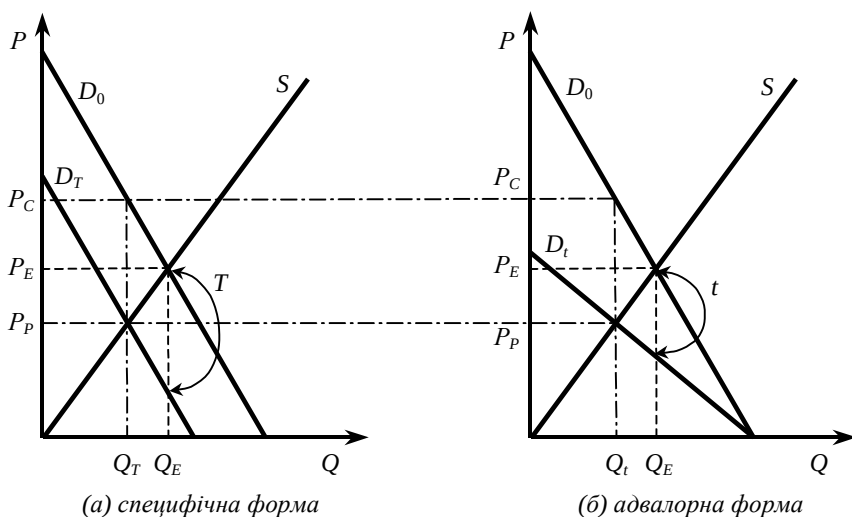

Рис. 10.5. Оподаткування акцизом товару в різних формах

Рис. 10.5 побудований таким чином, щоб забезпечити однаковий рівень надходжень до бюджету від запровадження акцизу на товар у специфічній і адвалорній формах в обсязі $P_C - P_P$. Він дає можливість проілюструвати відмінності у формах оподаткування. Якщо за вживання специфічної форми крива початкового попиту D_0 зсувається паралельно вниз до D_T , то адвалорне оподаткування змінює кут її нахилу до положення D_t . Але частка введеного податку відносно початкової ціни P_E буде відмінною: у випадку (а) T буде значно вищою, ніж t для випадку (б). Дана відмінність має велике значення для податкової політики — на неї слід звертати, якщо фізична ринкова ціна підакцизного товару є маленькою або ж, навпаки, великою.

(2) **Податок на прибуток фірм.** Об'єктом оподаткування також можуть бути кошти, які залишаються в розпорядженні фірми після вирахування з її загального виторгу TR понесених під час виробництва сукупних витрат TC . Прибуток π , що утворився, може обкладатися податком в акордній і пропорційній формах. У першому випадку прибуток визначатиметься як $\pi_T = TR - TC - T$; у другому $\pi_t = (1 - t) \cdot (TR - TC)$. Важливо те, що жодна з форм не позначатиметься на оптимальному обсязі виробництва фірми¹, отже, не впливатиме на пропозицію товару і рівновагу на ринку. Вважається, що податок на прибуток, запроваджений на «розумному» рівні, не змінюватиме ринкових цін і цілковито перекладатиметься на добробут фірми. З цієї ж причини він не утворюватиме і втрат суспільного добробуту. Але в разі надмірного прибуткового податку підприємці шукатимуть шляхів ухилення від його сплати (докладніше див. тему 12).

(3) **Податки на доходи фізичних осіб.** Надходження від прямих податків на доходи домогосподарств теоретично залежать від тривалості робочого дня, а також від вибору працівників між високою заробітною платою і тривалим дозвіллям. Розмір таких податків впливатиме на пропозицію робочої сили і рівень безробіття.

Дохід і дозвілля працівника, виміряні часом, що на них виділяється, можна розглянути як два альтернативні блага, серед яких розподіляються його переваги. Під час вибору між ними під дією оподаткування доходів виникають ефект заміщення та ефект реального доходу. Ефект заміщення означатиме, що відносна вартість годин, відведених на заробляння доходу, обкладеного податком, порівняно з годинами на дозвілля падатиме. Отже, праців-

¹ Якщо метою підприємства є максимізація прибутку, а не максимізація виторгу.

ник для збереження свого добробуту на попередньому рівні волітиме виділити додаткову кількість часу на дозвілля. Водночас спрацює й ефект доходу: кількість грошей, що залишаться на руках у працівника, після сплати податку зменшиться, а це означатиме, що для підтримки добробуту на попередньому рівні йому доведеться спрямувати додаткову кількість годин від дозвілля на заробляння доходу.

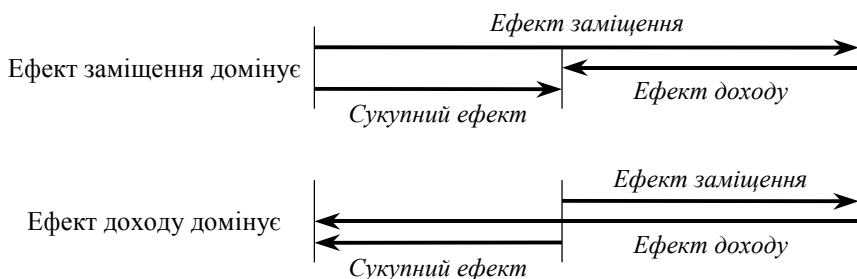

Рис. 10.6. Попит на дозвілля під дією ефекту доходу й ефекту заміщення (в годинах)

У підсумку, зміна пропозиції годин праці (обернена до попиту на дозвілля) внаслідок оподаткування доходів фізичних осіб залежатиме від того, який з ефектів є сильнішим (рис. 10.6).

Для населення, згрупованого за різними ознаками, співвідношення ефектів різнитиметься. Наприклад, для людей з високим рівнем оплати праці характернішою буде ситуація домінування ефекту заміщення. За збільшення податкових відрахувань із заробітної плати вони відмовлятимуться від додаткових годин роботи. Навпаки, у низькокваліфікованій робочій силі ефект доходу виявлятиметься потужніше: оподаткування доходів на вищому рівні підштовхуватиме їх до збільшення пропозиції праці за рахунок дозвілля.

(4) Податки на ресурси. Різні види ресурсів, які підприємства використовують у виробничому процесі, — капітальні, трудові, сировинні — можуть виступати також об'єктом оподаткування. *Модель Харбергера* [34], що в теорії суспільного сектору розглядається як така, яка описує загальну рівновагу, також вдало характеризує наслідки додаткового оподаткування ресурсів.

У моделі Харбергера за схемою Еджуорта аналізується виробництво тільки двох благ, X та Y , для яких використовують два ресурси — капітал K і працю L . Ціною капіталу виступатиме

відсоткова ставка r , а ціною робочої сили — заробітна плата w . Благо X вважається капіталомістким і створюється в промисловому секторі; Y , навпаки, потребує пропорційно більшої кількості праці.

Модель базується на низці передумов: виробничих функціях, що демонструють постійний ефект масштабу (типу Коба—Дугласа); закритому типі економіки та відсутності трансграничного переміщення ресурсів; досконало конкурентних ринках факторів виробництва. Аналіз здійснюється для короткострокового періоду і передбачає незмінність сукупного обсягу K і L .

З останньої передумови випливає, що попит на ресурс — нехай це буде капітал — для одного продукту (наприклад, Y) можна обчислити як різницю між сукупним попитом на капітал і попитом в іншому секторі (відповідно, X). Тоді крива капітального попиту K^D для Y матиме додатний кут нахилу, а для X — від'ємний. Оскільки ціною капіталу для обох випадків залишається відсоткова ставка, то криві K^D_X і K^D_Y можна поєднати на одному графіку (рис. 10.7,а).

Введення пропорційного податку t на капітал означатиме, що попит у капіталointенсивному секторі X знизиться до рівня $K^{D_{X-t}}$. Під дією ринкових сил рівновага на ринку капіталу опиниться у точці E_2 , а $K_E - K_T$ одиниць капіталу переміститься в сектор Y . Перерозподіл капіталу між секторами вестиме до утворення нового стану в системі координат коробки Еджуорта (рис. 10.7.б).

Нехай початкова точка рівноваги між виробниками E_1 перебувала на контрактній кривій. Введення податку 1) зробить у секторі X відносно вартість капіталу більш високою, а отже, трансформує його ізокошту IC_1 у нове положення IC_2^X ; 2) змістить ізокванту Q_1^X виробників X до такого стану Q_2^X , коли кількість залученого капіталу буде меншою на $K_E - K_T$ одиниць; 3) розширить можливості виробників Y залучати капітал, змістивши їх бюджетне обмеження IC_1 до IC_2^Y і виробничу функцію Q_1^Y до нового положення Q_2^Y ; 4) утворить нову точку рівноваги E_2 , в якій збігатимуться граничні рівності виробників $(1 + t) \cdot MRTS_{LK}^X = MRTS_{LK}^Y$.

Слід зазначити, що ситуація в E_2 означає локальну рівновагу кожного із секторів, коли їх ізокванти стикаються з ізокоштами, але розподіл ресурсів між секторами є неефективним. З моделі Харбергера випливає, що внаслідок оподаткування капіталу ситуація на ринку праці залишається без змін, $L^D_X = L^D_Y$, а рівень оплати праці w утримується на попередньому рівні w_E (рис. 10.7,в). Цим пояснюється те, що в т. E_2 не досягається оптимуму.

Усі втрати добробуту від введення податку переміщуватимуться на власників і споживачів капіталу, поліпшуючи стан тих, які використовують працю.

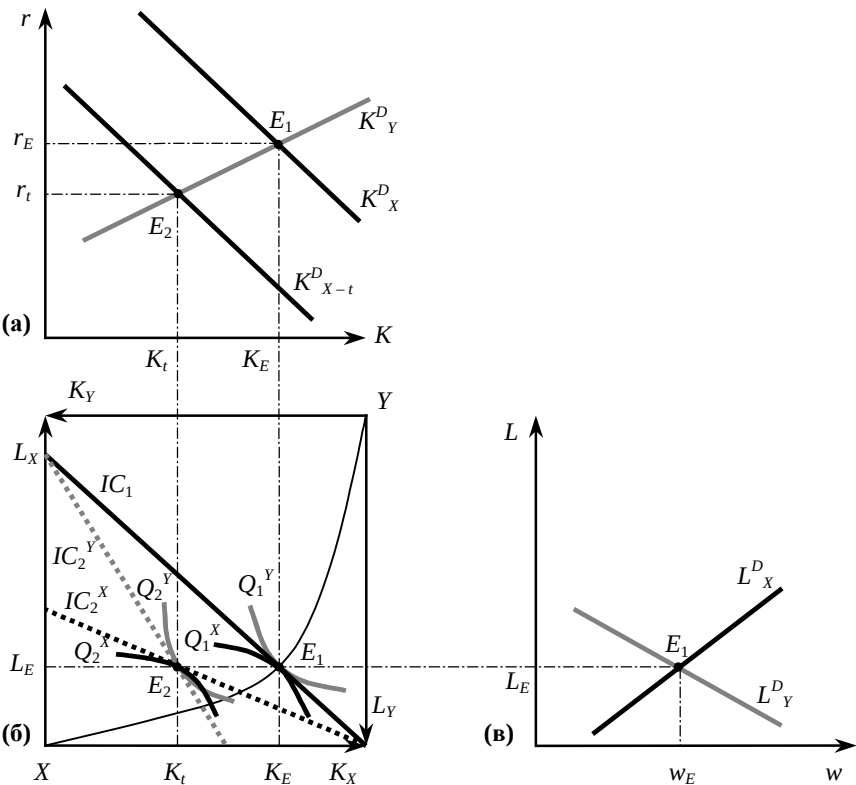

Рис. 10.7. Модель Харбергера

Висновок, який випливає з моделі Харбергера, є таким: запровадження податку на виробничий ресурс A , що інтенсивно використовується в певній галузі, вестиме до переміщення добробуту від власників ресурсу A до власників інших ресурсів унаслідок падіння віддачі від ресурсу A .

(5) **Податки на активи.** Один із напрямів оподаткування, якому також варто приділити увагу, — це податки на активи. Вони здавна використовувалися для наповнення скарбниці грошима. Більшість активів (нерухомість, земля, майно і т.д.) здатні

приносити дохід у певному відношенні до їх вартості. Запровадження податку на віддачу від активів у деяких випадках впливатиме на їх ринкову вартість або капіталізацію, змінюючи добробут їх власників. Розглянемо результати оподаткування активів за схемою, запропонованою Куліс і Джоунс [33].

Можливими є дві ситуації: коли частка активу, на який націлено оподаткування, є малою на ринку і коли його величина є порівняною з обсягами ринку (тобто суттєвою). У першому випадку запровадження податку не впливатиме на рівновагу на ринку, але зменшуватиме капіталізацію активу.

Припустимо, що певний актив щороку приносить дохід в обсязі 10 тис. грн. Якщо середньоринкова рівноважна віддача від активів подібного класу становить 10 %, то це означає, що капіталізація активу становитиме 100 тис. грн ($10 \text{ тис.} / 0,1 = 100 \text{ тис.}$). Коли уряд вводить 2-відсотковий податок на такі активи, то доходи, отримані їх власниками, скоротяться на 2 тис. грн. Запровадження податку на конкретний актив, частка якого в обсягах ринку є малою, не впливатиме на сукупний попит і пропозицію активів, а отже, і на їх ціну (обраховану як віддача від усіх активів на ринку). Але воно змінюватиме капіталізацію конкретного активу: за $10 - 2 = 8$ тис. грн чистого доходу, співвіднесених з ринковою віддачею в 10 %, вона становитиме 80 тис. грн, зменшуючи добробут своїх власників на 20 тис. грн ($100 \text{ тис.} - 80 \text{ тис.}$ грн).

В умовах, коли частка активу в обсягах ринку є високою, введення податку зменшуватиме середньоринкову віддачу від усіх активів і знижуватиме сукупний ринковий попит на них. На цифрах попереднього прикладу 2 % податку скорочуватимуть рівноважну дохідність із 10 до 8 % річних. Хоча індивідуальні доходи власника великого активу як і раніше скоротяться до 8 тис. грн, але, співвіднесені з ринковою віддачею, вони забезпечуватимуть збереження капіталізованої вартості активу на доподатковому рівні: $8 \text{ тис.} / 0,08 = 100 \text{ тис.}$ грн. Побічним наслідком падіння попиту на активи стане виникнення некомпенсованих утрат суспільного добробуту, які нестимуть як покупці активів, так і їх власники.

Тобто, вдаючись до політики оподаткування активів, уряд має знайти компроміс між капіталізацією податків і появою несправедливості по відношенню до власників активів, що виникають у першому випадку, та рівномірним розподілом сфери дії податку на фоні алокаційної неефективності, які виявляються у другому випадку.

1. Вплив податків на економічну систему є різноспрямованим: вони зачіпають добробут економічних суб'єктів, змінюють їх економічну поведінку, трансформують макроекономічні параметри. Ступінь їх впливу також не є однаковим — він залежить од об'єкта, форми оподаткування та сфери дії податку. Для теорії економіки суспільного сектору інтерес являють такі наслідки запровадження податків, як перерозподіл надлишків споживача і виробника на користь держави, а також виникнення у них некомпенсованих втрат добробуту.

2. Розмір таких втрат визначатиметься найбільшою мірою еластичністю попиту і пропозиції на товар чи послугу. Якщо попит є високоеластичним або у пропозиції спостерігається низька еластичність, то наслідки оподаткування таких благ значною мірою відчуватимуть виробники. Коли попит демонструє низьку еластичність, або ступінь еластичності пропозиції є високою, навпаки, введені податки суттєво скорочуватимуть добробут споживача.

3. Ефект від зміни форми оподаткування також може бути різним залежно від виду.

- Застосовувати акциз в адвалорній формі доцільніше для товарів, ціна яких є невисокою, а в специфічній — для значних благ.

- Податок на прибуток підприємств, запроваджений на помірному рівні, не породжує втрат суспільного добробуту, оскільки сума, виплачена фірмою, не перерозподіляється через ринок, а безпосередньо потрапляє до державного бюджету.

- Введення податків на доходи фізичних осіб позначається на пропозиції праці, порахованої в годинах: особи з високою оплатою праці схильні до її скорочення, а працівники з низькою зарплатою намагатимуться збільшувати кількість відпрацьованого часу. Визначальну роль тут відіграватимуть співвідношення ефекту доходу та ефекту заміщення в перевагах працівника.

- Податок, об'єктом якого є певний ресурс, впливатиме на ринки комплементарних і субститутивних ресурсів і на добробут їх власників, змінюючи з певним лагом структурні пропорції в національному господарстві.

- Податки на активи, частка яких на ринку є незначною, вестимуть до падіння їх капіталізації, але не змінюватимуть ситуа-

цію на ринку. Якщо оподаткуванню піддається актив з високою часткою на ринку, відбудеться падіння попиту на нього, але його капіталізація не зазнає змін.

Терміни та поняття

Адвалорний податок
Акордний податок
Еластичність
Капіталізація активу
Пропорційний податок
Специфічний податок
Сфера дії податку

Завдання для самоперевірки

1. Пригадайте та дайте характеристику основним джерелам формування доходів бюджету. Від чого залежатиме частка кожного з них у структурі доходів?

2. Чому в розвинутих країнах більшість податкових надходжень потрапляє до бюджету від прямих податків, а в країнах, що розвиваються, від непрямих?

3. Що таке сфера дії податку? Як вона вимірюється? Від яких чинників вона залежить?

4. Чи впливає еластичність пропозиції товару на обсяг грошових надходжень до бюджету від податку на прибуток підприємства, яке виробляє цей товар?

5. У чому відмінність між застосуванням акцизного податку на товар у специфічній та адвалорній формі?

6. Розкрийте вплив ефекту доходу та ефекту заміщення у часових перевагах працівника на запровадження додаткового податку на їх доходи. Як податок на доходи впливатиме на рівень безробіття в країні?

7. Чому введення податку на ресурс впливає на структурні пропорції національної економіки? Поясніть це за допомогою моделі Харбергера.

8. Як ринкова частка активу, на який запроваджується податок, визначатиме подальші зміни ситуації на ринку? Чи впливатиме вона на обсяг податкових надходжень від такого податку?

Завдання для індивідуальної роботи

Проблемні ситуації

Завдання 1. Урядом країни винесено на обговорення в суспільстві пропозицію про відміну податку на землю, замінивши його відповідним збільшенням акцизу на горілчані вироби. При цьому загальний розмір зібраних податків залишиться незмінним. Визначте можливі причини щодо прийняття такого заходу та потенційні зміни добробуту окремих членів суспільства. Оцініть таку пропозицію з погляду таких критеріїв — справедливості, економічної нейтральності, організаційної простоти, гнучкості оподаткування, прозорості.

Завдання 2. Чергове підвищення ставки оподаткування доходів громадян викликало зниження темпів зростання оплати праці в країні. Обґрунтуйте можливі наслідки від запроваджених змін за такими напрямками: доходи та видатки бюджету, ухилення від сплати податку та тіньова економіка, рівень життя населення та соціальний захист, підприємницька активність і розвиток малого бізнесу, прибуток підприємств, економічне зростання.

Розрахунково-аналітичні завдання

Завдання 3. У країні вводиться 5-відсотковий податок на предмети розкошу. Визначте, як це відобразиться на ринковій ціні їх продажу та доході виробника, якщо еластичність попиту і пропозиції за ціною предметів розкошу становлять, відповідно, $-0,6$ і $0,95$.

Завдання 4. Запровадження податку з продажу квартир призвело до скорочення попиту на них на 5% , при цьому ціна зросла на 10% . Визначте ставку запровадженого податку, якщо еластичність пропозиції за ціною таких благ становить $1,6$.

Завдання 5. Еластичність пропозиції автомобілів за ціною становить $1,9$. Визначте, якою була ставка податку на продаж авто-

мобілів, якщо його відміна призвела до збільшення обсягів виробництва вітчизняних автомобілів на 10 %, а ціна їх продажу скоротилася на 5 %.

Завдання 6. Після введення акцизу на тютюн у розмірі 15 % від його ціни дохід його виробників у розрахунку на одиницю продукції (з урахуванням введеного акцизу) знизився із 100 дол. до 96 дол. Визначте еластичність пропозиції тютюну, якщо еластичність попиту на нього становить – 0,43.

Кейс-завдання

Як функціонує система оподаткування в Україні?

У сучасному світі далеко не кожен уряд може дозволити собі запровадити низький рівень податків задля стимулювання економічного зростання країни та поліпшення добробуту суспільства. Через систему оподаткування в більшості країн перерозподіляється значна частина ВВП, при цьому граничні витрати її функціонування перевищують граничні вигоди. Така ситуація є характерною і для України, де проблема оптимізації податків залишається актуальною вже тривалий час.

Недосконаlostі вітчизняної системи оподаткування пов'язані з неузгодженістю та суперечливістю окремих податкових законів, нестабільністю законодавства, надмірним податковим навантаженням на платників, безсистемним і невиннованим наданням пільг. Окрім того, відзначається невідповідність механізмів стягнення цілої низки податків їх економічному змісту та призначенню, що нівелює їх регулятивний вплив на економічних суб'єктів і спричиняє скорочення оподатковуваних оборотів.

Податкове навантаження на економіку України протягом 2010—2012 років становило 38—35 % ВВП, що перевищує його рівень у багатьох розвинених країнах. Зокрема, за даними ОЕСР¹ у 2011 році в США сукупні податкові надходження становили 25,1 % ВВП, в Австралії — 25,6 %, у Кореї — 25,9 %, в Ірландії та Японії — 27,6 %, у Швейцарії — 28,5 %, у Канаді — 31 %, у Португалії — 31,3 %, в Іспанії — 31,6 %. У розвинених країнах —

¹ Total tax revenue. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // http://www.oecd-ilibrary.org/taxation/total-tax-revenue_20758510-table2

Велика Британія, Німеччина та Люксембург — рівень податкового навантаження перебуває в межах 35—37 % ВВП, а в Австрії, Італії, Норвегії, Фінляндії, Бельгії, Франції та Швеції — коливається на рівні 42—44 % ВВП.

Податки формують понад 80 % загальних доходів зведеного бюджету України. Найвагомішим бюджетотворчим податком є податок на додану вартість (27—32 % протягом 2010—2012 років), водночас прямі податки, зокрема на доходи фізичних осіб і на прибуток підприємств, сукупно створюють суттєвий дисбаланс на свою користь, який зумовлюється високими граничними ставками на капітал і робочу силу (табл. 10.3).

Таблиця 10.3

**ПОДАТКОВІ НАДХОДЖЕННЯ ЗВЕДЕНОГО БЮДЖЕТУ
УКРАЇНИ у 2010—2012 рр.**

(% до доходів зведеного бюджету)

	2010	2011	2012
Податкові надходження	74,6	84,0	80,9
Податок на доходи фізичних осіб	16,2	15,2	15,3
Податок на прибуток підприємств	12,8	13,8	12,5
Збори за спеціальне використання природних ресурсів, із них:	4,0	3,7	3,9
— плата за землю	3,0	2,7	2,8
Податок на додану вартість	27,5	32,7	31,2
Акцизний податок	9,0	8,5	8,6
Податки на міжнародну торгівлю та зовнішні операції	2,9	2,9	3,0
Рентна плата, збори на паливно-енергетичні ресурси	—	5,3	3,9
Інші податкові надходження	2,2	1,9	2,5

Джерело: Бюджетний моніторинг: аналіз виконання бюджету за 2012 рік / [Зубенко В. В., Самчинська І. В., Рудик А. Ю. та ін.] ІБСЕД, Проект «Зміцнення місцевої фінансової ініціативи (ЗМФІ-II) впровадження», USAID. — К., 2013. — 73 с. — С. 23.

Вирішальний вплив на нинішню систему оподаткування в Україні спричинив прийнятий 2011 року Податковий кодекс. Відповідно до його положень майже вдвічі зменшилася кількість податків (із 28 загальнодержавних і 14 місцевих податків і зборів до, відповідно, 18 і 5 платежів), що відбулося, переважно за ра-

хунок податків, які фактично не функціонували. Зокрема, серед платежів, які було скасовано, — податок на нерухоме майно, збір за проведення гастрольних заходів і податок на промисел. Водночас здійснено об'єднання двох податків, які мають спільну базу оподаткування, в один — збір за спеціальне використання природних ресурсів у частині платежів за надра та збір за геологорозвідувальні роботи, виконані за кошти державного бюджету, об'єднані в плату за користування надрами. Поряд зі скороченням кількості податків і зборів Податковий кодекс запровадив зниження ставок основних податків. Зокрема, реалізується поетапне зниження ставки податку на додану вартість із 20 % у 2011 році до 17 % у 2014 році та податку на прибуток підприємств — відповідно, з 25 % до 16 %.

Попри впроваджувані реформи відоме міжнародне дослідження, яке здійснюється Світовим банком спільно з аудиторською компанією «PriceWaterHouseCoopers» і висвітлюється у щорічному рейтингу Paying Taxes, показує, що система оподаткування України залишається однією з найгірших у світі. Рейтинг легкості сплати податків Paying Taxes, який включається до щорічного звіту з дослідження інвестиційного та законодавчого середовища різних країн Doing Business, базується на трьох індикаторах (кількість податків, загальний час на сплату податків і сукупна податкова ставка), які згруповують окремі характеристики систем оподаткування (табл. 10.4).

Таблиця 10.4

МІСЦЯ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ У РЕЙТИНГУ Paying Taxes

2010					2013				
Країни	Легкість сплати податків	Кількість податків	Загальний час на сплату податків (год. на рік)	Сукупна податкова ставка (%)	Країни	Легкість сплати податків	Кількість податків	Загальний час на сплату податків (год. на рік)	Сукупна податкова ставка (%)
Мальдіви	1	1	0	9,1	ОАЕ	1	4	12	14,9
Катар	2	1	36	11,3	Катар	2	4	48	11,3
Гонконг	3	4	80	24,2	Саудівська Аравія	3	3	72	14,5
Канада	28	9	119	43,6	Канада	8	8	131	26,9

Закінчення табл. 10.4

2010					2013				
Країни	Легкість сплати податків	Кількість податків	Загальний час на сплату податків (год. на рік)	Сукупна податкова ставка (%)	Країни	Легкість сплати податків	Кількість податків	Загальний час на сплату податків (год. на рік)	Сукупна податкова ставка (%)
Велика Британія	16	8	110	35,9	Велика Британія	16	8	110	35,5
Франція	59	7	132	65,8	Франція	53	7	132	65,7
США	61	10	187	46,3	США	69	11	175	46,7
Німеччина	71	16	196	44,9	Німеччина	72	9	207	46,8
Росія	103	11	320	43,8	Росія	64	7	177	54,1
Японія	123	13	355	55,7	Японія	127	14	330	50,0
Італія	136	15	334	68,4	Італія	131	15	269	68,3
Україна	181	147	736	57,2	Україна	165	28	491	55,4
Венесуела	182	71	864	61,1	Чад	184	54	732	65,4
Білорусь	183	107	900	99,7	Венесуела	185	71	792	62,7

Джерело: Paying Taxes 2010. The global picture. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // <http://www.pwc.com/gx/en/paying-taxes/assets/paying-taxes-2010.pdf>. Paying Taxes 2013. The global picture. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // <http://www.pwc.com/gx/en/paying-taxes/assets/pwc-paying-taxes-2013-full-report.pdf>

Відповідно до Paying Taxes за показником легкості сплати податків у 2010 р. Україна посідала 181 сходинку серед 183 досліджуваних країн, адже середньостатистичне українське підприємство протягом року сплачувало 135 податків і платежів, з яких 6 — податки на доходи, 96 — податки на робочу силу, а решта 45 — інші податкові платежі. Така кількість податків є найгіршим показником у світі, що позиціонувало Україну на останньому — 183 місці. Для порівняння: в Білорусі кількість платежів становила 82 (181 місце), Росії — 11 (35 місце), США — 11 (30 місце), Канаді — 9 (21 місце), Франції — 7 (9 місце). Більшість податків

і внесків (108) в Україні пов'язана з оподаткуванням праці. За часом, який підприємства та підприємці в середньому витрачають на заповнення звітності й оплату податків, Україна перебувала на 175 місці — 736 годин за рік, з яких 140 годин витрачається на податок на прибуток підприємств, 363 години — на податки на робочу силу, а решта — на інші податки і збори. Сукупна податкова ставка, яку в середньому сплачують підприємства та підприємці, 2010 року була визначена в розмірі 57,2 %, що забезпечило для України 149 місце в рейтингу за цим показником. Зокрема, сукупна ставка податків на доходи становила 12,3 %, податків на робочу силу — 43,1 %, а інших платежів та зборів — 1,8 %.

У 2013 році після введення в дію запроваджених Податковим кодексом змін позиція України в рейтингу легкості сплати податків підвищилася до 165 сходинки, адже кількість податкових платежів суттєво скоротилася. Так, загальна кількість податків, які у середньому сплачує українське підприємство, скоротилося до 28, з яких 1 податок на дохід, 24 податки на робочу силу та 3 інші види податків і зборів. Покращилися також позиції України в рейтингу за показниками часу на сплату податків і сукупної податкової ставки. Зокрема, відтепер у середньому витрачається 491 година на рік для обчислення та перерахування всіх податків, зокрема 109 годин — на сплату податків з доходу та 192 години на сплату податків на робочу силу. Сукупна ставка оподаткування підприємств в Україні скоротилася до 55,4 %, зокрема ставка податку на прибуток до — 11,6 %, інших податків і зборів — до 0,8 %, водночас рівень оподаткування робочої сили залишився незмінним.

У вітчизняній практиці оцінювання системи оподаткування значного поширення набула методика, розроблена та реалізована Європейською Бізнес Асоціацією, яка є найбільшою організацією для іноземного бізнесу в Україні, за аналітичної підтримки дослідницької компанії InMind. Податковий індекс Асоціації¹ ґрунтується на експертних оцінках ефективності та легкості оподаткування. Методологія податкового індексу побудована на оцінюванні чотирьох основних чинників: якість податкового законодавства, обтяжливість/легкість адміністрування податків, ступінь фіскального тиску, якість податкового обслуговування, роботи податківців (табл. 10.5).

¹ Податковий індекс Європейської Бізнес Асоціації. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // <http://www.eba.com.ua/uk/about-eba/indices/tax-index>

Таблиця 10.5

ЗАГАЛЬНІ РЕЗУЛЬТАТИ ОЦІНЮВАННЯ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ЄВРОПЕЙСЬКОЮ БІЗНЕС АСОЦІАЦІЄЮ

	1 хвиля, 2011 рік	2 хвиля, II—III кв. 2012	3 хвиля, IV/2012 — I/2013
	(1 — мінімальне значення, 5 — максимальне значення)		
Податковий індекс (інтегральний показник)	1,90	2,42	2,32
Податкове законодавство	1,76	2,32	2,25
Простота адміністрування податків	1,62	2,32	2,17
Фіскальний тиск	2,11	2,56	2,39
Якість податкового обслуговування	2,36	2,53	2,64

Джерело: Податковий індекс Європейської Бізнес Асоціації. III хвиля, результати за IV квартал 2012 — I квартал 2013. Травень 2013 року. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // <http://www.eba.com.ua/uk/about-eba/indices/tax-index>

Згідно з результатами опитування Європейської Бізнес Асоціації податковий індекс у II—III кварталі 2012 року підвищився до 2,42 бала порівняно з його значенням 1,90 балів у 2011 році, втім у I кварталі 2013 року скоротився до 2,32. Сотні європейських компаній, що брали участь в опитуванні, вважають, що погіршення відбулося за всіма напрямками. Найбільше на зниження рейтингу вплинуло посилення фіскального тиску, що викликало значні труднощі в діяльності 30 % респондентів. Тиск виражався, зокрема, в пропозиції 77 % компаній сплатити податки авансом. Обтяжливі перевірки торкнулися 30 % підприємств, а упереджені рішення судів або податкових органів — 35 % опитаних. Окрім того, бізнес скаржить на податкову міліцію (10 %). Усе ще важким для бізнесу залишається адміністрування, а податкове законодавство не сприяло залученню інвестицій та веденню бізнесу для 61 % підприємств. При цьому 11 % респондентів вважають за необхідне змінити Податковий кодекс, а 4,5 % підприємств рекомендують дотримуватися норм законодавства з паралельним запровадження індивідуальної відповідальності за неправомірні дії інспекторів.

Запитання для дискусії та завдання:

1) У чому виявляється неефективність системи оподаткування в Україні? Які основні причини її прояву?

2) Які чинники необхідно враховувати здійснюючи розробку ефективної системи оподаткування в країні?

3) Обґрунтуйте, за яких умов нинішня система оподаткування в Україні зможе забезпечувати стабільний розвиток національної економіки.

4) Складіть матрицю SWOT-аналізу системи оподаткування України та визначте основні напрями її вдосконалення. Результати оформіть у вигляді таблиці.

		Зовнішні умови розвитку системи оподаткування			
		Можливості (O)		Загрози (T)	
		1. ...	2. ...	1. ...	2. ...
Внутрішні умови розвитку системи оподаткування	Сильні сторони (S)	1. ...	Як скористатися можливостями розвитку системи оподаткування	За рахунок чого можливо знизити загрози розвитку системи оподаткування	
		2. ...			
	Слабкі сторони (W)	1. ...	Що заважає скористатися можливостями розвитку системи оподаткування	Як мінімізувати слабкі сторони, щоб уникнути загроз розвитку системи оподаткування	
		2. ...			

Література для поглибленого вивчення теми

1. Бланкарт Ш. Державні фінанси в умовах демократії. Пер. з нім. — К.: Либідь, 2000. — 654 с. — Гл. 10—16.
2. Малий І. Й., Галабурда М. К. Економіка державного сектора: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2007. — 280 с. — Тема 8.
3. Стиглиц Дж. Ю. Економіка государственного сектора/Пер. с англ. — М.: Изд-во МГУ: ИНФРА-М, 1997. — 720 с. — Гл. 16, 17.
4. Якобсон Л. И. Государственный сектор экономики: экономическая теория и политика: Учебник для вузов. — М.: ГУ ВШЭ, 2000. — 367 с. — Гл. 6, 7.

ОПТИМІЗАЦІЯ ОПОДАТКУВАННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ ПОДАТКІВ

11.1. Надлишковий податковий тягар: сутність і причини утворення.

11.2. Тягар від оподаткування на ринках товарів і праці.

11.3. Правила оптимізації оподаткування в країні.

Ключові положення

Терміни та поняття

Завдання для самоперевірки

Завдання для індивідуальної роботи

— проблемні ситуації,

— розрахунково-аналітичні завдання,

— кейс-завдання

Література для поглибленого вивчення теми

Вивчення змісту даної теми дозволить студентам отримати такі **знання**:

- про причини виникнення надлишкового податкового тягара в економіці;
- про функціонування ефекту заміщення під впливом оподаткування та про зміни, утворені ним у перевагах споживачів/виробників;
- про відмінності між звичайним і компенсованим попитом (пропозицією) та про значення його еластичності для встановлення надлишкового податкового тягара.

У результаті опрацювання матеріалів теми студенти можуть здобути такі **вміння**:

- розраховувати величину надлишкового податкового тягара на ринку праці;
- визначати розмір надлишкового податкового тягара на товарних ринках;
- оперувати основними правилами оптимізації податкового тягара.

11.1. Надлишковий податковий тягар: сутність і причини утворення

Введення нових чи зміна чинних податків не лише впливають на обсяги попиту чи пропозиції та ціни для виробників і споживачів; вони зачіпають їх очікування та віддалені плани на майбутнє. Урахування подібного дострокового ефекту має важливе значення для реалізації державного податкового менеджменту.

За рахунок оподаткування держава фінансує виробництво важливих для суспільства благ. Перерозподіл фінансових ресурсів унаслідок запровадження податків впливає на добробут учасників ринку, зменшуючи його. Але податковий виторг не є абсолютно еквівалентною сумі втрат споживачів і виробників (рис. 10.2,б.). В абсолютній більшості випадків перша є меншою за другу.

Учасники ринку несуть надлишкові витрати понад податкові вирахування — *надлишковий податковий тягар*. Це пов'язано з тим, що гравці, відчувши тиск додаткових видатків, вимушені переміщувати ресурси в інші сектори, які не підпали під дію податків. Заміщення бажаних виробництв, на які тепер поширилася сфера впливу податків, небажаними породжують алокаційні зрушення в економіці. Їх втрати добробуту є некомпенсованими: якби податок не вводили, вони б не виникли.

Охарактеризовані алокаційні зрушення пояснюються дією ефекту заміщення. Розглянемо його докладно (рис. 11.1,а).

Якщо на товар X вводиться пропорційний податок, його вартість відносно інших товарів стає вищою. Пропорції розподілу бюджету споживачів між благами зміняться на користь дешевшої продукції з B_1 до B_2 . Індивіди в умовах зменшення доступності благ змушені будуть перейти на криву байдужості нижчого рівня — U_2 . Процеси, що відбуваються, розглядають як *ефект заміщення* під дією оподаткування, коли оптимум споживача зміщується з точки E_1 до E_2 . Зрештою, споживач використовуватиме менше одиниць блага X і більше інших товарів.

Для встановлення розміру надлишкового податкового тягара, породженого дією ефекту заміщення, використовують спеціальний прийом, запропонований Дж. Хіксом для оцінки впливу зміни цін на добробут, — вводять *еквівалентну зміну доходу*. Графічно вона має вигляд кривої бюджетного обмеження B_3 , проведеної паралельно до початкової бюджетної лінії B_1 (рис. 11.1,б.). Еквівалентна зміна доходу — це такий зсув у доходах, за якого загальний рівень

корисності змінюється на стільки ж, на скільки він змінився б унаслідок зміни ціни окремого блага (тобто, щоб вдалося зберегти доподаткову пропорцію розподілу бюджету між благами).

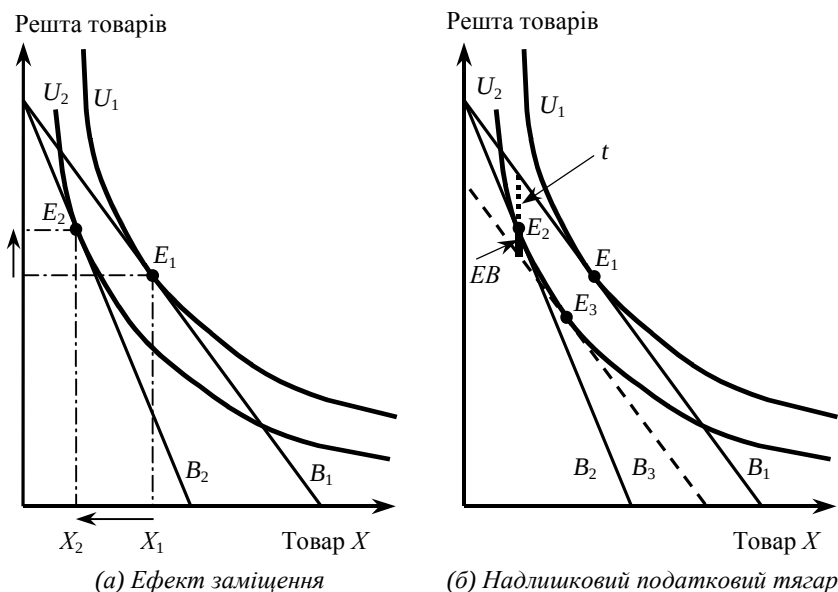

Рис. 11.1. Ефект заміщення та надлишковий податковий тягар

Еквівалентна зміна доходу покликана проілюструвати, яка зміна доходу для споживача еквівалентна зміні рівня цін від оподаткування. Її застосування зміщує рівновагу споживача в нову точку — E_3 . Тоді, порівнюючи новий стан з початковим у E_2 , відстань t між вихідним бюджетним обмеженням B_1 і точкою E_2 розглядають як сферу дії податку, а ділянку EB між E_2 і B_3 — як надлишковий податковий тягар.

На основі кількох кривих еквівалентного доходу, створених для різних податкових ставок, будують лінію *компенсованого попиту* на товар X . Вона відображає зміну в обсягах попиту внаслідок зміни ціни (під дією податків) за незмінності реального доходу споживача (рис. 11.2). Потреба у переході від звичайної кривої попиту D_0 до кривої компенсованого попиту D' зумовлена тим, що для правильної оцінки величини надлишкового податкового тягара необхідно із втрат добробуту $\alpha - \gamma - \delta$ усунути дію ефекту доходу. Тоді реальний розмір утрат від ефекту заміщення відповідатиме площі трикутника $\beta - \gamma - \delta$.

Відзначимо, що порівняно зі звичайним попитом компенсований попит є значно менш еластичним. Тому при аналізі наслідків оподаткування бажано оперувати відносно невеликими змінами податкових ставок. Якщо товар має багато замінників, то при введенні податку ефект заміщення буде суттєвішим, отже, попит змінюватиметься помітніше, що в підсумку означатиме вищий рівень надлишкового тягаря. І навпаки.

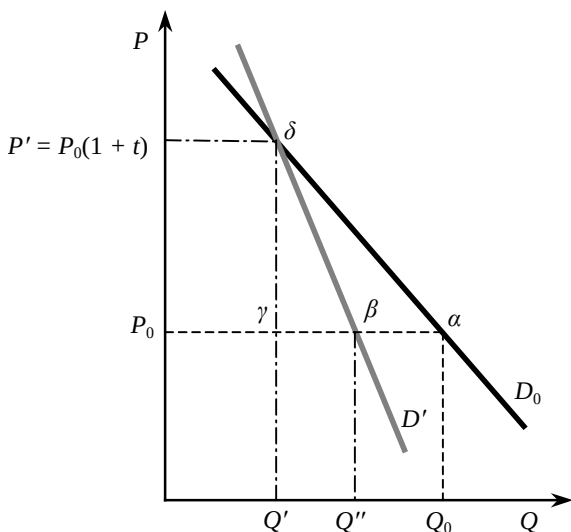

Рис. 11.2. Крива компенсованого попиту

11.2. Тягар від оподаткування на ринках товарів і праці

Знання про рівень еластичності кривої компенсованого попиту за ціною E'_D роблять можливим кількісне визначення надлишкового податкового тягаря EB . Для цього можна використати таку формулу:

$$EB = \frac{1}{2} \cdot E'_D \cdot t^2 \cdot Q_0 \cdot P_0, \quad (11.1)$$

де Q_0 і P_0 — початкові обсяги виробництва та ціни, відповідно.

Тобто рівень надлишкового тягара, крім еластичності компенсованого попиту, визначається такими параметрами, як величина податкової ставки та доподаткові ціни і випуск.

Суспільну вартість оподаткування доходів домогосподарств (зарплат) можна визначити використовуючи аналогічні процедури. У темі 10 було проілюстровано, що податок на доходи фізичних осіб змінюватиме розподіл переваг працівника між годинами дозвілля та годинами роботи (тобто доходами).

Введення податку на доходи зробить відносну вартість дозвілля вищою — у дію включається ефект заміщення.

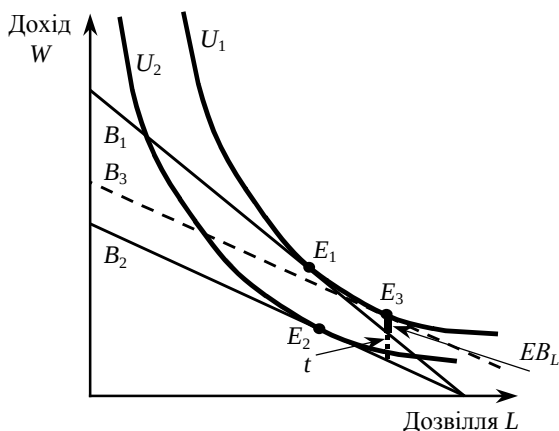

Рис. 11.3. Надлишковий податковий тягар в умовах оподаткування доходів

Після введення пропорційного податку t бюджетне обмеження B_1 змінює кут нахилу до B_2 . Унаслідок цього крива байдужості пересувається в положення U_2 . Рівновага працівника досягається в новій точці E_2 , оскільки він перерозподіляє свої години між доходом W і дозвіллям L . Для оцінки величини надлишкового податкового тягара EB_L вводиться крива еквівалентного доходу B_3 , для якої відтворюється гіпотетична ситуація незмінності переваг працівника.

Спираючись на інформацію про зміни в поведінці працівника (рух від E_1 через E_2 до E_3), будують криву компенсованої пропозиції праці, яка ілюструє, як поводитиметься індивід унаслідок зміни оплати праці (під дією податків) для збереження пропорції розподілу годин (між працею і дозвіллям) на попередньому рівні. Ступінь еластичності цієї кривої E'_S у зіставленні з доподаткови-

ми рівнем заробітної плати W_0 і кількістю годин, відведених працівником для роботи H_0 , дає можливість установити величину надлишкового податкового тягара за формулою:

$$EB_L = \frac{1}{2} \cdot E'_S \cdot t^2 \cdot H_0 \cdot W_0. \quad (11.2)$$

Якщо рівень оподаткування зростає, зростатимуть і втрати доходу суб'єктів, на яких поширюється сфера його дії. У такому разі застосування прогресивної шкали оподаткування хоча, з одного боку, й підвищуватиме рівність за доходами у суспільстві, але з іншого, — вестиме і до вищого рівня втрат.

Отже, пропорційний податок породжує як на ринку праці, так і на ринку товарів і послуг викривлення рівноважного стану, впливаючи на граничні величини (віддачі від додатково використаної одиниці ресурсу).

11.3. Правила оптимізації оподаткування в країні

Задля реалізації державної податкової політики необхідно зважати на сферу дії податку й величину надлишкового тягара, ним створену. Іноді перед державними менеджерами стоїть завдання застосувати кілька податкових інструментів з диференційованими ставками одночасно. У такому разі на тлі наповнення державної скарбниці надходженнями з різних джерел їх метою має стати *оптимізація оподаткування*, яка мінімізуватиме величину непродуктивних втрат — надлишковий тягар.

Спираючись на формулу (11.1), можна математично встановити метод оптимізації рівня оподаткування для двох товарів — X та Y . У підсумку він зводиться до *правила зворотної еластичності* — податкові ставки для кожного з товарів (t_X та t_Y) мають бути обернено пропорційними до еластичностей кривих компенсованого попиту на них (E'_Y та E'_X).

$$\frac{t_X}{t_Y} = \frac{E'_Y}{E'_X}, \quad (11.3)$$

Дане правило можна використовувати не лише для аналізу оподаткування двох товарів, а й ширше: замість благ зіставляти еластичність попиту у двох виробничих секторах або розглядати

попит як споживчі витрати, для фінансування яких потрібно відпрацювати певну кількість годин, відмовившись від дозвілля.

З формул (11.1), (11.2) та (11.3) випливає висновок: для забезпечення оптимальної структури податків в економіці необхідно досягти ситуації, коли компенсований попит на кожне з оподатковуваних благ зменшувався б в однаковій пропорції порівняно з вихідним станом. Даний висновок відомий як *правило Рамсея*.

Заходи із оптимізації оподаткування в процесі практичної реалізації часто потрапляють у суперечність із політикою перерозподілу доходів, яка має за мету досягти більшого рівня рівності в добробуті членів суспільства (докладніше вона проаналізована в темі 4) і також активно вдається до податкового інструментарію. Тому оптимальна структура податків у країні, крім мінімізації негативних ефектів, являє собою і певного роду суспільний компроміс, утворений за розв'язання суперечності між рівністю та ефективністю.

Ключові положення

1. Падіння привабливості ведення бізнесу для підприємців, а також зниження привабливості благ для споживачів, викликане запровадженням податку в певному секторі господарства, понукають згаданих суб'єктів переключатися на товари чи послуги інших секторів. Переміщення факторів виробництва і платоспроможного попиту в альтернативні сектори економіки, викликане запровадженням податку, називається надлишковим податковим тягарем. Причиною його появи є ефект заміщення між благами (ресурсами) від оподаткування. Обсяг тягара встановлюється на основі застосування компенсованого попиту (пропозиції) на благо, який відрізняється від звичайного попиту тим, що з нього вилучено дію ефекту заміщення.

2. На величину податкового тягара на ринку праці крім ставки оподаткування впливають еластичність компенсованого попиту на товар за ціною, початкові обсяги виробництва та ціни. Податковий тягар на ринку праці перебуває у залежності від ставки податку, еластичності компенсованої пропозиції праці, доподаткової заробітної плати та кількості годин, відведених для роботи.

3. З метою зменшення негативного впливу від надлишкового податкового тягара на економіку державні менеджери, реформуючи систему оподаткування, мають спиратися на правила оптиміза-

ції. Одним із них є правило зворотної еластичності — ставки податків для двох секторів мають бути співвіднесені оберненим чином із еластичностями компенсованого попиту на них за ціною.

Терміни та поняття

Алокаційні зрушення
Еквівалентна зміна доходу
Ефект доходу
Ефект заміщення
Компенсована пропозиція праці
Компенсований попит
Надлишковий податковий тягар
Оптимізація оподаткування

Завдання для самоперевірки

1. Яким чином введення податку впливає на добробут споживачів і виробників? Чому виникають некомпенсовані втрати добробуту?
2. Що таке алокаційні зрушення? Яку роль у них відіграють ефект доходу та ефект заміщення?
3. Розкрийте зміст поняття «компенсований попит». Яким чином можна визначити його обсяг?
4. Які параметри визначають величину надлишкового податкового тягара на ринку товарів і на ринку праці?
5. Які фактори визначатимуть ефективність державної політики, націленої на оптимізацію оподаткування?

Завдання для індивідуальної роботи

Проблемні ситуації

Завдання 1. Уряд країни розглядає питання заміни пропорційної ставки податку з доходів фізичних осіб на прогресивну шкалу. На які чинники необхідно зважати при обґрунтуванні такого рі-

шення з погляду оптимального оподаткування? Яким повинно бути прийняте рішення, якщо в країні високий рівень безробіття? Чи зміниться оптимальне рішення, якщо передбачатиметься запровадження регресивної шкали за умови низького рівня безробіття?

Завдання 2. Для акумулювання додаткових коштів на фінансування будівництва нових автомобільних шляхів розглядається можливість підвищення кількох видів податків: транспортного збору за проїзд автомагістралями, збору за видачу водійських прав, ПДВ на автомобільні запчастини та комплектуючі, ПДВ на автомобільне паливо, збору з власників транспортних засобів. Які з перелічених видів податків справлятимуть найменший викривлюючий вплив на добробут споживачів? Які з них є найсправедливішими, а які матимуть вищу ефективність із погляду наповнення бюджету?

Розрахунково-аналітичні завдання

Завдання 3. На ринку лікєро-горілочаних виробів країни сукупний обсяг попиту на продукцію дорівнює 3000 млн шт., а її ринкова ціна — 10 дол. Передбачено запровадження додаткового податку на лікєро-горілочану продукцію в розмірі 5 %. Визначте вплив цього заходу на обсяг і ціну продажу виробів, а також величину суспільних втрат, якщо еластичність попиту за ціною становить — 0,2, а пропозиції — 0,3. Яким буде обсяг надлишкового податкового тягаря, якщо еластичність компенсованого попиту становитиме — 0,15?

Завдання 4. На ринку сільськогосподарської продукції країни сукупний обсяг попиту на гречку становить 2 млн т, а ринкова ціна її продажу — 3,5 грн за кг. З метою підтримки сільгоспвиробників уряд запроваджує дотацію у розмірі 3% від ціни. Визначте, яким чином це відобразиться на ціні та обсягах продажу гречки, якщо еластичність попиту і пропозиції за ціною становлять, відповідно, — 1,2 і 0,8. Який обсяг коштів необхідно передбачити державі на надання бюджетної дотації сільгоспвиробникам? Яка величина суспільних утрат утвориться в результаті такого заходу?

Завдання 5. У країні, де встановлено 40-годинний робочий тиждень, середньомісячна заробітна плата до оподаткування становить 2 тис. грн. Урядом передбачено підвищення ставки податку на доходи громадян з 17 % до 20 %. Визначте, як це вплине на стан ринку праці та рівень заробітної плати, якщо еластичність

пропозиції праці становить 0,7. Яким буде розмір надлишкового податкового тягара в розрахунку на місяць, якщо еластичність компенсованої пропозиції праці становитиме 0,5.

Кейс-завдання

Податкове навантаження на доходи громадян в Україні

Вагомим чинником, який спричиняє різкий негативний вплив на процеси формування доходів працівників в Україні та зумовлює їх загальний низький рівень, є високий рівень їх оподаткування. Протягом періоду незалежності податкове навантаження на доходи працівників постійно зростало, що пов'язано з жорсткістю шкали оподаткування та зниженням розміру неоподаткованого мінімуму. Зволікання з реформою системи оподаткування викликало зростання питомої ваги тіньових доходів громадян до 60 %. Лише 2003 року із прийняттям Закону «Про податок з доходів фізичних осіб» податкове навантаження було суттєво знижено за рахунок відмови від прогресивного оподаткування та запровадження єдиної ставки. Останні зміни в систему оподаткування доходів населення України були внесені у січні 2011 році з набранням чинності Податкового Кодексу та Закону «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування».

Чинний на сьогодні механізм справляння податку з доходів фізичних осіб передбачає, що під час нарахування доходів у формі заробітної плати база оподаткування зменшується на суму єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, страхових внесків до накопичувального фонду, а у випадках, передбачених законом, — обов'язкових страхових внесків до недержавного пенсійного фонду, які сплачуються за рахунок заробітної плати працівника, а також на суму податкової соціальної пільги за її наявності. Запроваджена система єдиного соціального внеску передбачає заміну сплати соціальних внесків до чотирьох фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування одним платежем до Пенсійного фонду України.

Міжкраїнові зіставлення податкового навантаження на доходи громадян засвідчують, що в Україні ставка податку, яка на сьогодні становить 15 %, перевищує середній рівень серед досліджених країн—членів ОЕСР і Росії (рис. 11.4).

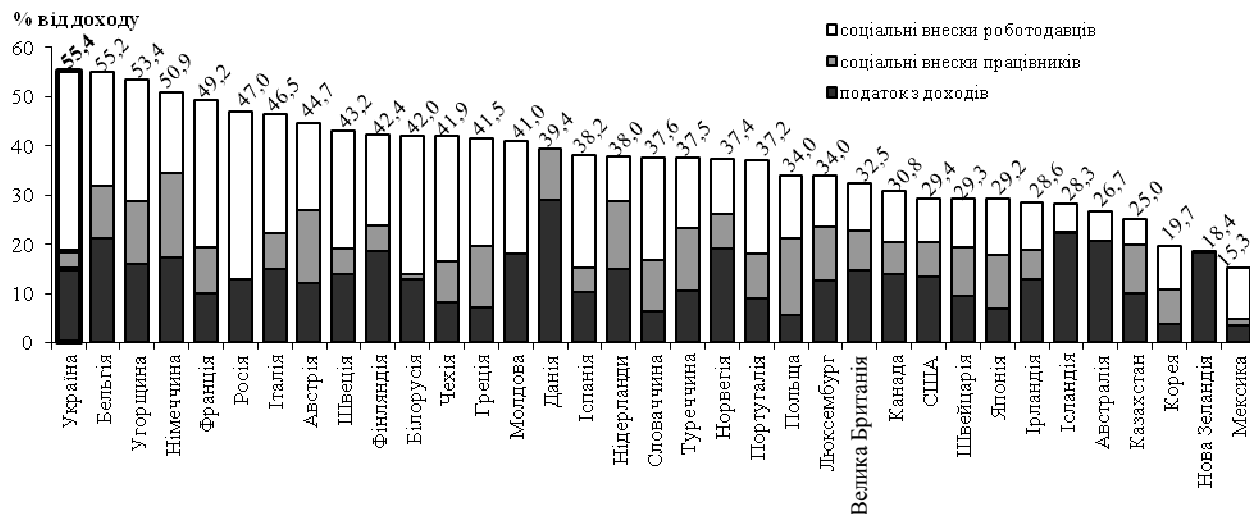

Рис. 11.4. Податкове навантаження на доходи населення
(Україна і Росія — 2011 рік, решта країн — 2009 рік).

Джерело: розраховано на основі даних ОЕСР¹.

¹ Taxing Wages — Main Results 2009 // [Електронний ресурс: http://www.oecd.org/document/6/0,3746,en_2649_37427_44993478_1_1_37427,00.html#table_01]

2009 року найвищі ставки податків сплачували громадяни Данії (29,1 %), Ісландії (22,3 %), Бельгії (21,1 %), Австралії (20,7 %). Натомість найменше податків з індивідуальних доходів стягували у Мексиці (3,5 %), Кореї (3,8 %), Польщі (5,6 %), Словаччині (6,3 %).

Особливе місце у світовій системі податкового регулювання індивідуальних доходів відіграють внески до фондів соціального страхування. Їх величина має безпосередній подвійний вплив на рівень матеріального забезпечення населення, оскільки не лише визначає розмір наявних грошових заробітків у поточному періоді, а й формує майбутні доходи, які виникатимуть за настання страхового випадку. В практиці багатьох країн запроваджено стягнення державою соціальних внесків не лише з доходів громадян, а й із доходів підприємств-роботодавців на користь своїх працівників, тому спостерігаються різні підходи до визначення фактичного платника, а також до пропорцій розподілу розмірів внесків. Наприклад, у Данії, яка відзначається найвищим рівнем індивідуального податку з громадян, весь розмір внесків на соціальне страхування (10,3 %) покладено на самих працівників, а в Австралії (6 %) і Росії (34 %) соціальні відрахування здійснюють лише підприємства. Дослідження по країнах — членах ОЕСР показує, що основну частину соціальних внесків сплачують переважно роботодавці (у середньому 34,2 %), а з доходів самих працівників утримується вдвічі менші їх обсяги (у середньому 15,7 %). В Україні ставка внесків на соціальне страхування, що сплачуються найманим працівником з його заробітної плати, є однією з найнижчих (у середньому 3,6 %, починаючи з 2011 року), натомість ставка внесків, що відраховуються підприємствами, перевищує у 10 разів (36,76 %).

Внески до фондів соціального страхування здійснюють додаткове навантаження на доходи населення, тому для оцінки сукупного впливу податкових платежів, а також з метою визначення ефективності системи оподаткування у світовій практиці досліджують податковий тягар і податковий клин. *Податковий тягар*, який відображає сукупні податкові платежі громадян і включає відсотки по відрахуваннях податку з індивідуальних доходів і соціальних внесків, у 2009 році становив понад 21 % у середньому по країнах—членах ОЕСР. Найвищий його рівень відзначається у Данії (39,4 %), Німеччині (34,6 %), Бельгії (31,9 %), а найнижчий — у Мексиці (4,8 %) та Кореї (10,8 %). У Росії, де працівники сплачують податок з доходів за єдиною ставкою, податковий тягар на їхні доходи на сьогодні становить 13 %, а в Україні —

18,6 %. *Податковий клин*, на відміну від податкового тягаря, відображає загальний обсяг оподаткування доходів громадян, показуючи «вклинювання» у витрати на оплату праці соціальних нарахувань. Окрім індивідуального податку з доходу та відрахувань до соціальних фондів працівників, він включає також соціальні внески, що сплачуються роботодавцями. Рівень податкового клину в Україні (55,4 %) перевищує його розмір не лише в Росії (47,0 %), але максимальний серед країн — членів ОЕСР, який 2009 року запроваджувався, зокрема, у Бельгії (55,2 %), Угорщині (53,4 %), Німеччині (50,9 %). Найнижчий податковий клин був установлений у Мексиці (15,3 %), Новій Зеландії (18,4 %) та Кореї (19,7 %), а середній його рівень становив 36,3 %.

Запитання для дискусії та завдання:

1) Які чинники впливали на формування системи оподаткування доходів населення в Україні?

2) Чому в Україні рівень оподаткування доходів вважається надто високим? Які чинники цьому сприяють?

3) Обґрунтуйте можливості зниження ставки податку з доходів фізичних осіб, а також спрогнозуйте позитивні та негативні наслідки такого заходу.

4) Визначте коло факторів, які необхідно враховувати під час оптимізації системи оподаткування доходів населення в Україні.

Література для поглибленого вивчення теми

1. *Стиглиц Дж. Ю.* Экономика государственного сектора / Пер. с англ. — М.: Изд-во МГУ: ИНФРА-М, 1997. — 720 с. — Гл. 18, 19.

2. *Якобсон Л. И.* Государственный сектор экономики: экономическая теория и политика: Учебник для вузов. — М.: ГУ ВШЭ, 2000. — 367 с. — Гл. 8, 9.

Ухилення від оподаткування. Тіньова економіка

12.1. Частка тіньового сектору в економіці та способи її оцінки.

12.2. Ухилення від оподаткування як варіант поведінки «безбілетника».

12.3. Політика боротьби з ухиленням від оподаткування.

Ключові положення

Терміни і поняття

Завдання для самоперевірки

Завдання для індивідуальної роботи

— *проблемні ситуації,*

— *розрахунково-аналітичні завдання,*

— *кейс-завдання*

Література для поглибленого вивчення теми

Одна з загальних проблем, з якою постійно стикається суспільний сектор, — існування в межах національної економіки паралельних тіньових структур. Вивчення особливостей їх діяльності дозволить студентам засвоїти такі **знання**:

- методи оцінки величини тіньового сектору в економіці;
- причини високої тінізації економіки України;
- про ухилення від оподаткування як найбільший елемент тіньового сектору;
- про способи протидії ухиленням від оподаткування.

Опрацювавши матеріали теми, студенти зможуть набути таких **умінь**:

- аналізувати поведінку з ухилення від оподаткування за допомогою моделі Алінгхема—Сендмо;
- прогнозувати основні наслідки застосування інструментів політики детінізації економіки.

12.1. Частка тіньового сектору в економіці та способи її оцінки

Паралельні структури, що функціонують у національному господарстві, з одного боку, не належать до офіційної економіки, а отже, є нелегальними, непрозорими і неконтрольованими, але, з

іншого боку, потужно впливають на діяльність легальних структур, оскільки між ними весь час переміщуються потоки матеріальних благ і грошових коштів. Такий паралельний сектор господарства прийнято розглядати як *тіньову економіку*.

Остання є доволі складним феноменом, оскільки в ній одночасно присутні кілька різнорідних елементів. Ними є, по-перше, «сіра» або неофіційна економіка, в якій домогосподарства безпосередньо створюють продукцію для власного споживання, оминаючи індустріальне виробництво і ринки; по-друге, іллегальна економіка, в межах якої обертаються матеріальні та фінансові ресурси, навмисно виведені з офіційного господарства з метою ухилення від оподаткування та контролю; по-третє, «чорна», або кримінальна економіка, де відбувається оборот товарів і послуг, заборонених законодавством.

Чисельне визначення частки економіки, що припадає на тіньову сферу, є вкрай ускладненим процесом, що пояснюється неможливістю здійснення її прямого статистичного обліку. З цією метою використовуються різноманітні штучні методики її опосередкованого розрахунку.

(1) Одна з них базується на компаративному аналізі доходів і видатків, здійснених в економіці. Інформація про доходи, що надійшла від суб'єктів до податкових органів, зіставляється з даними широкомасштабного соціологічного дослідження витрат репрезентативних домогосподарств і компаній. Розходження між ними, скореговані на середньостатистичну схильність до заощадження, свідчать про величину надходжень, які залишається поза межами обліку.

(2) Інший метод орієнтований на оцінку частки прихованої економіки за допомогою повного похідного показника. Таким показником найчастіше є рівень енергоспоживання: норма витрат на електроенергію, обчислена за даними легальних суб'єктів, порівнюється з нормами споживання електрики в цілому по економіці. Альтернативним похідним індикатором є розмір грошової маси, що перебуває в обігу: якщо частка готівки (грошовий агрегат $M0$), яку зручно використовувати як для офіційних трансакцій, так і для нелегальних розрахунків, є високою по відношенню до коштів, що перебувають у межах банківської системи (різниця між агрегатами $M2$ та $M0$), а отже, є контрольованими, то це свідчить не тільки про національні переваги ліквідності, а й про розмір готівки, що обслуговує тіньовий сектор.

Застосовують і інші методики, націлені на уловлення розбіжностей: між зареєстрованими та фактичними зайнятими по секторах економіки; між обсягами реально наданих медичних послуг і відшкодованих страховими компаніями; між піковими коливаннями в часі кількості здійснених в економіці операцій тощо.

Частка української економіки, що перебуває в тіньовому секторі, є надзвичайно високою. За розрахунками Світового Банку за 1999—2007 рр. [40], близько 50 % національного виробництва України сконцентровано поза легальною сферою; за даним показником наша держава посідає 140 місце серед 151 країни світу (табл. 12.1). А країнами з найменш тінізованим національним господарством є Швейцарія (8,5 %), Сполучені Штати (8,6 %) та Люксембург (9,7 %).

Таблиця 12.1

**СЕРЕДНІЙ РОЗМІР ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ
В ДЕЯКИХ КРАЇНАХ у 1999—2007 рр.**

Місце в рейтингу	Назва країни	Частка тіньового сектору	Місце в рейтингу	Назва країни	Частка тіньового сектору
1	Швейцарія	8,5	68	Туреччина	31,3
2	Сполучені Штати	8,6	122	Російська Федерація	43,8
3	Люксембург	9,7	133	Білорусія	46,4
9	Китай	12,7	139	Камбоджа	48,7
18	Німеччина	16,0	140	Україна	49,7
53	Польща	27,2	141	Бенін	50,5

Причини такої великої ролі тіньової складової у вітчизняній економіці є достатньо різноманітними. Дослідження, проведені групою українських науковців [2], пропонують такі пояснення:

- трансформаційний спад, що породив занепад державного контролю за економічними процесами;
- деформація грошового обігу, викликана рестрикційною грошовою політикою;
- громіздка та хаотична податкова система з високими ставками, численними пільгами та нюансами;
- недосконалий механізм формування та контролю державного бюджету, що дозволяє здійснювати махінації з бюджетними коштами;

- дезорганізація управління державною власністю, корпоративними правами та процесом приватизації;
- тотальна корупція в усіх гілках і на всіх рівнях державної влади;
- низький рівень правової культури та правова незахищеність господарюючих суб'єктів господарювання.

12.2. Ухилення від оподаткування як варіант поведінки «безбілетника»

Для суспільного сектору наявність тіньової економіки має принципове значення, оскільки її функціонування скорочує фінансові можливості суспільства та зменшує обсяги виробництва суспільних благ. Найбільшу загрозу становить діяльність з *ухилення від оподаткування*: вона являє собою поширену форму поведінки «безбілетника» — люди, які не сплачують податки, не лише на рівні з іншими повною мірою користуються соціальними благами, а й підривають мотивацію порядних громадян здійснювати податкові відрахування. Ухилення від оподаткування є протизаконною діяльністю, яка спрямована на приховування доходів, інформації, зловживання пільгами. Його слід відрізнити від *мінімізації податкових виплат*, які є легальними діями в межах правового поля (хоча і сумнівними з погляду моралі), спрямованими на зниження бази оподаткування.

Соціологічні обстеження населення України з приводу його ставлення до сплати податків показують, що поведінку з ухилення від оподаткування дві третини людей вважають виправданою, якщо держава не виконує зобов'язань перед своїми громадянами. Основною ж причиною небажання платити респонденти вважають неадекватність чинного податкового законодавства (рис. 12.1).

Теорія економіки суспільного сектору аналізує поведінку суб'єкта, який приймає рішення про ухилення від оподаткування, а також чинники, що впливають на його вибір. З цією метою використовується синтетична *модель Алінгхема—Сендмо*, яка порівнює очікувану корисність і дохід у разі приховування доходів з альтернативою чесної поведінки [30]. Розглянемо її докладно.

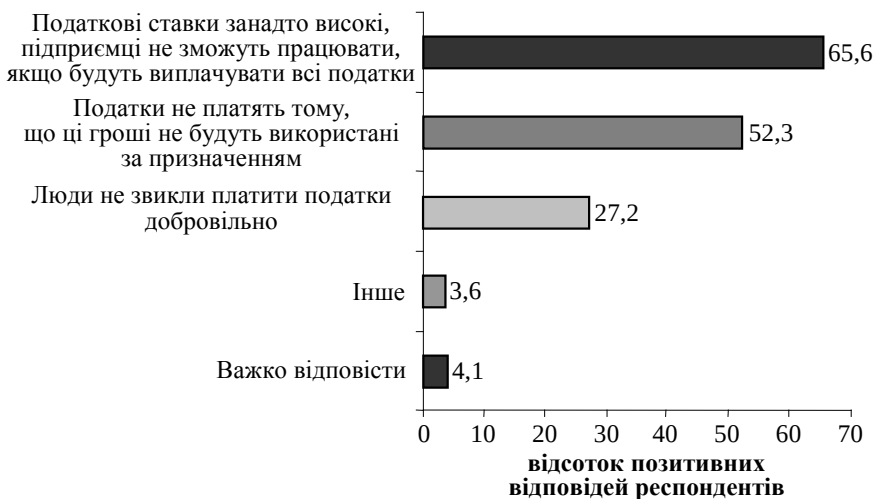

Рис. 12.1. Результати опитування населення на тему «Чому українці не платять податки?» [20]

Дохід Y , отриманий економічним суб'єктом, підлягає за законодавством оподаткуванню за ставкою t . Агент може обрати три варіанти поведінки:

1) задекларувати свої надходження в повному обсязі. Тоді кількість грошей, що залишиться в його розпорядженні D , становитиме $D_1 = (1 - t) \cdot Y$;

2) приховати всю суму заробітку (виторгу). Якщо його дії будуть викриті, він сплачуватиме штраф F у вигляді відсотка на незадекларований дохід. Після сплати у нього залишиться грошей $C_2 = (1 - F) \cdot Y$. Якщо агенту вдасться уникнути викриття, то його кінцевий дохід на 100 % збігатиметься з початковим $N_2 = Y$;

3) обрати проміжну стратегію — що трапляється найчастіше — певну частку доходу легалізувати, а певну — ні. Тоді в разі викриття його «чистий» дохід буде $C_3 = Y - t \cdot D - F \cdot (Y - D)$, а в разі невикриття $N_3 = Y - t \cdot D$.

Очікувана корисність суб'єкта EU для кожного з варіантів поведінки різнитиметься залежно від імовірності p викриття прихованих доходів. Вона являтиме собою еквівалент дискомфорту, який відчує суб'єкт, ухиляючись од податків. Інформацію щодо величини корисності та доходу можна узагальнити за допомогою табл. 12.2, на основі якої буде побудована графічна інтерпретація моделі Алінгхема—Сендмо (рис. 12.2).

Таблиця 12.2

**МОЖЛИВІ РОЗМІРИ ДОХОДУ ТА КОРИСНОСТІ ЗАЛЕЖНО
ВІД ВАРІАНТІВ ПОВЕДІНКИ СУБ'ЄКТА,
ЩО ПРИХОВУЄ ДОХОДИ ВІД ОПОДАТКУВАННЯ**

Варіант поведінки	Факт викриття	Дохід у розпорядженні	Очікувана сукупна корисність
1) Усе декларувати	—	$D_1 = (1 - t) \cdot Y$	$EU = f(D_1)$
2) Усе приховати	Так	$C_2 = (1 - F) \cdot Y$	$EU = p \cdot f(C_2) + (1 - p) \cdot f(N_2)$
	Ні	$N_2 = Y$	
3) Задекларувати частину доходу	Так	$C_3 = Y - t \cdot D - F \cdot (Y - D)$	$EU = p \cdot f(C_3) + (1 - p) \cdot f(N_3)$
	Ні	$N_3 = Y - t \cdot D$	

**Дохід, отриманий
у разі викриття**

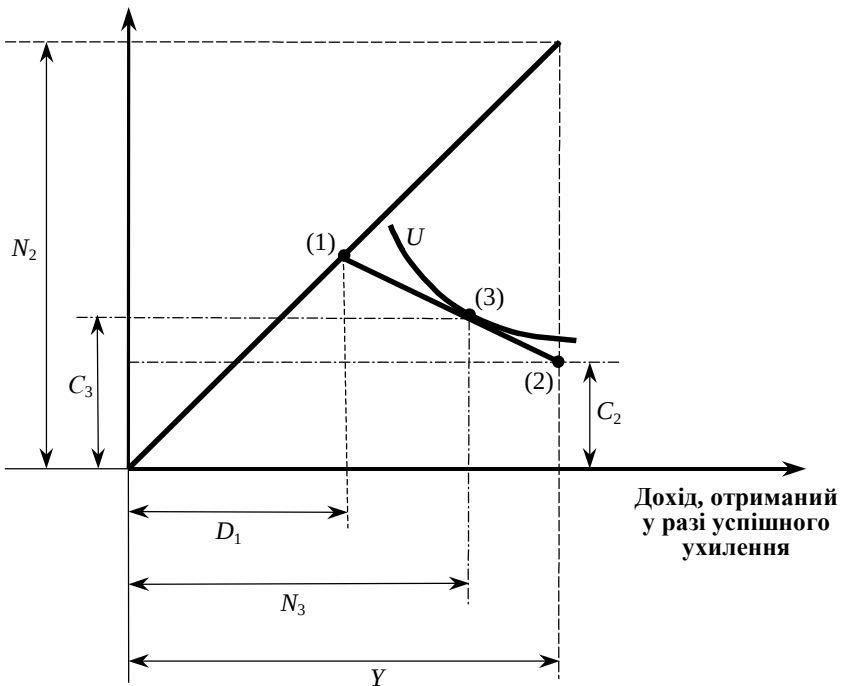

Рис. 12.2. Варіанти поведінки в разі оподаткування
за моделлю Алінггема—Сендмо

Графічна інтерпретація Алінгхема—Сендмо дозволяє порівнювати варіанти поведінки за різних вихідних умов. По горизонталі зображують дохід, що отримує суб'єкт, якщо його дії з ухилення від оподаткування не будуть виявлені контролюючими органами; по вертикалі — протилежну ситуацію, коли суб'єкт зазнає невдачі, і його дії викриваються. Бісектриса, проведена з кута їх перетину, — це лінія розмежування доходів — штучний прийом, що вможливорює порівняння надходжень за абсцисою й ординатою. Якщо доходи підлягають оподаткуванню, лінія розмежування змінює кут нахилу і прямує від випадку (1) до випадку (3), і далі вниз до (2). У такому разі вона фактично являтиме собою вартість, яку сплачуватиме індивід за нечесну поведінку.

Крива U відображає довільний варіант корисності, яку намагається отримати індивід, ухиляючись від оподаткування. В умовах максимізації корисності крива дотикається до лінії розмежування доходів. Визначення точки дотику для ситуації (3) уможливорює аналіз взаємозв'язків між політикою уряду, спрямованою на детінізацію економіки, та відповідною реакцією економічних суб'єктів.

Така політика залежатиме від трьох змінних — податкової ставки, розміру штрафних санкцій і ступеня ймовірності викриття. Будь-який вплив уряду на один з цих параметрів матиме наслідком передусім зміну кінцевих доходів економічних гравців.

Збільшення ставки оподаткування t зміщуватиме кут нахилу кривої (1)—(2) ліворуч довкола позиції (2). У дію включатимуться ефект доходу та ефект заміщення, які й визначатимуть прикінцеву величину грошей у розпорядженні суб'єкта. Якщо домінує перший, то як C_3 , так і N_3 зазнають зниження; в агента падає мотивація ризикувати і, відповідно, ухилятися від оподаткування. Коли перевага буде на боці ефекту заміщення, то знизиться лише C_3 , збільшиться відносна вартість чесності, а отже, зросте схильність до ухилення від податкового навантаження.

При піднятті штрафних санкцій F за ухилення від податків змінюється кут нахилу кривої (1)—(2) довкола (1). Напрями дії ефекту заміщення й ефекту доходу збігатимуться, що знижуватиме мотивацію до ухилення від оподаткування. Посилення діяльності контролюючих органів і ймовірності викриття p зміщуватиме точку (3) до положення (1), збільшуючи привабливість чесного декларування доходів D .

Сукупність результатів од політики детінізації можна узагальнити за допомогою табл. 12.3.

Таблиця 12.3

**НАСЛІДКИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ
ДЛЯ ВИПАДКУ ЧАСТКОВОГО ДЕКЛАРУВАННЯ ДОХОДІВ***

Варіант політики	Домінуючий ефект	Зміни у кінцевому доході суб'єкта		
		D	C_3	N_3
$t \uparrow$	доходу	$\downarrow$	$\downarrow$	$\downarrow$
	заміщення		$\downarrow$	$=$
$F \uparrow$	доходу	$=$	$\downarrow$	$\downarrow$
	заміщення		$=$	$\downarrow$
$p \uparrow$	—	$\uparrow$	$\uparrow$	$\uparrow$

* Позначення: $\downarrow$ — «знижується», $\uparrow$ — «зростає», $=$ — без змін.

12.3. Політика боротьби з ухиленням від оподаткування

З аналізу факторів, що впливають на політику детінізації, випливає, що для стимулювання економічних суб'єктів декларувати доходи та сплачувати податки в повному обсязі необхідно, щоб виконувалася така нерівність:

$$p \cdot F > t, \quad (12.1.)$$

де p — ймовірність викриття протиправних дій, F — розмір штрафів за приховування доходів, t — ставка податку.

Громадяни України вважають, боротьба з тіньовою економікою має реалізовуватися передовсім за рахунок реформування податкової системи та включати зменшення податкових ставок, удосконалення законодавства і посилення контролю за податковою адміністрацією (рис. 12.3).

При здійсненні податкових реформ теорія суспільного сектору рекомендує, щоб під час встановлення комбінації інструментів із забезпечення політики протидії ухиленню від оподаткування надавали перевагу тим варіантам, які потягнуть найменші витрати на їх запровадження. Очевидно, що піднімати штрафи за ухилення від оподаткування і легше, і дешевше, ніж посилювати контроль за дотриманням податкового законодавства. Але за умов низького рівня податкової сумлінності, яка спостерігається в

Україні на фоні достатньо жорстких санкцій, такі дії абсолютно не гарантують ефективного досягнення кінцевого результату.

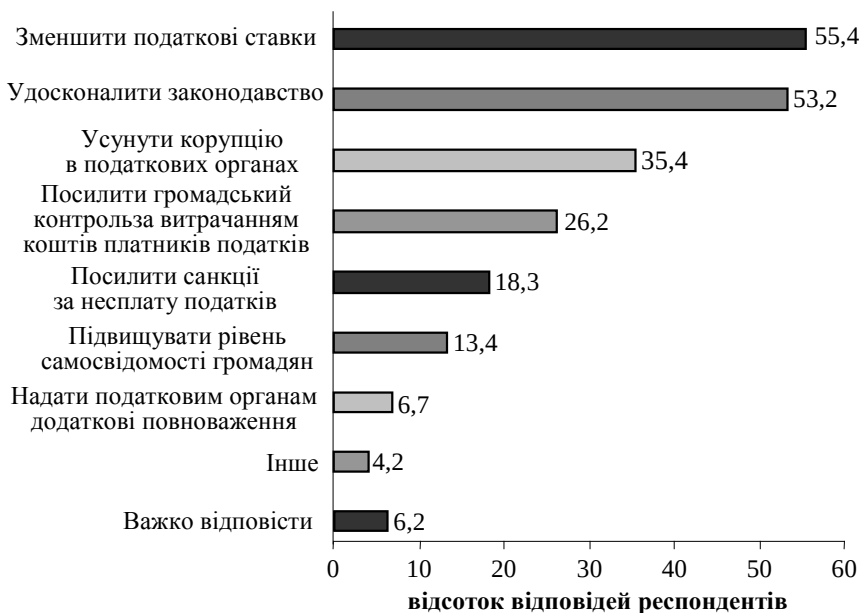

Рис. 12.3. Результати опитування населення на тему «Що необхідно зробити, щоб в Україні платили податки?» [20]

Ключові положення

1. Залежно від мети дослідження вчені вкладають різний зміст у поняття тіньової економіки, класифікують та обліковують її різним чином. Визначити її фактичні межі точно неможливо. Приблизне уявлення про неї можна створити на основі поєднання результатів різних методик — зіставлення фактичних доходів і оцінених за допомогою соціологічного інструментарію витрат; похідних показників — енергоспоживання чи кількості готівки в обігу. Приблизно половина української економіки функціонує в тіньовому секторі.

2. Економіку суспільного сектору тіньова економіка цікавить у двох аспектах: як наслідок порушення правил оподаткування, а також як найбільш шкідливий вид проблеми «безбілетника». Несумлінна поведінка приховування доходів, проаналізована в координатах моделі Алінгхема—Сендмо, дозволяє виокремити основні чинники, які впливають на схильність до ухиляння від оподаткування — чинна ставка оподаткування доходів, величина штрафних санкцій за протизаконну діяльність і ймовірність її викриття. Додаткове значення тут матимуть сила ефекту доходу та ефекту заміщення, під впливом яких перебуває економічний суб'єкт.

3. Формально для ефективної боротьби з ухилянням від оподаткування передбачені законодавством штрафи, зважені на ймовірність викриття, мають перевищувати обсяги легальних виплат податків. На практиці до уваги слід також брати витрати на організацію системи контролю за сплатою податків, а також ефективність роботи уповноважених на це інститутів.

Терміни та поняття

Іллегальна економіка

Мінімізація податкових виплат

Тіньова економіка

Ухиляння від оподаткування

Завдання для самоперевірки

1. Чому пропорції легального та тіньового сектору економіки різняться в різних країнах світу?

2. Які методи використовують для визначення частки тіньового сектору? Як можна оцінити ефективність таких методів?

3. Що спонукає економічних суб'єктів до ухилення від оподаткування, а що до мінімізації податкових виплат?

4. Чому ухиляння від оподаткування розглядають як варіант поведінки «безбілетника»? Як можна протидіяти такій поведінці? Поясніть на основі моделі Алінгхема—Сендмо.

5. Яку роль відіграють ефект доходу та ефект заміщення в поведінці суб'єкта, який приймає рішення про ухилення від оподаткування? На що вони будуть спрямовані?

Завдання для індивідуальної роботи

Проблемні ситуації

Завдання 1. Приватна компанія здійснює виробництво та оптову реалізацію лікарських засобів. Операційна мета її керівництва — пошук додаткових напрямів збуту своєї продукції через укладання договорів на виконання державних замовлень. Уповноважена ним особа звертається зі своєю пропозицією до відповідної державної установи та усвідомлює, що потрапити до числа виконавців державних замовлень досить складно. Отже, фармацевти налаштовані на пропонування хабара державному службовцю, який визначатиме коло переможців тендерних процедур. Обґрунтуйте, на які економічні розрахунки можуть спиратися керівники фірми, визначаючи розмір потенційного хабара. Чи буде подібним чином розмірковувати несумлінний чиновник, розраховуючи на протизаконні доходи. Які обставини можуть змінити поведінку сторін?

Розрахунково-аналітичні завдання

Завдання 2. Після проведення податкової перевірки підприємства, яке здійснювало незареєстровану діяльність, було виявлено приховування ним прибутку на суму 8,5 млн грн. Ставка податку на прибуток становить 25 %, а за ухилення від оподаткування передбачено стягнення штрафних санкцій у розмірі 40 % від обсягу доходів, що приховуються. Визначте, який сукупний обсяг прибутку отримувало підприємство, якщо після завершення податкової перевірки та сплати усіх податків і штрафів чистий прибуток підприємства становив 6,6 млн грн? Чи достатнім є розмір штрафу, щоб запобігти приховуванню доходів від оподаткування? Обґрунтуйте, за якого розміру штрафу у підприємства не виникатиме мотивів до приховування доходів.

Завдання 3. Підприємство, здійснюючи виплату заробітної плати своїм працівникам, приховує від оподаткування їх доходи на суму 250 тис. грн, при цьому задекларований фонд оплати

праці становить 300 тис. грн. Ставка внесків на соціальне страхування працівників становить 3,5 %, а ставка податку з доходів фізичних осіб — 17 %. За ухилення від оподаткування законодавчо затверджений розмір штрафу в розмірі 50 % від обсягу доходів, що приховуються. Визначте обсяг утрачених податкових надходжень бюджету в результаті приховування підприємством доходів. Розрахуйте величину виграшу держави та втрати доходу працівників у разі, якщо приховування доходів буде виявлено податковою перевіркою, а штраф сплачуватиметься за рахунок прибутку підприємства. Дайте оцінку ефективності визначеного законодавчого заходу щодо боротьби з приховуванням доходів від оподаткування та обґрунтуйте, якими повинні бути додаткові заходи держави.

Завдання 4. Економічний суб'єкт приймає рішення щодо приховування свого доходу, заробленого із порушенням законодавства, обсягом 100 млн грн. Ставка оподаткування доходу визначена на рівні 25 %, розмір штрафу, передбачений за приховування доходів від оподаткування становить 100 %, а ймовірність виявлення порушення — 50 %. Визначте економічну вигоду для суб'єкта від приховування доходу. Який обсяг прибутку економічний суб'єкт може отримати за даних умов, якщо він вирішить приховати від оподаткування 70 % отриманого доходу?

Кейс-завдання

Особливості тінізації економіки України¹

Поширення тіньової економіки поряд із макроекономічною розбалансованістю та обмеженістю ресурсів визнані Всесвітнім економічним форумом (ВЕФ) ключовими глобальними ризиками майбутнього десятиріччя. Ризики тіньової економіки пов'язані з незаконною торгівлею, організованою злочинністю та корупцією. Згідно з оцінками ВЕФ, обсяги нелегальної торгівлі у 2009 році становили близько 1,3 трлн дол., що становить від 7 до 10 % світових торговельних потоків. До передумов збільшення масштабів

¹ За матеріалами [Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрямки подолання. — К.: НІСД, 2011. — 31 с.]

нелегальної економічної діяльності експертами ВЕФ віднесено об'єднаний зв'язками світ, неспроможність глобального управління та економічну нерівність.

Економічна нерівність розглядається одночасно як чинник формування сприятливого середовища для тіньового обігу товарів і як наслідок тінізації міжнародних торговельних потоків. Збільшуючи вартість ведення легального бізнесу, тіньові економічні відносини стримують розвиток національних економік і посилюють нерівність як усередині країн, так і між ними. Нелегальна торгівля об'єктами інтелектуальної власності негативно впливає на дієвість стимулів для здійснення інноваційної та інвестиційної діяльності, що також негативно позначається на економічному розвитку. Хоча обсяги тіньової економіки у країнах, що розвиваються, як правило, є більшими, ніж у розвинутих країнах з класичною ринковою економікою, значна частка попиту на нелегальні товари формується у розвинutih країнах.

Глобалізація фінансових систем, розвиток міжнародних банківських мереж, електронних торговельних систем і мереж здійснення операцій з нерухомим майном за недостатньої координації діяльності країн щодо детінізації світових торговельних і фінансових потоків створюють умови для використання фінансових інструментів і маніпулювання інструментами трансфертного ціноутворення для оптимізації оподаткування й «відмивання» грошей.

Поруч із тінізацією фінансових потоків на фоні кризи актуалізувалася також і проблема тіньової зайнятості, яка у глобальному контексті пов'язана з досягненням цілей розвитку тисячоліття щодо подолання бідності. За оцінками Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) за наявності у світовій економіці близько 1,2 млрд офіційних робочих місць понад 1,8 млрд людей працює в нелегальному секторі, що позбавляє їх соціальних гарантій¹.

Природа тіньової зайнятості має регіональні та секторальні специфічні особливості. У країнах з класичною ринковою економікою вона значною мірою пов'язана з нелегальною імміграцією та існує у низькооплачуваному сегменті ринку праці. У високооплачуваному сегменті ринку праці з метою зменшення податкових зобов'язань найпоширенішими є інструменти оптимізації оподаткування, а не ухиляння від нього. При цьому галуззю з найвищим рівнем тінізації економіки у розвинutih країнах тра-

¹ Дані ОЕСР. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // <http://www.oecd.org/>

диційно вважають будівництво. Зокрема, за оцінками Ф. Шнай-дера, у країнах ЄС рівень тінізації цієї галузі становить близько 33 % ВВП за середнього рівня тінізації економіки майже 20 %.

Проблема тіньових фінансових потоків пов'язана з міжнародним рухом капіталів. Метою таких потоків є виведення фінансів від оподаткування в одній країні та нагромадження у місцях із сприятливими податковими режимами. За оцінками експертів податково-правової мережі вартість активів, які нагромаджені в офшорних юрисдикціях в не оподатковані, становить близько третини вартості усіх світових активів, а самі офшорні юрисдикції відіграють роль «буфера» між легальним і тіньовим секторами світової економіки.

Економіка України швидко інтегрувалася у систему тіньових фінансових потоків, використовуючи стандартні інструменти маніпулювання цінами експорту та імпорту, а також фінансові інструменти. Кумулятивний відтік тіньового капіталу з країни за період з 2000—2008 рр. становив 82 млрд дол. Ця сума майже утричі перевищує видатки зведеного бюджету на охорону здоров'я за цей період, у 2,3 разу — обсяг прямих інвестицій на кінець цього періоду, офіційні резервні активи України — утричі. За цим показником Україна посідає 17 місце у світі та входить до двадцятки «країн-лідерів». Результати досліджень тіньової економіки, які здійснювалися вітчизняними вченими¹, показують, що однією зі складових тіньової економічної діяльності є протизаконна діяльність, зокрема економічна злочинність, характер якої якісно змінився під дією процесів глобалізації.

Згідно з оцінками ВЕФ, сміність ринків окремих нелегальних товарів і послуг оцінюється на рівні: підроблених лікарських засобів — 200 млрд дол., проституції — 190 млрд дол., марихуани — 140 млрд дол., підробленої електроніки — 100 млрд дол., кокаїну — 80 млрд дол., піратського програмного забезпечення — 50 млрд дол., торгівлі людьми — 30 млрд дол., злочинів у сфері охорони природного середовища та торгівлі природними ресурсами — 20 млрд дол.

Дані свідчать, що ринки деяких згаданих товарів перевищують бюджет України. Отже, економічна нерівність, глобалізація ринків, розвиток електронних і комунікаційних технологій створюють умови для поширення тіньових економічних відносин. Тінізація світової економіки негативно впливає на дієвість важелів

¹ Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрямки подолання. — К.: НІСД, 2011. — 31 с.

управління національними економіками та дестабілізує світові економічні відносини. Поширення тіньової зайнятості та тінізація фінансових потоків, які визнано детермінантами тінізації світових економічних відносин, посилюють нерівність усередині країн та між ними.

Масштаби тіньових фінансових потоків з України свідчать про наявність незадіяних інвестиційних ресурсів для національної економіки, які майже вдвічі перевищують обсяг прямих іноземних інвестицій в Україну.

Запитання для дискусії та завдання:

- 1) Які чинники зумовлюють нарощення обсягів тіньової економіки в світі?
- 2) Які спільні та відмінні риси притаманні українському тіньовому сектору порівняно зі світовим?
- 3) Чи можливим є зниження масштабів тіньової економіки в разі зниження оподаткування в Україні?
- 4) Обґрунтуйте переваги та недоліки функціонування тіньового сектору в Україні з позицій громадянина, схильного до поведінки за моделлю «безбілетника». Який вплив справлятиме його нелегальна діяльність на його власний добробут у віддаленій перспективі?

Література для поглибленого вивчення теми

1. Варналій З. С. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації. Моногр. / ред. З. С. Варналій. — 2006.
2. Стиглиц Дж. Ю. Экономика государственного сектора / Пер. с англ. — М.: Изд-во МГУ: ИНФРА-М, 1997. — 720 с. — Гл. 24.

СУСПІЛЬНА ВЛАСНІСТЬ І ПРИРОДНІ МОНОПОЛІЇ

13.1. Суспільна власність і державне виробництво.

13.2. Природні монополії в національній економіці.

13.3. Націоналізація та приватизація в регулюванні обсягів державного виробництва.

Ключові положення

Терміни і поняття

Завдання для самоперевірки

Завдання для індивідуальної роботи

— проблемні ситуації,

— розрахунково-аналітичні завдання,

— кейс-завдання

Література для поглибленого вивчення теми

Вивчення змісту теми допоможе студентам сформувати **знання**:

- про особливості функціонування державних підприємств у сучасних умовах;
- про причини створення природних монополій;
- про досвід націоналізації та приватизації в різних країнах світу.

У результаті опанування матеріалів теми студенти здобудуть **уміння**:

- аналізувати наслідки утворення природної монополії в певному секторі економіки;
- обґрунтовувати доцільність приватизації/націоналізації певних виробництв або підприємств.

13.1. Суспільна власність і державне виробництво

Частина товарів і послуг, створених у національному господарстві, продукується не приватними власниками, а державними підприємствами. Місце та роль останніх в економіці потребують окремого осмислення.

Характерною рисою Радянського періоду вітчизняної історії (1918—1991 рр.) було панування так званої командно-адміністративної системи організації економічних відносин. Поміж іншого важливими її підвалинами були плановий метод виробництва товарів і послуг, директивне утворення цін на них, а також «народна» (по суті ж, державна) власність на засоби створення таких благ.

Після переходу від командно-адміністративної системи управління господарством до взаємодії між суб'єктами на основі ринкових відносин роль держави в економіці України тривалий час залишалася значною. По-перше, вона продовжує перерозподіляти значну частину створеного в країні продукту через бюджет, по-друге, зберігаються деякі галузі, в яких вона представлена як виробник або власник.

Державною можна вважати таку форму власності, коли певні активи (як засоби, так і продукти виробництва) належать цілком чи на принципах пайової участі державі. Суспільна власність — це підвид державної власності, який описує колективний спосіб використання або форму володіння майном чи активами. По суті, поняття «державна власність», «державне володіння», «суспільна власність», «суспільне володіння» можна розглядати як синоніми.

Підприємства державної форми власності існують у багатьох країнах світу: не тільки в тих, що розвиваються, а й у розвинутих також. Галузями господарства, в яких найчастіше домінує такий спосіб організації бізнесу, є інфраструктура (наприклад, залізниця, нафто- і газогони), видобуток корисних копалин (дорогоцінні метали, нафта, природний газ), фінансовий сектор (пенсійні фонди, банківські установи, страхові компанії), військово-промисловий комплекс тощо.

До найважливіших причин створення таких підприємств відносять стратегічні та економічні. Стратегічні аспекти передбачають необхідність захисту життєво важливих інтересів як країни в цілому, так і її громадян. Реалізація подібних інтересів гарантує суверенітет держави та її розвиток; вона відбувається у царині суспільної безпеки, військовій, внутрішньо- та зовнішньополітичній сферах, де держава запроваджує свою монополію на діяльність.

Економічні причини, що підштовхують до запровадження державного продукування певних видів приватних благ, криються в зростаючому ефекті масштабу від нарощування їх виробництва. Він означає, що з кожною додатковою одиницею створеної

продукції середні витрати підприємства падають. Отримувати економію на масштабі здатен будь-який виробник, який намагається ефективно організовувати свою діяльність. Проте існують деякі сектори національного господарства, в яких ефект масштабу виникатиме лише за умови існування єдиного продуцента — наприклад, у залізничному транспорті.

13.2. Природні монополії в національній економіці

Зрозуміло, що коли виключні права на певний вид діяльності передаються обраному підприємству, на ринку утворюється загроза запровадження монополії. Як докладно доведено в темі 2, монопольне становище окремого суб’єкта знижує сукупний суспільний добробут. Але якщо такій ситуації успішно протидіяти неможливо або недоцільно, згадані виключні права передають «незалежному» гравцю — державі, яка утворює в галузі так звану *природну монополію*.

Таблиця 13.1

**ГАЛУЗІ ІСНУВАННЯ ПРИРОДНИХ МОНОПОЛІЙ
У ДЕЯКИХ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇНАХ***

Галузь	Білорусь	Казахстан	Російська Федерація	Україна
Транспортування нафти та нафтопродуктів магістральними трубопроводами	+	+	+	+
Транспортування газу трубопроводами	+	+	+	+
Транспортування інших речовин трубопроводами	–	–	–	+
Послуги з передачі електроенергії	+	+	+	+
Послуги з передачі теплової енергії	+	+	+	+
Послуги з оперативно-диспетчерського управління в електроенергетиці	–	+	+	–
Залізничні перевезення	+	+	+	+
Послуги транспортних терміналів, портів, аеропортів	+	+	+	+

Закінчення табл. 13.1

Галузь	Білорусь	Казахстан	Російська Федерація	Україна
Послуги загальнодоступного електричного та поштового зв'язку	+	+	+	+
Централізоване водопостачання та водовідведення	+	+	—	+
Обслуговування та експлуатація повітряних трас сполучення, управління повітряним рухом	+	+	—	+

* Джерело: С. Авдашева, А. Шаститко, Развитие конкуренции в отраслях с естественно монопольным компонентом. — М.: РЕЦЭП, 2005.

Однієї лише економії від масштабу буває недостатньо для запровадження природної монополії. У таких секторах господарства в багатьох випадках також спостерігаються високі фіксовані витрати на одиницю продукції, і їх частка у сукупних видатках домінує. Тому діяльність там кількох підприємств означатиме необхідність створення кожним з них власної виробничої інфраструктури — альтернативних колій, трубопроводів, ліній електропередач тощо. У такому разі суспільство отримуватиме недостатню кількість створених ними благ за високою ціною. А діяльність єдиного монополіста, який не має на меті максимізацію прибутку, і цінова політика якого контролюється державою, забезпечуватиме пропозицію благ на прийнятному рівні. Розглянемо рис. 13.1.

За умови чистої монополії рівновага перебувала б у точці перетину кривих граничних витрат MC і граничного виторгу MR , що означало б виробництво невеликої кількості благ Q_m за високою ціною P_m . Оскільки в галузі запроваджено природну монополію, функціонування якої регулюється, вона створюватиме Q_r благ за нижчою ціною P_r , що досягається за відповідності середніх витрат AC середньому виторгу AR . Рівновага в цій точці гарантуватиме державній компанії надходження на рівні нормального прибутку, достатнього для того, щоб утримати ресурси, задіяні нею в секторі, від переспрямування в інші галузі. Саме такий прибуток отримували б тут фірми в умовах конкуренції (але за менших обсягів виробництва).

Якщо за мету державної політики обрано максимальне насичення попиту населення на благо Q , уряд може додатково піти на

штучне заниження його ціни до тих пір, поки граничні витрати природного монополіста MC не збігатимуться з його середнім виторгом AR . Звичайно, в такому разі державне підприємство зазнаватиме збитків, але вони можуть покриватися за рахунок субсидій з державного бюджету. Натомість, економіка отримуватиме велику кількість суспільно важливих благ на рівні Q_s .

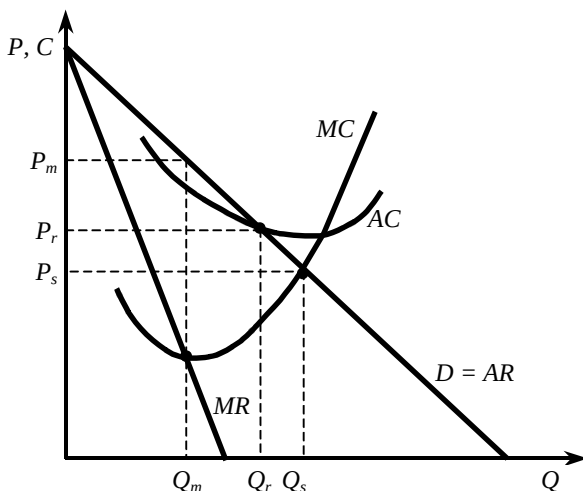

Рис. 13.1. Оптимум у галузі з природною монополією

Отже, позитивними результатами від підтримання природної монополії можна вважати низькі витрати виробництва та ціни для кінцевих споживачів, широка доступність продуктів їх діяльності, а також зниження некомпенсованих втрат добробуту громадян.

13.3. Націоналізація та приватизація в регулюванні обсягів державного виробництва

Зважаючи на ці переваги, практика створення великих державних підприємств — природних монополій або ж субсидування збиткових компаній з бюджету дістала поширення в розвинутих державах. Мотиви та форми такої «щедрості» різняться від країни до країни. У Великій Британії частка державних виробництв сягнула свого максимуму в 1970-х роках. Метою лейбористських

урядів були не просто збереження важливих галузей, таких, як енергетика, металургія, транспорт або зв'язок, а й підтримання соціальних гарантій і зайнятості в країні. Збиткові компанії перетворювалися на державні корпорації шляхом *націоналізації*. У Франції крім соціальних помітну роль відігравали політичні фактори — національна безпека, а також спроби уряду директивно створити так звані «точки зростання» в економіці — сектори, що, активно розвиваючись на базі інновацій, стимулювали б технічний та економічний прогрес у суміжних галузях і виробництвах. У Німеччині переведення підприємств у суспільну власність практикувалося з метою підтримки та розвитку депресивних територій або міст. Навіть у США, країні з традиційно низькою державною присутністю в економіці, державні компанії працюють у сфері зв'язку, енергетики та інфраструктури.

Тим не менше, існують і численні супротивники державної власності на засоби виробництва. Серед їх аргументів відзначимо такі: 1) відсутність конкуренції в подібних сферах означає падіння якості продукції, що пропонується споживачам; 2) заміщення ефективних власників, зацікавлених у отриманні прибутків від власності та зростанні її капіталізації, індіферентною бюрократією; 3) складність і непрозорість управління, якщо йдеться про державні компанії, або регулювання, якщо маються на увазі напівдержавні підприємства.

Під час кризи, що розпочалася 2008 року, спостерігалася нова хвиля націоналізацій у всіх куточках світу. Уряди капіталістичних країн активно входили в керівні органи великих компаній і банків, викуповуючи їх акції. Основною метою такої політики було збереження великого бізнесу від банкрутства, яке в умовах глобалізації могло спричинити тривалу дестабілізацію всієї світової фінансової системи. Ось так за рахунок коштів суспільного сектора були оплачені помилки та прорахунки менеджерів приватних компаній.

Після подолання кризи слід очікувати зворотного процесу — роздержавлення проблемних секторів економіки та перетворення державної власності на приватну — *приватизацію*. Найпоширенішим аргументом на її користь виступає вищий рівень ефективності ведення бізнесу приватним сектором. Оскільки державні компанії не мають жорстких обмежень у фінансуванні, їх збитки покриваються за рахунок бюджетних субсидій, і то вважається, що затрати на одиницю виробленої продукції в суспільному секторі будуть вищими.

У процесі формування постіндустріального світу до приватизації підштовхують глобалізація, інтеріоризація як товарних, так і фінансових ринків, зміна самої структури виробництва. Міжна-

родна конкуренція вимагає постійної модернізації засобів виробництва, запровадження нових технологій та інновацій. Держава, представлена чиновником на підприємстві, навряд чи зможе оперативно реагувати на мінливість середовища ведення бізнесу.

Керуючись подібними аргументами, уряд Великої Британії за часів перебування при владі М. Тетчер та її наступників реалізував програму масштабної приватизації. З 1979 до 1996 у приватну власність було переведено активів на суму більше, ніж 60 млрд фунтів стерлінгів. Через розпродаж акцій до приватних рук передавалися компанії сфери телекомунікації, видобутку та переробки нафти й газу, вугілля, енергетики, металургії, управління морськими та авіаційними портами, залізницею, машинобудування та ін.

Перебіг приватизації в Англії багатьма фахівцями визнається як успішний і пропонується як еталон. Схеми, за якими вона здійснювалася, стали предметом вивчення та активного запозичення іншими країнами. Найважливішими з них були: 1) безпосередній продаж усього пакета акцій — через фондові ринки невеликими порціями; 2) «золота акція» — забезпечення значної майнової присутності держави в компаніях стратегічного значення; 3) концесія та підряд — передача відповідальності за постачання благ приватному сектору за збереження державної власності на засоби виробництва.

Соціально значимі результати, отримані внаслідок приватизації у Великій Британії, стосувалися не тільки проблем ефективності виробництва, а й питання справедливості та розподілу багатства в суспільстві. Детальніше відзначимо деякі їх прояви: i) підвищення прибутковості приватного сектора; ii) посилення державного регулювання економіки; iii) тимчасове зростання безробіття та зміна структури зайнятості населення; iv) збільшення кількості дрібних, а також закордонних власників; v) розвиток ринку капіталів і перетворення лондону на про-відний фінансовий центр світу; vi) зміцнення промислової концентрації в деяких секторах та активізація інноваційної діяльності.

В Україні зі здобуттям незалежності розбудова приватного сектора також відбувалася за допомогою приватизації. Через відсутність великих капіталів у населення її перший етап відбувався за допомогою сертифікатів (ваучерів), які потрібно було конвертувати в права власності на конкретний об'єкт. З низки причин різноманітного характеру — організаційних, економічних, політичних, ментальних — цей етап хоча й стимулював становлення проторинкового середовища, проте також призвів і до падіння добробуту основної частини громадян.

З 1998 р. розпочався другий, грошовий етап приватизації, який полягає у продажу державної власності на відкритому кон-

курсі чи аукціоні. Його завдання розширилися: крім зміни форми власності він націлений на створення конкуренції в економіці, а фактично на забезпечення притоку фінансових ресурсів до державного бюджету. З 2000-х років саме покриття дефіциту бюджету виступало лейтмотивом розпродажу держмайна. При цьому поза увагою залишилися проблеми, пов'язані з непрогнозованістю обсягів подібних надходжень, завдання реструктуризації і капіталізації нашої економіки. Процес роздержавлення в Україні не характеризується ані цілеспрямованістю, ані продуманістю; йому властиві точковість і хаотичність.

Для побудови грамотної політики приватизації, яка є ефективним елементом стратегії розвитку економіки України, необхідно визначитися з метою приватизації. Нею має стати не отримання додаткових коштів для фінансування державних видатків, а участь у пріоритетних напрямках розвитку країни і формуванні чітких галузевих програм. Оскільки пріоритетні сектори вітчизняної промисловості потребують значних інвестицій, ділових зв'язків, нових каналів збуту, реклами своєї продукції, створення коштовних промислових брендів, то до їх розвитку необхідно залучати стратегічних інвесторів, які володіють досвідом ведення бізнесу в галузі і націлені на довгострокове перебування в ній. Приваблювати стратегічного інвестора потрібно не правами власності на окремих об'єкт, а можливістю входження у цілісний виробничий комплекс і створення у ньому фінансово-промислової групи. У цьому їм мають допомагати уповноважені державні інститути — профільні міністерства і Фонд державного майна. Якщо функція міністерств полягає у формуванні галузевої стратегії, то завдання ФДМ — пропонування «приватизаційної послуги» як способу залучення інвесторів до крупних проєктів.

Ключові положення

1. Виробничі одиниці, що перебувають у державній власності і роблять свій внесок у формування доходів бюджету, існують у багатьох країнах світу. До їх створення підштовхують економічні чинники, коли йдеться про використання ефекту масштабу від роботи єдиного підприємства в галузі, альтернатив якому немає. Частина виробництв, часто збиткових, перебуває у державній власності також із стратегічних, безпекових причин та ін.

2. Ситуація, коли в секторі національної економіки з метою отримання ефекту масштабу функціонує єдиний державний ви-

робник, називають природною монополією. Доцільність його утворення обґрунтовується також високими фіксованими витратами на одиницю продукції. Оскільки державна компанія може не ставити собі за мету максимізацію прибутків, споживачі її продукції матимуть можливість отримувати блага за відносно низькими цінами та у достатніх кількостях.

3. Поперемінно використовуючи політику націоналізації та приватизації, уряд країни може впливати на соціальні та економічні параметри, а також пом'якшувати циклічні коливання кон'юнктури. Тим не менше, виробничим утворенням у державній власності властиві і деякі недоліки: ослаблена конкурентоспроможність, невисока якість продукції, нечутливість до запитів споживачів, непрозорість управління тощо. Їх слід брати до уваги для проведення відповідної державної політики.

Терміни та поняття

Державна власність

Ефект масштабу

Націоналізація

Приватизація

Природна монополія

Завдання для самоперевірки

1. У чому полягають переваги та недоліки перебування прибуткових активів у розпорядженні державних органів влади?
2. Чи можливо здійснити ефективне розмежування державного виробництва благ і державної власності на засоби виробництва?
3. Які фактори сприяють запровадженню у певному секторі економіки природної монополії? Наведіть приклади.
4. Чим відрізняється оптимум класичної приватної монополії від рівноваги в умовах природної монополії? Як при цьому змінюються втрати добробуту суспільства?
5. Які аргументи використовуються органами влади для проведення приватизації або націоналізації в країні? Які слабкі сторони мають подібні аргументи?

Завдання для індивідуальної роботи

Проблемні ситуації

Завдання 1. Урядом країни вирішується питання щодо доцільності надання статусу природної монополії галузі морських і річкових портів, підприємства якої протягом останні десяти років перебувають у кризовому фінансовому становищі. Обґрунтуйте, якими чинниками необхідно керуватися продавцям у разі схвалення такої політики. Які конкретні рішення можуть бути прийняті, якщо в даній галузі країни функціонують лише підприємства приватної (чи державної) форми власності? Яке значення під час ухвалення політики санації галузі за рахунок природної монополії матиме її домінантна (чи незначна) роль у структурі виробництва країни?

Розрахунково-аналітичні завдання

Завдання 2. Підприємство, що має статус природної монополії, здійснює надання послуг населенню в обсязі 2000 одиниць. Його постійні витрати становлять 100 млн грн, а змінні описуються формулою $VC = 80\,000\,Q$, де VC — обсяг змінних витрат, Q — обсяг надання послуг. Обґрунтуйте доцільність заміни природної монополії на конкурентний ринок за умови, що функціонування в галузі передбачає наявність високих постійних витрат.

Завдання 3. Обсяг виробництва фірми—природного монополіста, становить 20 млн одиниць, а ціна реалізації її продукції — 65 грн. Визначте, який прибуток отримуватиме підприємство, якщо еластичність попиту за ціною на її продукцію визначена на рівні $-0,7$. Яких втрат добробуту зазнаватимуть споживачі її продукції? Уряд, прагнучи збільшити виробництво продукції фірми до суспільно необхідного обсягу 40 млн одиниць, обмежує її ціну рівнем 30 грн. Визначте ефективність такого заходу. Обґрунтуйте, який розмір дотації уряд повинен надати підприємству, щоб забезпечити для нього прибуток за суспільно необхідного обсягу випуску.

Завдання 4. Державне підприємство галузі природної монополії надає суспільні послуги загальним обсягом 400 одиниць за ціною 15 грн, що забезпечує йому отримання монопольного прибутку. Визначте, за якою ціною підприємство повинно надавати послуги, щоб задовольнити суспільний попит на них в обсязі 1200 одиниць, якщо його цінова еластичність попиту становить $-2,5$. Який обсяг дотації необхідно надати підприємству для отримання ним прибутку за умов виробництва суспільно необ-

хідного обсягу продукції, якщо його граничні витрати становлять 2 грн на кожну додаткову одиницю продукції.

Завдання 5. Для забезпечення електроенергією житлового будинку, у складі якого налічується 192 квартири, енергетична компанія-монополіст використовує одну трансформаторну підстанцію. Кожна з квартир споживає в середньому 300 кВт/год електроенергії на місяць. Тариф за спожиту електроенергію становить 0,4 грн за кВт/год. Витрати компанії на забезпечення електроенергією однієї квартири становлять у середньому 20 грн на місяць. Визначте, яку кількість підстанцій компанії доцільно буде побудувати для забезпечення ще двох новобудов, якщо вартість однієї підстанції становить 70 тис. грн.

Кейс-завдання

Міф про природні монополії

Вашій увазі пропонуються уривки зі статті професора економіки Томаса ДіЛоренцо (Selling School of Business and Management, Loyola College) «Міф про природні монополії», в якій аргументується критичне ставлення її автора до теорії природних монополій.

Державні монопольні гарантії більшості так званих «громадських інфраструктур» пов'язані з тим, що їх розглядають як «природні монополії». Коротенько теорія природних монополій зводиться до таких положень. Якщо особливості виробничих технологій — наприклад, порівняно високі капітальні витрати — при розширенні виробництва в довгостроковій перспективі ведуть до зниження загальних витрат, то виникає ефект природної монополії. У таких галузях, стверджує ця теорія, єдиний виробник у кінцевому підсумку зможе забезпечити менші витрати, ніж двоє чи більше виробників, тим самим приводячи до ситуації «природної» монополії. Якщо число виробників на ринку більше за одного, то це вестиме до вищих цін.

Крім того, стверджується, що конкуренція ускладнює життя споживачів унаслідок будівництва паралельних потужностей — трапляється, наприклад, повторне перекопування вулиць для прокладки водопровідних або газопровідних ліній. На цій підставі пропонується, щоб держава розподіляла ліцензії на монополь-

не надання послуг у тих галузях, де середні загальні витрати мають тенденцію знижуватися в довгостроковій перспективі.

Уявлення про те, що спочатку економісти розробили теорію природної монополії, а потім законодавці стали використовувати її для «теоретичного обґрунтування» видачі ліцензій на монопольне обслуговування — справжній міф. Насправді такі монополії виникли за багато років до того, як економісти, що виступають за розширення державного втручання в економіку, сформулювали цю теорію для виправдання заднім числом дій уряду. У ті часи, коли уряди ще тільки починали роздавати монопольні ліцензії, величезна більшість економістів прекрасно розуміла, що великомасштабне, капіталомістке виробництво не веде до виникнення монополії, а є абсолютно необхідним аспектом процесу конкуренції.

Наскільки «природними» були ранні природні монополії?

Абсолютно немає жодних свідочств того, що на початок державного регулювання інфраструктурних галузей спостерігалось таке явище, як «природна монополія».

Протягом лише 1887 року в м. Нью-Йорку виникло шість компаній електричного освітлення. У 1907 році в м. Чикаго офіційним дозволом на ведення діяльності володіли 45 підприємств електричного освітлення. До 1895 року м. Дулут (штат Міннесота) обслуговували п'ять електричних компаній, а в м. Скрентон (штат Пенсільванія) у 1906 році таких компаній було чотири. Наприкінці XIX століття конкуренція в газовій промисловості США була звичним явищем. До початку 1884 року в м. Нью-Йорку діяло шість газових компаній. Для телефонної промисловості була характерна постійна конкуренція. 1905 року в таких містах, як Балтімор, Чикаго, Клівленд, Колумбус, Детройт, Канзас-сіті, Міннеаполіс, Філадельфія, Пітсбург і Сент-Луїс існувало щонайменше дві телефонні компанії.

Виходячи з цього, є підстави сумніватися, що в той час, коли замість ринкової конкуренції стали вводити державне регулювання, в інфраструктурних галузях відбулася економія на масштабах виробництва.

Особливе місце в історії природних монополій як у теоретичному, так і в практичному плані належить Газовій освітлювальній компанії Балтімора. Від самого свого заснування в 1816 році вона безперервно боролася з конкурентами. Боротьбу компанія вела не тільки на ринковому просторі, а й серед влади міста і штату — щоб вони перестали видавати корпоративні ліцензії її конкурентам. У компанії здійснювалася економія на масштабах виробництва, але це не заважало виникненню численних конкурентів.

У 1880 році в Балтіморі було три газові компанії, які жорстко конкурували між собою. У 1888 році вони спробували об'єднатися, щоб сформувати монополію, але їх плани були зірвані новим конкурентом. Томас Альва Едісон винайшов електричне освітлення, загрозливе для існування всіх газових компаній. З цього моменту конкуренція точилася вже і між газовими, й електричними компаніями, позаяк усі вони стикалися з необхідністю значних капітальних витрат, що породжують економію на масштабах виробництва. Тим не менше, ніякі «вільноринкові» або «природні» монополії так і не виникли.

Проблема надмірного дублювання

Коли ж монополії і з'являлися, то відбувалося це виключно в результаті втручання уряду. Поряд із казками про економію на масштабах виробництва для обґрунтування роздачі монопольних ліцензій «природним монополіям» використовується ще один аргумент, а саме — теорія, згідно з якою наявність занадто великого числа конкурентів призводить до шкідливого дублювання. Стверджується, що дублювання є занадто обтяжливим для суспільства. Воно може, наприклад, призвести до того, що відразу кілька різних водопровідних, електричних, телефонних компаній почнуть перекопувати вулиці.

Проблема надмірного дублювання розподільних систем породжується тим, що муніципалітети не встановлюють адекватних цін на відповідні обмежені ресурси. Право використовувати належні муніципалітету вулиці — це право на використання обмежених ресурсів. Відсутність таких цін на використання цих ресурсів, які відображали б порівнянні витрати альтернативних напрямів їх використання — наприклад, таких, як забезпечення безперервного руху транспорту чи можливість оглядати околиці — веде до їх надмірного використання. Якщо встановити адекватний рівень плати за використання цих ресурсів, то ступінь дублювання знизиться до оптимальних розмірів.

Іншими словами, проблема «надмірного дублювання», як і проблема «природних» монополій, насправді являє собою результат урядового втручання.

Конкуренція

З того, що в інфраструктурних галузях — таких, як водопровід, електрика, газопостачання — здійснюється економія на масштабах виробництва, жодним чином не впливає, що там повинні існувати монополії чи монопольні ціни. Поки існує конкурентна пропозиція, зберігаються конкурентні ціни та не виникає дублювання потужностей. Конкуренція може виража-

тися в тому, що договір на послугу отримує та компанія, яка пропонує найнижчі ціни за послугу стандартної якості (на відміну від системи, де виграє той, хто запропонує найвищу ціну за надання ліцензії).

Теорія природної монополії не може показати, які логічні кроки ведуть від економії на масштабах виробництва до виникнення монопольних цін на вільному ринку. Якщо хтось один з претендентів на отримання контракту може надати ту саму послугу за ціною нижчою, ніж ціна у двох або більше інших конкурентів, то контракт виграє претендент, який пропонує найнижчу ціну на всю роботу цілком, — ідеться про цемент, електрику, автомати з продажу поштових марок чи будь-що інше — але ця найнижча ціна зовсім не є монопольною ціною. Немає жодних підстав вважати, що процес боротьби за контракт буде неконкурентним.

Запитання та завдання

1. У чому сутність міфу про природні монополії?
2. Про що свідчать наведені історичні приклади з економіки США?
3. Якими були реальні історичні причини створення державних природних монополій?
4. У чому причина проблеми «надмірного дублювання»?
5. У яких галузях, де історично утворилися природні монополії, їх функціонування можна вважати недоречним?
6. Обґрунтуйте переваги та недоліки функціонування державних природних монополій в Україні.
7. Які наслідки можливі в результаті приватизації підприємств, що визначені як природні монополії?

Література для поглибленого вивчення теми

1. *Бланкарт Ш.* Державні фінанси в умовах демократії. Пер. з нім. — К.: Либідь, 2000. — 654 с. — Гл. 21.
2. *Малий І. Й., Галабурда М. К.* Економіка державного сектора: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2007. — 280 с. — Тема 7.
3. *Стиглиц Дж. Ю.* Економіка государственного сектора / Пер. с англ. — М.: Изд-во МГУ: ИНФРА-М, 1997. — 720 с. — Гл. 7.

ОПТИМІЗАЦІЯ СТРУКТУРИ ТА МАСШТАБІВ СУСПІЛЬНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ

Тема 14

МАСШТАБИ СУСПІЛЬНОГО СЕКТОРУ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ГОСПОДАРСТВІ

14.1. Вимірювання обсягів суспільного сектору в національній економіці.

14.2. Основні закономірності розвитку суспільного сектору економіки.

Ключові положення

Терміни і поняття

Завдання для самоперевірки

Завдання для індивідуальної роботи

— проблемні ситуації,

— розрахунково-аналітичні завдання,

— кейс-завдання

Література для поглибленого вивчення теми

Помітною рисою суспільного сектору є його здатність до розширеного відтворення в межах національної економіки. Прояснення джерел подібних рис є завданням даної теми.

Опрацювавши її зміст, студенти матимуть можливість розширити та поглибити **знання**:

- про причини неефективності суспільного сектору в демократичних країнах;
- про способи оцінки масштабів суспільного сектору в економіці;
- про функції добробуту, що описують його розмір на основі певних уявлень про справедливість;

- про суспільний оптимум, що визначається на основі функції суспільного добробуту;
- про детермінанти, що прискорюють зростання частки сектору у сукупному продукті;
- про причини односпрямовані приросту державних витрат.

У результаті роботи з матеріалами теми студенти зможуть здобути такі **уміння**:

- вимірювати та аналізувати ступінь участі суспільної сфери в національному господарстві;
- обґрунтовувати тенденції в суспільному секторі, спираючись на різні підходи до соціальної справедливості.

14.1. Вимірювання обсягів суспільного сектору в національній економіці

У попередніх розділах ми розглянули та проаналізували неспроможності ринку — суспільні блага, екстерналиї, послаблення конкуренції та інформаційну асиметрію — ситуації, які ринковий механізм саморегулювання та самокорекції не спроможний ефективно та своєчасно залагоджувати. Подоланням означених неспроможностей обґрунтовувалася необхідність присутності в економічній системі особливого суспільного сектору, який здебільшого ототожнювався з апаратом державного управління. Але така присутність у свою чергу не позбавлена власних вад: держава, впливаючи на національне господарство, також породжує втрати добробуту економічних агентів різноманітного характеру, які часто ставлять під сумнів не тільки способи її втручання в економіку, а й узагалі доцільність її присутності в тому чи тому секторі. Завдання цього розділу в дослідженні масштабів суспільного сектору економіки, характеристики факторів, що визначають його розміри, і пошуку шляхів його оптимізації з урахуванням можливих провалів.

Слід брати до уваги, що основною причиною неефективності суспільного сектору в демократичних країнах виступає політичний процес. Ініціативи та рішення про використання фінансових ресурсів приймають політичні діячі, завданням яких є не тільки максимізація добробуту виборців, а найперше — забезпечення

владного статусу, що відтворюється за рахунок успішного проходження чергової виборчої кампанії. Тому успішні політичні діячі намагаються уникати стратегічних дій, віддаючи перевагу короткостроковим заходам тактичного характеру. Найчастіше їхні пропозиції виливаються у необґрунтоване збільшення видатків державного бюджету на суспільні потреби, які серед інших наслідків стимулюють зростання інфляції в країні.

Як у розвинутих економіках, так і в таких, що розвиваються, політичні лідери та члени уряду схильні применшувати здатність ринкової системи до самоналогодження і, навпаки, завищувати свою здатність адекватно впливати на господарство. У їхньому розпорядженні перебуває потужний бюрократичний апарат, який має власні цілі і завдання — збереження і розширення своїх повноважень і штату підлеглих.

Якщо при створенні приватних благ на вільних ринках економічні агенти мають у своєму розпорядженні дієвий засіб вивірення правильності своєї поведінки — ціновий механізм, то в суспільному секторі для деяких типів благ такий спосіб не є придатним. Тіньова ціна (порівняльний еквівалент) на певні блага суспільного значення може бути досить відносною або ж узагалі невідомою. Складно буває навіть приблизно визначити обсяги суспільного попиту на той чи інший колективний товар або ж прорахувати зовнішні ефекти (екстерналії) від його виробництва.

У межах самого суспільного сектору конкурентні відносини між його структурними елементами найчастіше відсутні або ж штучно обмежуються. Така ситуація веде до вповільнення та проявів інерційності в діях чиновників, викривляючи рух ресурсних потоків і погіршуючи їх алокацію в економіці. З іншого боку, перевірка якості їхньої праці ускладнена браком адекватних показників або оціночних індикаторів. Часто виходить навпаки — офіційна статистика «підтасовується» на користь впливових можновладців та інституцій; проконтролювати ж її виявляється практично неможливим.

Вимірювання обсягів і встановлення меж суспільного сектору в економіці — це також складне і неоднозначне завдання. Найпростіший спосіб — співвіднесення частки державних витрат з ВВП (табл. 14.1) — не є репрезентативним достатньою мірою: він об'єднує як витрати на виробництво суспільних благ, так і кошти, що витрачаються на забезпечення соціальної справедливості.

З іншого боку, відокремлення соціальних трансфертів від державних закупівель також не дозволяє встановити адекватну картину. Деякі витрати суспільного сектору, наприклад, на охорону здоров'я чи освіту, не можна обґрунтовувати необхідністю забезпечення економіки достатньою кількістю суспільних благ, оскільки зазначені блага не демонструють відповідних властивостей (невиключеності із споживання та неконкурентності). Участь держави в їх створенні доцільна швидше за умов появи значних зовнішніх ефектів від їх розширеного виробництва, які матимуть відчутні позитивні результати для всього суспільства.

Таблиця 14.1

**ЧАСТКА СУКУПНИХ ДЕРЖАВНИХ ВИТРАТ
В ЕКОНОМІЦІ ДЕЯКИХ КРАЇН, (% до ВВП)**

Країна	Роки		
	1996—2000	2001—2005	2006—2009
Франція	53,09	52,81	53,57
Німеччина	47,77	47,61	45,05
Італія	49,26	47,92	49,31
Японія	38,63	38,09	38,00
Респ. Корея	23,15	25,82	29,55
Польща		43,75	43,45
Сполучене Королівство	40,05	42,10	46,91
США	35,18	36,47	38,92
Україна	32,82	28,82	32,68

З огляду на зазначене, доречнішим видається вести мову про верхню та нижню межу суспільного сектору в економіці. Нижня межа, мінімальний обсяг присутності держави, залежатиме від кількості безумовно необхідних суспільних благ (правопорядок, оборона тощо), яких потребуватиме населення країни. Верхня межа, максимум витрат держави, визначатиметься уявленнями про справедливість, що домінують у суспільстві, а також ефекти-

вністю роботи національного суспільного сектору економіки — його здатністю максимізувати позитивні екстерналії (і, відповідно, мінімізувати негативні) та від державного виробництва деяких квазі-суспільних благ (освіти, охорони здоров'я і т. ін.) (табл. 14.2).

Таблиця 14.2

**ОБСЯГИ ДЕРЖАВНИХ ВИТРАТ,
ЩО СПРЯМОВУЮТЬСЯ НА ЗАДОВОЛЕННЯ ОСНОВНИХ СУСПІЛЬНИХ
ПОТРЕБ У ДЕЯКИХ КРАЇНАХ, у % до ВВП**

Вид витрат	Роки	Франція	Німеччина	Італія	Японія	Респ. Корея	Польща	Сполучене Королівство	США	Україна
Соціальний захист	1996—2000	21,20	21,74	17,74	38,63	23,15		15,51	6,93	4,37
	2001—2005	21,27	21,97	17,83	38,09	25,82	17,93	15,50	7,18	5,83
	2006—2009	22,23	20,60	18,85	38,00	29,55	16,15	16,19	7,66	7,70
Охорона здоров'я	1996—2000	7,23	6,20	5,67	10,47	2,21		5,54	6,41	2,33
	2001—2005	7,63	6,29	6,52	11,90	2,56	4,31	6,41	7,25	3,41
	2006—2009	7,94	6,37	7,10	13,13	3,58	4,85	7,56	8,03	3,72
Освіта	1996—2000	6,47	4,32	4,77	5,74	2,22		4,71	5,90	4,75
	2001—2005	6,27	4,26	4,71	6,91	2,76	5,99	5,76	6,26	5,42
	2006—2009	5,98	4,15	4,63	7,58	3,81	5,74	6,43	6,44	6,53
Оборона	1996—2000	2,31	1,26	1,09	4,14	3,89		2,60	3,45	1,46
	2001—2005	1,99	1,15	1,32	4,11	4,55	1,05	2,42	3,90	1,64
	2006—2009	1,81	1,09	1,40	3,98	4,77	1,23	2,54	4,54	1,19

14.2. Основні закономірності розвитку суспільного сектору економіки

На цьому тлі оцінений через частку у ВВП у довгостроковій перспективі суспільний сектор демонструє специфічну властивість — постійно збільшувати свою присутність в економіці. *Закономірність*, що виражається в стійкому зростанні державних витрат як в абсолютному, так і в відносному вимірах, була помічена наприкінці XIX ст. німецьким економістом *А. Вагнером*. У ті часи вона пояснювалася 1) посиленням перерозподільчої та соціальної функції держави за збільшення доходів на душу населення в індустріальній країні; 2) необхідністю суспільної протидії монополістичним об'єднанням та захисту інтересів споживачів; 3) підвищенням активності її органів правопорядку та оборони.

На сучасному етапі уряди також беруть на себе значні витрати із здійснення масштабних і розробок, із протидії глобальним загрозам. Найчастіше фінансування таких програм здійснюється у кредит, що веде до накопичення державних боргів, а видатки на їх обслуговування перетворюються на важливу незалежну частину бюджету, що зі свого боку стимулює розширення частки суспільного сектору в економіці.

Значна частина коштів, зарезервованих на задоволення суспільних потреб, може бути виділена під впливом політичних процесів, без урахування економічних можливостей країни. Демократична система побудови влади підштовхує політиків до популізму, номінального заниження вартості виробництва суспільних благ і завищення очікуваної корисності від них для соціуму. Накладена на мало контрольований, постійно зростаючий бюрократичний апарат, вона виступає каталізатором дії закону Вагнера. Спроби поставити державні витрати під жорсткий контроль, посилити якість державного управління найчастіше втілюються в централізації влади, що, за великим рахунком, виявляється тотожним розширенню кількості та повноважень бюрократичних структур.

Особливістю діяльності суспільного сектору також є його працеінтенсивний характер порівняно з приватним сектором. Більше того, характер виконуваних ним функцій практично унеможливорює заміщення праці капіталом, як це, наприклад, відбувається в промисловості у разі відносної дорожнечі робочої сили.

Обмеженість конкуренції на ринку праці державних службовців створює складнощі для його врівноваження за допомогою корекції рівня заробітних плат. Із зазначених причин дана галузь також є малочутливою до технологічних досягнень та інновацій. Усе це в купі призводить до потреби штучно підвищувати оплату праці в суспільному секторі економіки до рівня оплати цього фактору виробництва в приватному секторі, а отже, збільшувати витрати на фінансування державного управління. Явище збільшення частки витрат національної економіки, які припадають на суспільний сектор, за незмінних пропорцій між ним і приватним сектором у випуску дістало назву *закону Баумоля*. Цей закон у свій спосіб пояснює, чому державні витрати мають тенденцію до постійного розширення.

Циклічність економічного розвитку також певним чином підштовхує до розширення присутності держави в національному господарстві. У фазі піднесення уряд, отримуючи додаткові податкові надходження від високої ділової активності, спрямовує їх на посилення соціального захисту, суспільні програми та інфраструктурні проекти. У фазі спаду, відчуваючи загрозу втрати популярності, можновладці неохоче йдуть на скорочення соціальних видатків та зупинення інвестиційних програм. Тобто, в державному секторі спрацьовує так званий «*ефект храровика*» — видатки держави не рухаються в бік скорочення навіть в умовах кризи. Навпаки, уряди під час спаду активно вдаються до програм стимулювання своїх економік, нарощуючи дефіцити бюджету та поглиблюючи боргову залежність.

Отже, тенденція до посилення ролі суспільного сектору в національному господарстві — один із небагатьох економічних законів, який продовжує діяти навіть на сучасному етапі розвитку цивілізації.

Ключові положення

1. Наявність переваг і недоліків у роботі суспільного сектору породжує завдання належного вимірювання та оцінки його діяльності. Аналіз частки ВВП, перерозподіленої через державний бюджет, з одного боку, свідчить про зростання частки суспільного сектору в економіці, з іншого — не є адекватним засобом його

вимірювання. До уваги слід брати напрями, за якими здійснюються витрати з державного бюджету. Видатки, спрямовані на фінансування суспільних благ, можна розглядати як нижню межу суспільного сектору, решту, пов'язану з використанням позитивних зовнішніх ефектів від державного виробництва благ, як верхній кордон.

2. Закономірність зростання частки суспільного сектору, підмічена А. Вагнером більше ста років тому, нині зберігає свою силу. Вона пояснюється багатьма причинами, зокрема, мілітаризмом, популізмом, зростанням боргів держави, а також покладеним на неї завданням посилення конкурентоспроможності країни на міжнародній арені. Працеінтенсивний характер суспільного сектору, описаний законом Баумоля, також сприяє нарощенню витрат на його фінансування. Протидія спадам ділової активності та антициклічна політика, що здійснюється за рахунок державного бюджету, в підсумку ведуть до стійкого довгострокового зростання ролі суспільного сектору в національному господарстві.

Терміни та поняття

Ефект храповика

Закон Баумоля

Закон Вагнера

Межі суспільного сектору

Суспільний оптимум

Завдання для самоперевірки

1. У який спосіб можна оцінити частку суспільного сектору в національному господарстві? Чи буде він репрезентативним?
2. Що можна розглядати як межі суспільного сектору? Які чинники на них впливатимуть?
3. Чи існує зв'язок між уявленнями суспільства про справедливість і масштабами суспільного сектору в країні?

4. Розкрийте суть закону Вагнера. Чи діє він в умовах сьогодення?

5. Яким чином відбувається зростання суспільного сектору за законом Баумоля?

6. Поясніть, як спрацьовує в суспільному секторі “ефект храповика”.

Завдання для індивідуальної роботи

Проблемні ситуації

Завдання 1. У процесі розробки державного бюджету урядом країни виявлено, що заплановані видатки значно перевищують його доходи. Прем'єр-міністр усвідомлює неможливість збалансування державного бюджету, втім не бажає втрачати популярність своєї партії через збільшення державних витрат. Обґрунтуйте, яким чином він може приховати фактичний розмір бюджетного дефіциту, не змінюючи при цьому заплановані обсяги державних послуг і трансфертів. Якими можуть бути його дії в разі, якщо збільшити обсяги державних доходів неможливо?

Розрахунково-аналітичні завдання

Завдання 2. Суспільний сектор країни характеризується такими показниками: у році $t - 1$ трансфертні платежі = 2500 млрд грн, державні видатки на оплату праці = 1000 млрд грн, державні видатки на забезпечення інших поточних потреб суспільного сектору = 200 млрд грн, державні витрати на будівництво нових об'єктів суспільної власності = 640 млрд грн; у році t державні витрати зросли на 400 млрд грн. Визначте масштаб суспільного сектору країни та зробіть висновок щодо ефективності його зміни, якщо у році $t - 1$ ВВП країни = 9000 млрд грн, чисельність населення = 42 млн чол., а в році t зросли, відповідно, на 2 % і в 1,5 разу.

Завдання 3. У країні з чисельністю населення 45 млн осіб наявний дохід на кожного мешканця у році $t - 1$ становив 23 тис. грн, а на виробництво суспільних благ спрямовувалося 48 % наявного доходу. У році t чисельність населення скоротилася на

1,5 %, а наявний дохід на душу населення зріс на 3 %. Визначте необхідний обсяг державних витрат на виробництво суспільних благ у році t (за інших незмінних умов), якщо еластичність попиту на суспільні блага за доходом становить 1,3.

Завдання 4. У році $t - 1$ обсяг державних витрат на виробництво суспільних благ становив 75 млрд грн, сукупний дохід приватного сектору економіки країни — 1000 млрд грн. У році t дохід приватного сектору збільшився на 10 %, що призвело до зростання державних витрат до 105 млрд грн. Визначте еластичність попиту на суспільні блага за податками з доходу, якщо середня податкова ставка визначена на рівні 0,2. Зробіть висновок щодо залежності між зміною ціни суспільних благ і ціни приватних товарів.

Кейс-завдання

Розподіл бюджету Європейського Союзу

Вашій увазі пропонується офіційна статистична інформація Європейської Комісії EUROSTAT щодо окремих показників розвитку країн Європейського Союзу, а також формування і використання бюджету ЄС.

Таблиця 14.3.1

ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КРАЇН ЄС у 2010 році

Країни	Чисельність населення	ВВП		ВВП за ПКС на душу населення	
	млн чол.	млн євро	% до сукупного по ЄС	євро	% до середнього по ЄС
Разом по ЄС	501,0	12268,4	100,0 %	24,4	100,0 %
Австрія	8,4	284,4	2,3 %	30,8	126 %
Бельгія	10,8	352,9	2,9 %	29	119 %
Болгарія	7,6	36,0	0,3 %	10,7	44 %

Закінчення табл. 14.3.1

Країни	Чисельність населення	ВВП		ВВП за ПКС на душу населення	
	млн чол.	млн євро	% до сукупного по ЄС	євро	% до середнього по ЄС
Кіпр	0,8	17,5	0,1	24,2	99
Чехія	10,5	145,0	1,2	19,4	80
Данія	5,5	234,0	1,9	31	127
Естонія	1,3	14,5	0,1	15,7	64
Фінляндія	5,3	180,3	1,5	28,1	115
Франція	65,4	2080,8	15,8	26,3	108
Німеччина	81,8	2498,8	20,2	28,8	118
Греція	11,3	230,2	1,9	21,9	90
Угорщина	10,0	98,4	0,8	15,8	65
Ірландія	4,4	153,9	1,3	31,1	128
Італія	60,3	1548,8	12,7	24,6	101
Латвія	2,2	18,0	0,1	12,5	51
Литва	3,2	27,4	0,2	14	57
Люксембург	0,5	41,6	0,3	66,3	271
Мальта	0,4	6,2	0,1	20,2	83
Нідерланди	16,6	591,5	4,8	32,5	133
Польща	38,2	354,3	2,9	15,3	63
Португалія	10,6	172,7	1,4	19,5	80
Румунія	21,5	121,9	1,0	11,4	46
Словаччина	5,4	65,9	0,5	18	74
Словенія	2,0	36,0	0,3	20,7	85
Іспанія	46,0	1062,6	8,7	24,5	100
Швеція	9,3	346,7	2,8	30,1	123
Велика Британія	62,0	1696,6	13,9	27,4	112

Таблиця 14.3.2

**ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО
РОЗВИТКУ КРАЇН ЄС у 2010 році**

Країни	Приріст реального ВВП		Сукупні доходи зведеного бюджету		Сукупні видатки зведеного бюджету	
	% до 2009 року	% до 2006 року	% до ВВП	% до 2006 року	% до ВВП	% до 2006 року
Разом по ЄС	2	2,09	44,1	10,1	50,6	19,8
Австрія	2,3	7,09	48,1	16,6	52,5	22,6
Бельгія	2,3	6,80	48,8	15,6	52,9	18,8
Болгарія	0,4	14,94	34,9	41,2	38,1	58,2
Кіпр	1,1	16,62	41,0	28,5	46,4	37,0
Чехія	2,7	13,76	39,3	41,1	44,1	46,4
Данія	1,3	– 7,50	55,5	8,3	58,2	24,4
Естонія	2,3	– 17,63	40,9	48,5	40,6	54,7
Фінляндія	3,7	0,65	52,5	13,4	55,4	25,9
Франція	1,5	1,87	49,5	10,1	56,6	18,9
Німеччина	3,7	5,63	43,6	11,4	47,9	13,6
Греція	– 3,5	– 7,99	39,5	19,3	50,2	32,7
Угорщина	1,3	– 9,07	45,2	17,1	49,5	8,0
Ірландія	– 0,4	– 10,66	35,5	– 4,4	66,8	88,8
Італія	1,8	– 6,56	45,8	14,2	50,3	13,7
Латвія	– 0,3	– 24,38	36,1	41,8	44,4	72,2
Литва	1,4	– 4,72	33,8	35,8	40,9	61,7
Люксембург	2,7	9,21	41,4	32,6	42,5	36,1
Мальта	2,3	16,80	39,3	20,7	42,9	23,1
Нідерланди	1,7	7,75	46,2	19,0	51,2	31,0
Польща	3,9	40,40	37,5	38,2	45,4	51,4
Португалія	1,4	1,65	41,6	17,1	51,3	26,1
Румунія	– 1,6	9,89	34,0	60,0	40,9	86,0
Словаччина	4,2	34,21	32,3	57,3	40,0	80,2
Словенія	1,4	6,74	44,3	24,6	50,1	36,4
Іспанія	– 0,1	0,94	36,3	5,7	45,6	37,2
Швеція	6,1	7,12	52,7	9,8	52,7	13,8
Велика Британія	2,1	– 0,17	40,3	– 8,2	50,4	6,0

Таблиця 14.3.3

**ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО
РОЗВИТКУ КРАЇН ЄС у 2010 році**

Країни	Держав- ний борг	Дефіцит бюджету	Сукупні внески країн до бюджету ЄС		Сукупні витрати бюджету ЄС	
	% від ВВП	% від ВВП	млн євро	%	млн євро	%
Разом по ЄС	80,1	– 6,4	103 415,6	100,0	111 337,5	100,0
Австрія	71,8	– 4,6	2460,3	2,4	1821,6	1,6
Бельгія	96,2	– 4,1	3293,6	3,2	6145,1	5,5
Болгарія	16,3	– 3,2	310,2	0,3	1222,5	1,1
Кіпр	61,5	– 5,3	158,1	0,2	178,0	0,2
Чехія	37,6	– 4,7	1308,3	1,3	3415,6	3,1
Данія	43,7	– 2,7	2073,7	2,0	1525,7	1,4
Естонія	6,7	0,1	125,1	0,1	807,9	0,7
Фінляндія	48,3	– 2,5	1575,2	1,5	1309,6	1,2
Франція	82,3	– 7,0	18 173,5	17,6	13 105,1	11,8
Німеччина	83,2	– 3,3	20 708,1	20,0	11 825,2	10,6
Греція	144,9	– 10,5	2094,7	2,0	5748,7	5,2
Угорщина	81,3	– 4,2	862,5	0,8	3650,0	3,3
Ірландія	92,5	– 32,4	1208,6	1,2	2065,6	1,9
Італія	118,4	– 4,6	13 664,4	13,2	9497,5	8,5
Латвія	44,7	– 7,7	158,3	0,2	843,6	0,8
Литва	38,0	– 7,1	230,1	0,2	1601,9	1,4
Люксембург	19,1	– 1,7	248,5	0,2	1554,3	1,4
Мальта	69,0	– 3,6	51,4	0,0	112,4	0,1
Нідерланди	62,9	– 5,4	3864,3	3,7	2146,1	1,9
Польща	54,9	– 7,9	3339,0	3,2	11 822,0	10,6
Португалія	93,3	– 9,1	1713,7	1,7	4378,8	3,9
Румунія	31,0	– 6,4	1042,2	1,0	2317,4	2,1
Словаччина	41,0	– 7,9	540,1	0,5	1905,0	1,7
Словенія	38,8	– 5,7	320,0	0,3	755,7	0,7
Іспанія	61,0	– 9,2	8937,3	8,6	13 190,5	11,8
Швеція	39,7	0,0	2808,8	2,7	1646,2	1,5
Велика Британія	79,9	– 10,4	12 145,8	11,7	6745,6	6,1

Використовуючи дані таблиць 14.3.1—14.3.3, обґрунтуйте відповіді на запитання, передбачені етапами 1 і 2.

Етап 1.

1. Які країни є лідерами економічного розвитку, а які відстають?
2. Яку, на вашу думку, роль відіграють «найслабші» країни у розвитку ЄС? Які чинники сприяли їх прийняттю до ЄС?
3. У яких країнах ЄС суспільний сектор є найбільш масштабним?
4. У яких країнах ЄС функціонування суспільного сектору можна визнати ефективним?
5. Які країни ЄС відіграють основну роль у формуванні спільного бюджету ЄС?

Етап 2.

1. Визначте, якими принципами (підходом) керується ЄС, здійснюючи розподіл спільного бюджету ЄС між його членами.
2. Які зміни в його розподілі відбудуться, якщо в його основу буде закладено:
 - утилітаристську концепцію суспільного добробуту;
 - егалітаристську концепцію суспільного добробуту;
 - роулсінську концепцію суспільного добробуту?

Література для поглибленого вивчення теми

1. *Бланкерт Ш.* Державні фінанси в умовах демократії. Пер. з нім. — К.: Либідь, 2000. — 654 с. — Гл. 8, 9.
2. *Малій І. Й., Галабурда М. К.* Економіка державного сектора: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2007. — 280 с. — Тема 10.

НЕСПРОМОЖНОСТІ СУСПІЛЬНОГО СЕКТОРУ. ЕКОНОМІКА БЮРОКРАТІЇ

15.1. Умови та форми неспроможностей державного сектору.

15.2. Проблема агентських відносин у представницькій демократії. Логролінг.

15.3. Особливості поведінки бюрократичного апарату. Лобізм.

Ключові положення

Терміни і поняття

Завдання для самоперевірки

Завдання для індивідуальної роботи

— проблемні ситуації,

— розрахунково-аналітичні завдання,

— кейс-завдання

Література для поглибленого вивчення теми

Подолання обмежень і неспроможностей ринкового механізму, що здійснюється через суспільний сектор, залежить від ефективності роботи урядових структур. Вони в свою чергу також мають низку обмежень і провалів, аналізу яких присвячена дана тема.

Унаслідок вивчення її змісту студенти зможуть отримати **знання**:

- про джерела неспроможностей суспільного сектору;
- про особливості агентських відносин між політиками та їхніми виборцями;
- про економічну вартість процесу порозуміння в суспільстві;
- про явище обміну голосами між політичними партіями та угрупованнями;
- про цілі та обмеження в поведінці бюрократа;
- про специфіку лобізму в політичних відносинах.

Усвідомлення студентами основних положень теми дозволить їм здобути **вміння**:

- обґрунтовувати можливість логролінгу під час розв'язання важливих економічних проблем;

- оцінювати вплив бюрократичних структур на стан національного господарства;
- аналізувати наслідки орієнтованої на збереження ренти поведінки учасників політичного процесу.

15.1. Умови та форми неспроможностей державного сектору

Як неодноразово зазначалося раніше, присутність держави в економіці та її активні регулятивні дії обґрунтовуються багатьма вченими та політиками необхідністю подолання неспроможностей ринку: захистом конкуренції і боротьбою з проявами монополізму, виправленням інформаційної асиметрії і насиченням економіки суспільними благами. Такі заходи допомагають наблизити економічні відносини до ефективного за Парето стану. Уряд через суспільний сектор може також поліпшувати добробут малозабезпечених громадян, послаблюючи нерівність у розподілі доходів і розбудовуючи дієву систему соціального захисту.

Тим не менше, навіть добре прораховані кроки уряду, що реалізуються за допомогою добре відлагодженої системи державного менеджменту, впливаючи на поведінку інших суб'єктів національного господарства, навпаки, часто ведуть до погіршення їх становища. Ситуації, за яких унаслідок державного втручання в певних сферах економіки виникає Парето-неефективність, розглядаються економістами як *неспроможності держави* (за аналогією до неспроможностей ринку).

Основними джерелами таких провалів є:

- 1) неспроможність демократичних інституцій адекватною мірою ретранслювати та конвертувати потреби і переваги громадян країни в матеріальні чи духовні блага, політичні рішення чи соціальні зміни. Даний недолік відомий як проблема агентських відносин;
- 2) розподіл тягара прийнятих політичною системою рішень між більшістю та меншістю;
- 3) діяльність посередників, призначених реалізовувати завдання, висунуті суспільством через своїх представників, — особливості функціонування бюрократичного апарату;
- 4) чутливість політичного процесу, політичних партій та окремих діячів до переваг певних згуртованих груп виробників чи

споживачів, які цілеспрямовано захищають або просувають свої інтереси, — лобізм.

Розглянемо причини та особливості неспроможностей суспільного сектору докладніше.

Агентські відносини можуть виникати між будь-якими двома (і більше) суб'єктами, коли один з них бере на себе зобов'язання, діяти від імені іншого. Тоді той, хто узяв такі зобов'язання, виступає як агент, а той, хто уповноважив його, називається принципалом. Відносини «принципал — агент» часто виникають у різних сферах: між виборцями та законодавцями, між законодавцями та урядовцями, між міністрами та бюрократичним апаратом, між чиновниками та регульованими інститутами тощо. Головними проблемами їх взаємодії є [32, с. 138]:

а) асиметричність інформації між принципалом і агентом;

б) відмінності в цілях принципала та агента;

в) необхідність здійснювати витрати на нагляд за діяльністю агента з боку принципала.

Окремим джерелом неспроможності суспільного сектору в умовах представницької демократії виступає розподіл тягаря прийнятих рішень між членами всього суспільства. Річ у тому, що незбіг інтересів громадян з будь-якого питання, яке голосується, веде до тимчасового розмежування соціуму на умовну більшість і умовну меншість. Рішення, прийняте на основі процедур демократичного вибору, є обов'язковим для всіх, незалежно від того, підтримують вони його чи ні. Що ще важливіше, більшість може перекладати втрати добробуту від рішення на плечі меншості. Дане явище дістало назву «*диктату більшості*».

Під час прийняття рішень більшістю виникають витрати, які можна розділити на зовнішні політичні витрати *E* і витрати самого прийняття рішення *D*. Політичні витрати характеризуватимуть втрати добробуту меншості внаслідок рішень, прийнятих більшістю. Вони будуть максимальними, якщо в суспільстві панує диктатура однієї людини (яка фактично уособлюватиме собою більшість, оскільки має засоби примусу), і нульовими, якщо між усіма панує однастайність. Витрати самого прийняття рішення — це гроші і час, необхідні на збирання інформації щодо певної проблеми, оцінку наслідків її подолання за допомогою голосування, а також на формування консенсусу між зацікавленими сторонами. Вони, навпаки, нульові в умовах диктатури та максимальні, якщо в суспільстві потрібно досягнути одноголосності. Розрахунок вартості суспільного порозуміння відбувається за до-

помогою схеми, запропонованої Д. Б'юкененом і Г. Таллоком [31] (рис. 15.1).

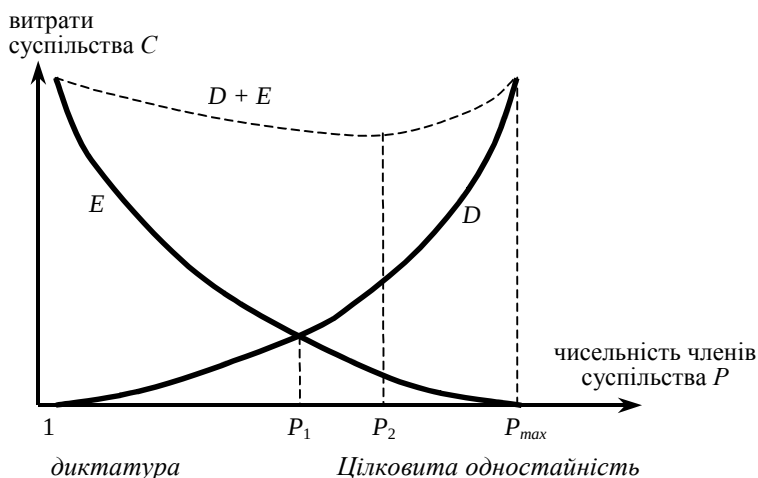

Рис. 15.1. Вартість суспільного порозуміння

Якщо в суспільстві з метою утвердження рішення або політики використовується правило більшості, то для його забезпечення достатньо P_1 голосів. Але це не означає, що в P_1 спостерігатиметься мінімізація сукупних суспільних витрат на голосування ($E + D$). На рис. 15.1 вона досягається за умови участі у виборах більшої кількості електорату, у кількості P_2 . Хоча за інших обставин можливі й варіанти, коли P_2 перебуває ліворуч від P_1 або збігається з нею. Усе залежатиме від складності питання, що виноситься на голосування, а отже, від співвідношення витрат на саме прийняття рішення із зовнішніми витратами.

15.2. Проблема агентських відносин у представницькій демократії. Логролінг

В умовах представницької демократії найуразливішою точкою провалу суспільного сектору, зрозуміло, є відносини між електоратом (принципалом) та обраним ним урядом (агентом). До проблем агрегування переваг виборців та особливостей поведінки їх

агентів, висвітлених у темі 3, слід додати маніпулятивні прийоми та технології, що використовуються як тими, так і іншими з метою забезпечення своїх групових інтересів. Наприклад, деякі об'єднання електорату, вкрай незацікавлені в перемозі певного кандидата, можуть цілеспрямовано викривлювати свої переваги і навмисно віддавати голоси альтернативним претендентам. Політики зі свого боку вдаються до змін виборчого законодавства напередодні голосування, ускладнюючи проходження до представницьких органів нових політичних сил. Під час проходження законопроектів через парламент вони у разі необхідності унеможливають їх прийняття, маніпулюючи порядком денним, процедурами, послідовністю розгляду, висуненням взаємовиключних альтернатив.

Особливо поширеним методом порушення агентських відносин між виборцями та депутатами є *логролінг* — практика торгівлі голосами заради просування своїх законопроектів. Якщо жодна з партій, представлених у парламенті, не має абсолютної більшості (50 % голосів), вона може вступати в ситуативні коаліції зі своїми суперниками, пропонуючи підтримку їх законодавчих ініціатив в обмін на позитивне голосування за власні пропозиції. Від такої торгівлі в підсумку страждають виборці, на яких перекладається тягар грошових витрат з реалізації досягнутих компромісів.

Розглянемо умовний приклад. Нехай у законодавчій раді певного міста рівнопропорційно представлені три партії X, Y і Z. Виборці першої зацікавлені в будівництві нового мосту через міську річку, виборці Y домагаються поліпшення роботи міського транспорту, електорат Z не підтримує жоден з цих двох варіантів витрачання громадських коштів. Партії X та Y, виходячи з потреб своїх виборців, висунули на голосування в раді власні законопроекти, чисті вигоди від яких для їх виборців наведені в табл. 15.1.

Таблиця 15.1

**УМОВНИЙ РОЗПОДІЛ ЧИСТИХ ВИГІД
ВІД УХВАЛЕННЯ ЗАКОНОПРОЕКТІВ ДЛЯ ЕЛЕКТОРАТУ ПАРТІЙ**

Варіанти законопроектів	Чисті вигоди виборців партій		
	X	Y	Z
Побудувати новий міст	15	– 12	– 12
Поліпшити роботу транспорту	– 12	15	– 12
Нічого не змінювати	0	0	0

З аналізу даних таблиці випливає, що в разі відсутності змов між партіями жоден із проектів не буде підтримано; оберуть варіант «нічого не змінювати». Швидше за все, така ситуація мало влаштовуватиме партії X та Y, оскільки в разі відсутності змін вони втрачатимуть популярність серед своїх виборців. Тому привабливою стратегією для їх представників стане логролінг — ситуативне об'єднання та взаємопідтримка проектів. У такому разі жителям міста одночасно будуть нав'язані будівництво нового мосту та вдосконалення роботи транспорту, хоча сукупна чиста вигода для всіх городян від кожного з варіантів є від'ємною.

Обмін голосами необов'язково веде до негативного підсумку: можливі ситуації, коли за допомогою нього приймаються такі рішення про використання суспільних ресурсів, які відповідають критерію оптимальності, за Парето. Але повсякденнішою, особливо в Україні, є практика обміну народними обранцями своїх голосів не на законопроекти, націлені на задоволення запитів їхніх виборців, а на пряму грошову винагороду.

15.3. Особливості поведінки бюрократичного апарату. Лобізм

Не менш складною за своїми формами є неспроможність суспільного сектору, пов'язана з роботою державних службовців різних рівнів — *бюрократії*, на яку покладається практична реалізація ініціатив політичного керівництва країни та допомога йому в формулюванні таких ініціатив. Рядові виконавчі працівники державної інституції (в науковій літературі її називають «бюро» або «агенція»), як і інші індивіди, мають свої переваги: вони зацікавлені у прирощенні власних грошових доходів, влади, уникненні відповідальності, просуванні кар'єрними сходінками вгору тощо. Вони краще, ніж сторонні люди, орієнтуються у сфері своєї спеціалізації та володіють інформацією, що створює їм підґрунтя для зловживання своїм виключним становищем.

Поведінка бюрократів, які використовують своє монопольне становище, добре описана за допомогою *моделі Нісканена*. Відповідно до неї (рис. 15.2), метою бюрократичної організації є не максимальне насичення попиту населення суспільними благами за якомога нижчою ціною, а збільшення власного бюджету, яке дозволяє їм розширити повноваження та внутрішнє споживання.

Модель припускає, що коли б певне благо суспільного призначення G вироблялося в ринкових умовах, то чиста вигода від нього NB (верхня частина рис. 15.2) максимізувалася б тоді (обсяг g^*), коли граничні вигоди для суспільства від нього MB збігалися з граничними витратами на його створення MC (нижня частина рис. 15.2). Якщо ж виробництво G покладається на бюро, то воно, використовуючи своє монопольне становище, нав'язуватиме соціуму такий його обсяг g^m , який є максимально доступним для виробництва (тоді чиста вигода NB від G падає до 0). У підсумку, населення країни отримує надлишкову кількість суспільного блага ($g^m - g^*$) за штучно заниженими цінами (p^m). Очевидно, що додаткові витрати на неефективне виробництво покриваються за рахунок дотацій з державного бюджету, а уповноважене бюро при цьому збільшує свій власний бюджет і роль у фінансах країни.

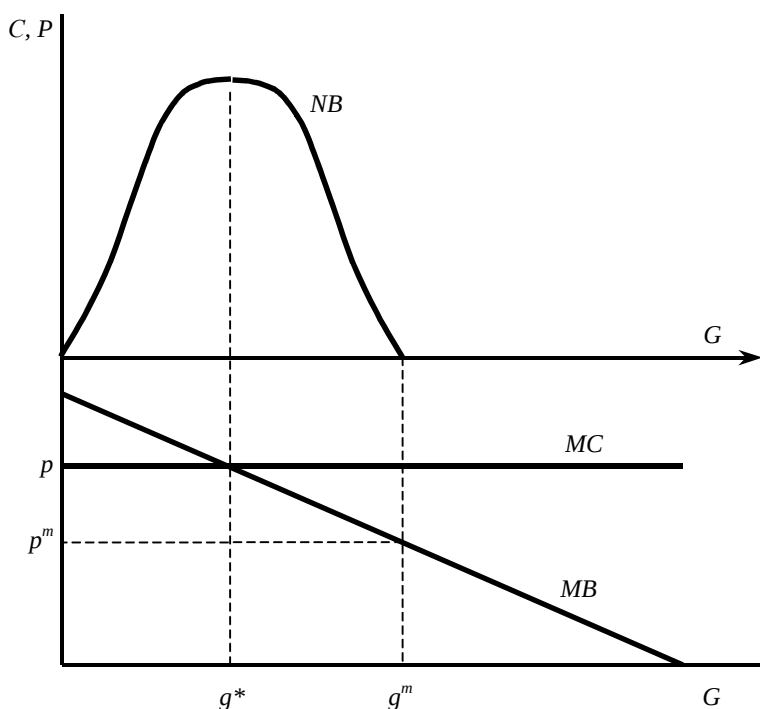

Рис. 15.2. Модель бюрократії Нісканена

Не можна не зауважити, що модель Нісканена є дещо абстрактною, оскільки не кожна агенція перебуває в монопольному становищі, повністю розпоряджається виділеним їй бюджетом та взагалі ставить за мету його максимізацію. Залежно від профілю бюро (наприклад, регулювання, трансфер грошей чи благ, укладання контрактів, контроль за іншими) мета та причини неефективності можуть різнитися (відповідно, фільтрування інформації, оперативність виконання обов'язків, залежність від кількох центрів прийняття рішень, корупція).

Відомий дослідник бюрократії *Г. Таллок* пропонує як мету поведінки чиновників розглядати нездоланне бажання збільшувати кількість зайнятих у їх агенції. Більша чисельність співробітників дозволяє створювати в межах бюро нові посади, здійснювати ротацию чиновників, формально задовольняти амбіції деяких у кар'єрному зростанні. Розширення бюджету агенції є наслідком підвищення кількості начальників та їх заступників усередині неї. У підсумку через збільшення чисельності бюрократичних процедур ефективність роботи державної установи падає, а тривалість розгляду справ і прийняття рішень зростає.

Е неефективність роботи, систематично породжувана бюрократичною машиною, потребує впровадження заходів із її корекції. Вчені пропонують такий спектр дій [32, с. 146]. По-перше, розвивати свідомість і культуру чиновника, формуючи специфічну етику державного службовця через вплив на його особисті переваги. Пропонуючи значні соціальні гарантії, дієву систему преміювання та винагород, можна стимулювати його до сумліннішої праці на посаді. По-друге, бажано запровадити громадську систему контролю за діяльністю бюрократів, створюючи суспільні організації, які б вели незалежний моніторинг їх роботи. Публічність і прозорість знижуватимуть рівень асиметричності інформації, якою володіють принципал і його агент. По-третє, до певної міри можна розвинути конкуренцію між агенціями, позбавляючи їх монопольного становища та дозволяючи кільком подібним установам надавати населенню однотипні суспільні послуги.

Серйозний провал суспільного сектору виникає внаслідок нечесної гри, в якій часто-густо зацікавлені учасники політичного процесу: з одного боку певні бізнес-угруповання чи асоціації, що обстоюють інтереси своїх членів, мета яких — *отримати або зберегти* монопольне становище в певній галузі економіки, яке приносить їм монопольний надлишок — *ренту*; з іншого боку — політичні утворення чи суб'єкти, які потребують фінансів для

своїєї діяльності і готові за винагороду *лобіювати* орієнтовані на забезпечення ренти інтереси клієнтів (рис. 15.3).

Діяльність груп лобіювання інтересів у представницьких демократіях виявляється дуже результативною, оскільки чисельність їх членів зазвичай є невеликою та однорідною, що зменшує ймовірність внутрішніх конфліктів і величину організаційних витрат, а також дозволяє отримувати високу рентну винагороду на кожного учасника в разі успіху. Лобістські групи не обов'язково утворюють великі постачальники, продавці чи підприємці; ними можуть бути невеликі об'єднання спеціалістів, які ведуть вузько-професійну діяльність, — лікарі, судді, адвокати, ювеліри тощо — і мають високі вхідні бар'єри в галузь.

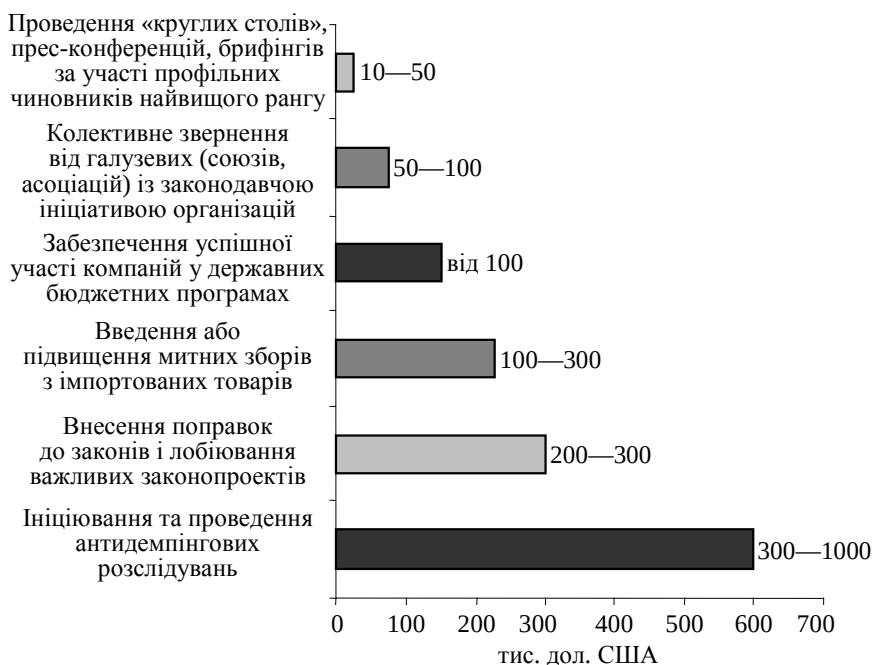

Рис. 15.3. Вартість лобістських послуг в Україні за даними обстеження журналу «Кореспондент» [3]

Сам лобізм є шкідливим явищем, оскільки кількаразово збільшує втрати суспільства від неефективності, що виникає внаслідок монопольного становища привілейованих гравців. Насамперед

втрати виникають у населення, яке змушене передавати частину свого надлишку на користь монополістів. Частина споживчого надлишку взагалі втрачається суспільством, як було описано в темі 2. Крім того, самі монополісти в більшості випадків не мають можливості повною мірою скористатися отриманою рентою, оскільки змушені весь час переспрямовувати її на захист своїх преференцій через політичні механізми.

$$\begin{array}{ccccccc} \text{Втрати} & & & & & & \\ \text{суспільства} & = & \text{Рента} & + & \text{Некомпенсовані} & + & \text{Витрати} & + & \text{Витрати} \\ \text{від лобізму} & & \text{монополіста} & & \text{втрати} & & \text{на захист} & & \text{суспільства} \\ & & & & \text{від монополії} & & \text{монопольної} & & \text{на протидію} \\ & & & & & & \text{ренти} & & \text{монополії} \end{array}$$

Нарешті, постраждали члени суспільства, потерпаючи від виключного становища привілейованих суб'єктів, самі вдаються до витрат на протидію владі монополістів або стимулюють законодавців чи уряд до боротьби з ними.

Ключові положення

1. Втручання уряду в економіку, націлене на подолання неспроможностей ринкового механізму, в свою чергу також не позбавлене вад. Найважливішими з них є політичний процес, поведінка бюрократів і лобізм. Ці вад викликають необхідність конструювання системи контролю та протидії їм.

2. У представницькій демократії, де народ як принципал делегує владні повноваження обраним ним агентам — політикам, виникає проблема агентських відносин. Політики часто мають за мету своєї діяльності збереження своїх владних повноважень, а не задоволення потреб виборців. Крім того, просуваючи певні законопроекти через парламент, вони здійснюють логролінг — недобросовісну торгівлю голосами, яка веде до прийняття нормативних актів, які прямо суперечать інтересам їхніх принципалів.

3. Виконавці політичних рішень — чиновники та бюрократи — також мають власні інтереси, реалізуючи які, вони створюють провали в роботі суспільного сектору. Поведінка чиновників описується моделлю Нісканена, де їх метою виступає максиміза-

ція бюджету бюрократичної організації, а також моделлю Таллока, за якою бюрократи намагаються збільшити чисельність працівники державного апарату.

Політики та чиновники, лобіюючи за плату інтереси деяких бізнес-угруповань, погіршують суспільний добробут. Лобізм, що дозволяє певним суб'єктам отримати або зберегти ренту, породжує втрати, подібні до тих, які виникають від діяльності монополії. Тому він також є шкідливим явищем.

Терміни та поняття

Агентські відносини

Бюро

Лобізм

Логролінг

Неспроможності держави

Завдання для самоперевірки

1. Що таке неспроможності держави? Доведіть, що вони ведуть до появи неефективності за Парето.
2. Розкрийте сутність агентських відносин між владою та суспільством. Які фактори сприятимуть їх несиметричності?
3. Яким чином визначається вартість порозуміння між більшістю та меншістю в суспільстві? За яких умов виникатиме явище «диктату більшості»?
4. Чи можна розглядати логролінг як негативну рису представницької демократії?
5. Яким чином інтерпретується поведінка бюрократичного апарату країни в моделі Нісканена? Яку мету має бюро?
6. Чому лобізм вважається негативним явищем? Яким чином визначаються втрати суспільства від лобізму?
7. Чи можливо подолати або компенсувати провали суспільного сектору? За допомогою яких заходів?

Проблемні ситуації

Завдання 1. У країні, державні фінанси якої характеризуються постійним розширенням витрат, посиленням дефіциту бюджету та наростанням заборгованості, упродовж останніх десятиліть різко поширились бюрократичні прояви в діяльності державного апарату. Обґрунтуйте, чи існує взаємозв'язок між погіршенням стану державних фінансів і бюрократизацією країни, якщо відомо, що її урядом в останні роки почали активно реалізовуватись заходи щодо боротьби з корупцією в державному апараті. Спрогнозуйте, чи зазнає змін стан державних фінансів в країні, якщо її уряд не вживатиме антикорупційних заходів. Яким чином змінюватиметься в цьому разі рівень бюрократизації в системі державного управління країни? Чи можливою є повна ліквідація проявів бюрократії?

Завдання 2. Приватний підприємець, у якого тісні зв'язки з владними структурами, має бажання розпочати виробництво мобільних телефонів. Рівень розвитку технологій у країні, де він проживає, не сприяє розвитку обраного ним бізнесу, тож така підприємницька ініціатива вимагає значних додаткових витрат. Прагнучи мінімізувати витрати, підприємець лобіює свої інтереси у владних структурах та отримує державну дотацію. Обґрунтуйте можливий вигравш і втрати суспільства в результаті лобіювання підприємцем преференцій для започаткування свого бізнесу. Які чинники можуть запобігти його лобістській поведінці, а які сприятимуть його активності? Чи можливо усунути негативні наслідки лобіювання інтересів підприємця?

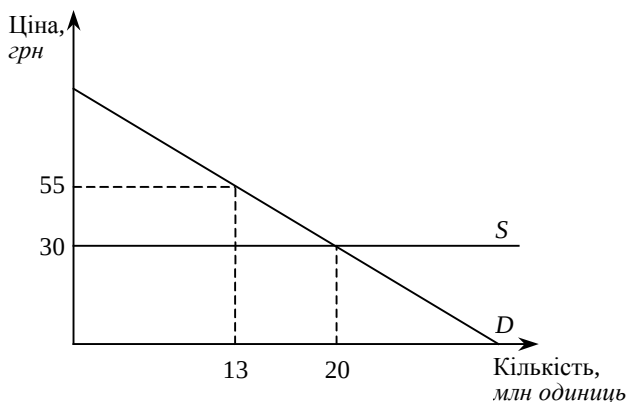
Розрахунково-аналітичні завдання

Завдання 3. На засіданні урядової комісії приймається рішення щодо пріоритетності розподілу бюджетних коштів між галузями економіки у поточному році. Розглядаються два альтернативні напрями надання фінансової допомоги, контроль за використанням коштів за якими буде покладено на наглядову комісію. Рішення приймається п'ятьма представниками комісії, які визначили очікувані переваги за можливими напрямками фінансування у грошовій формі.

Представники комісії	Очікувані переваги від надання державної допомоги, млн грн	
	за першим напрямом	за другим напрямом
Перший	– 15	+ 15
Другий	– 20	+ 35
Третій	+ 25	– 30
Четвертий	+ 20	– 5
П'ятий	– 5	– 10

Визначте можливі результати голосування щодо обрання пріоритетного напрямку спрямування фінансової допомоги. Обґрунтуйте, хто з представників урядової комісії може бути зацікавленим у лобіюванні. Поміркуйте, яким чином можуть бути прийняті обидва напрями державної допомоги. Які особи можуть бути зацікавлені у таємній змові?

Завдання 4. На ринок бутильованої питної води, попит і пропозиція якої наведені на графіку, входить п'ять нових виробників. Ціна води становить в середньому 30 грн, загальний обсяг випуску — 20 млн бутлів води. З метою розширення прибутків нові фірми домовилися про створення картелю і спільне лобювання своїх інтересів. Визначено, що на створення лобістської групи та прийняття законопроекту кожній з фірм необхідно буде витратити 210 тис. грн на рік. Обчисліть, який прибуток зможуть отримати виробники галузі, якщо ціна бутильованої води зросте до 55 грн. Обґрунтуйте, чи вигідно для фірм утворення картелю?

Завдання 5. У міській раді, що утворена представниками трьох політичних партій, розглядається питання будівництва нових об'єктів соціальної інфраструктури у поточному році. Попередній розподіл переваг депутатів стосовно вибору необхідного об'єкту будівництва наведено в таблиці.

Об'єкти, що пропонуються для будівництва	Кількість депутатів від партій, що підтримують проекти, % (разом — 100 %)		
	Партія А	Партія В	Партія С
Об'єкт І	20	35	75
Об'єкт ІІ	45	25	15
Об'єкт ІІІ	35	40	10

Визначте, на користь будівництва якого з об'єктів соціальної інфраструктури буде прийнято рішення простою більшістю голосів, якщо від кожної з партій братиме участь у голосуванні однакова кількість депутатів. Чи буде кожна з груп задоволена результатами вибору? Чи може змінитися вибір об'єкту, якщо депутати міста вдаватимуться до логлорингу?

Кейс-завдання

Бренд України — бюрократія¹

За світовим рейтингом привабливості країн для ведення бізнесу Україна посідає 145 місце зі 181. Однією з причин цього визнається бюрократія.

Для започаткування бізнесу в Україні необхідно отримати досить значний пакет довідок з різних державних установ, при цьому скоротити витрати часу можна лише за допомогою хабарництва, боротьба з яким триває вже не перший рік поспіль.

Розглянемо конкретний приклад бюрократії в будівельній галузі. Якщо за Леоніда Кучми правила гри тільки встановлювалися, і перші хабарі за важливі підписи давали із задоволенням: за ними йшли замовлення, було видно перспективи, і багатьом людям ха-

¹ За матеріалами [Мелешко К. Бренд України — бюрократія. // Журнал «Главред». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://glavred.info/archive/2009/07/29/150658-1.html>,]

барі елементарно допомагали виживати. До того ж, побори були невеликими. На сьогодні ситуація суттєво змінилася. На ринку — гра без правил, бюрократи вимагають хабарі чи не в кожному кабінеті. Раніше тільки за те, щоб проект допустили до розгляду на столичній містобудівній раді, платили сотні гривень, і ця сума видавалася космічною. Тепер суми хабарів — тисячі та десятки тисяч національної й іноземної валюти. Криза ніяк не зменшила апетити чиновників. Нещодавно навіть з'явилися нові розцінки: за кожен метр запроектованого житла беруть десять гривень. У підсумку, за те, щоб представити об'єкт, що існує тільки на папері, вже треба заплатити колосальний хабар. Якщо не давати хабара, анотація вашого проекту не потрапить на розгляд до містобудівної ради. Доведеться ходити навколо — але занадто мало шансів, що вам вдасться пробитися крізь бюрократичні хащі.

А гроші приносять буквально у валізах: потрібна тільки готівка. Але чи є гарантії, що проект об'єкта затвердять на містобудівній раді? — Жодних. Доходить до геть сумного: люди позичають одне в одного гроші на хабарі, бізнес стоїть, борги ніхто віддати не може, перспектив немає, а суми поборів зросли на порядок.

Ніхто не боїться давати. Ніхто не боїться брати. Сьогодні бюрократія — це просто спосіб збагачення. Там, де можна заробити, обов'язково спостерігатимуться тривалі бюрократичні процедури. Досвідчені люди радять: чиновників у нас багато, тому економніше заплатити в першій інстанції і вирішити питання протягом хвилини, аніж потім «підгодовувати» весь бюрократичний ланцюжок.

У світі рецепт низького рівня корупції і бюрократії давно розкритий. Головний помічник у цій справі — система контролю витрат. Якщо, умовно кажучи, ви одержуєте зарплату 100 000 грн на рік, то чи можете витратити 500 000?

Кажуть, бажання боротьби з бюрократією — це ще не найголовніше. Потрібно мати заміну бюрократові. І було б непогано, якби нові кадри не виявлялися чиймись кумами. Цікаво, що з 1 січня 2010 року в Україні набув чинності закон про протидію корупції. Згідно з новим документом, чиновникам, які є близькими родичами (зокрема й співмешканцями), заборонять працювати в підпорядкуванні одне в одного.

Якщо виявлять таке порушення, тих, які провинилися, переведуть на іншу роботу, а якщо відповідного місця не знайдеться, — звільнять. До того ж, якщо чиновника викриють у підприємництві — його оштрафують на 850—1700 грн і звільнять. Більше того, з 1 січня 2010 року Президент, прем'єр-міністр, спікер і депутати не зможуть приймати особисті подарунки, дорожчі 250 грн. На

ті нинішніх хабарів такі штрафи та обмеження видаються доволі дивними, якщо не сказати — смішними.

Згідно з рейтингом «Ведення бізнесу-2009», складеним Світовим банком і Міжнародною фінансовою корпорацією (IFC), Азербайджан, Білорусь і Киргизстан, за показниками простоти ведення бізнесу, увійшли до першої десятки країн-реформаторів у світі. Україна, як зазначалося вище, — на 145-й позиції.

Хоча деякі зміни помітні і в нашій країні. У сфері зовнішньоторговельних операцій на три дні скорочено час, який витрачався на здійснення імпорту. Україна також полегшила податкове навантаження на підприємства, зменшивши кілька ставок податків до фондів соціального забезпечення. Завдяки запровадженню електронної системи податкової звітності час, що був потрібен для виплати податків, скоротився на 1237 годин на рік. Але українським компаніям усе ще потрібно платити 99 видів податків і витрачати на це 58,4 % свого прибутку, тоді як середній світовий показник становить приблизно 40 %.

Запитання для дискусії та завдання:

1. Які характерні риси притаманні бюрократії в Україні?
2. Які чинники зумовлюють поширення масштабів бюрократизму в Україні?
3. Чи можлива ситуація, за якої наявність бюрократії сприятиме економічному розвитку країни?
4. Обґрунтуйте переваги та недоліки системи протидії шкоді від бюрократичного апарату в Україні.

Література для поглибленого вивчення теми

1. *Бланкарт Ш.* Державні фінанси в умовах демократії. Пер. з нім. — К.: Либідь, 2000. — 654 с. — Гл. 23.
2. *Малий І. Й., Галабурда М. К.* Економіка державного сектора: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2007. — 280 с. — Тема 11.
3. *Нуреев, Р. М.* Теория общественного выбора. Курс лекций [Текст] : учеб. пособ. для вузов / Р. М. Нуреев; Гос. ун-т — Высшая школа экономики. — М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. — 531 с. — Лекции 6, 7, 9.
4. *Стиглиц Дж. Ю.* Экономика государственного сектора / Пер. с англ. — М.: Изд-во МГУ: ИНФРА-М, 1997. — 720 с. — Гл. 7.

МНОЖИННЕ ПІДПОРЯДКУВАННЯ ТА ФІСКАЛЬНИЙ РЕГІОНАЛІЗМ

16.1. Ефективність фіскальної централізації в забезпеченні населення суспільними благами.

16.2. Вплив адміністративної структури країни на суспільний сектор економіки.

16.3. Завдання та засоби вирівнювання фінансових потоків між фіскальними одиницями.

Ключові положення

Терміни і поняття

Завдання для самоперевірки

Завдання для індивідуальної роботи

— проблемні ситуації,

— розрахунково-аналітичні завдання

Література для поглибленого вивчення теми

Під час вивчення матеріалів теми студенти матимуть можливість сформулювати **знання**:

- про суперечності фіскальної централізації;
- про особливості попиту на локальні суспільні блага;
- про способи оптимізації рівня забезпеченості населення місцевими благами через адміністративні реформи;
- про форми та умови переміщення фінансових ресурсів між адміністративними одиницями країни.

У результаті опанування змісту теми студенти отримають такі **уміння**:

- обґрунтовувати оптимальний розмір місцевої влади;
- аналізувати економічні фактори міграційних процесів усередині країни за допомогою гіпотези Тібу;
- прогнозувати наслідки застосування різних засобів підтримки місцевих фінансів з центрального бюджету.

16.1. Ефективність фіскальної централізації в забезпеченні населення суспільними благами

Відповідно до Конституції Україна є унітарною державою, що складається з 24 областей, АР Крим та двох міст обласного значення, які в свою чергу поділяються на 490 районів. Усі вони утворюють поряд із державним бюджетом свої локальні фінансові системи, які забезпечують місцеве населення суспільними благами регіонального значення. Специфіка цього процесу є предметом аналізу даної теми.

Кожне з локальних адміністративних утворень, що існують у системі влади країни, має свій окремий бюджет, який здебільшого витрачається на місцеві потреби. Тим не менше, порівняно з іншими країнами Україна в фінансовому відношенні є централізованою: до держбюджету спрямовується близько 75 % консолідованого бюджету, а уряд бере на себе організацію виробництва більшості суспільних благ.

Висока фіскальна централізація не завжди виявляється найкращим варіантом політики забезпечення населення суспільними благами. Причин тут декілька [33, с. 367—368].

Найважливіша в тому, що централізація здатна породжувати втрати суспільного добробуту. Різні територіальні громади можуть потребувати різної кількості одного й того ж суспільного блага. Якщо центральна влада виділяє однаковий обсяг блага для кожної локальної одиниці за однаковою ціною, то попит на місцях може в підсумку виявитися ненасиченим або перенасиченим (рис. 16.1).

Рис. 16.1 ілюструє ситуацію з двома територіями A і B , населення яких має відмінні криві попиту D_A і D_B на суспільне благо G . Граничні витрати виробництва G розподіляються рівномірно між усіма територіями через податковий механізм, і тому ціна блага P_G для всіх однакова. Якщо обсяг суспільного блага, який централізовано виділяється кожній території, зафіксований на рівні $\bar{g}$, то як жителі A , так і жителі B потерпатимуть від втрат добробуту внаслідок такого раціонування G . У першому випадку населення відчуватиме нестачу блага в розмірі $\alpha - \beta - \gamma$, позаяк для задоволення своїх потреб хотіло б мати g_A , а отримує лише $\bar{g}$. На території B громадяни втрачатимуть $\alpha - \delta - \varepsilon$, фінансуючи надлишок $g_B - \bar{g}$, якого вони для споживання не потребують.

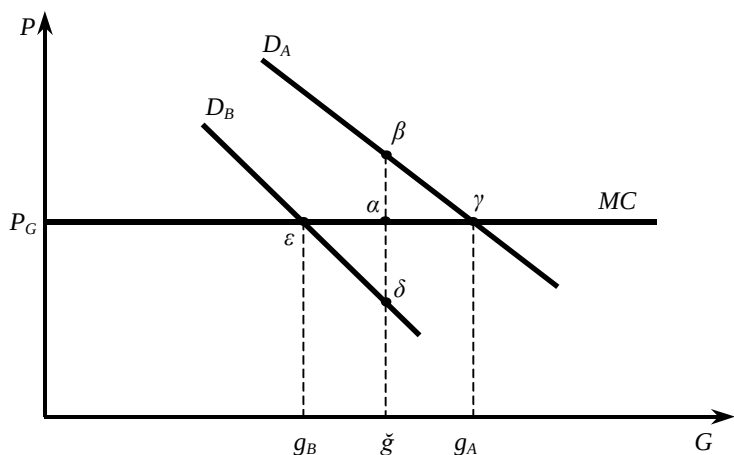

Рис. 16.1. Вплив централізації на добробут регіонів

Очевидно, що чим сильніше розходяться смаки людей, які мешкають на різних територіях у межах країни, тим більшими будуть сукупні суспільні втрати. Якщо б кожна з адміністративних одиниць мала право самостійно визначати рівень виробництва суспільного блага для своїх локальних потреб, таких втрат добробуту вдалося б уникнути. Цей висновок відомий як *«теорема децентралізації»*: місцеві адміністрації спроможні забезпечувати своє населення обсягом суспільного блага, ближчим до Парето-ефективного обсягу, ніж центральний уряд, що розподіляє його рівномірно по всій території країни.

16.2. Вплив адміністративної структури країни на суспільний сектор економіки

Розв'язання проблеми оптимального обсягу забезпечення територій суспільними благами можливе не тільки за рахунок перерозподілу їх кількості в межах країни, а й за рахунок зміни складу адміністративних одиниць. Відштовхуючись від теореми децентралізації, можна визначити оптимальну чисельність населення регіону H , яка гарантуватиме забезпечення локальними суспільними благами в найліпшому варіанті. Очевидно, що зі зростанням кількості споживачів, які населяють регіон, виконання

цього завдання ускладнюється: індивідуальні втрати окремої особи від перенаселення PL зростають із додаванням до спільноти кожного нового члена (рис. 16.2). Водночас вища щільність населення дає і деякі вигоди: витрати кожного жителя на фінансування локальних суспільних благ PC у разі перерозподілу між дедалі більшою кількістю споживачів спадають. Різностямована динаміка інтересів індивідів (представлена кривими PL і PC) графічно поєднана у II квадранті рис. 16.2; їх перетин забезпечує певну оптимальну величину мешканців H_1 .

Але на приватні вигоди PC і витрати PL перебувають і під впливом екзогенних факторів: загальнодержавних грошових уливань в економіку краю, міграційних процесів тощо. Такі впливи породжують зсуви кривих угору-вниз.

Окреме значення має індивідуальний попит споживача на суспільне благо D_G , представлений у квадранті I. Кількість його G оберненим чином залежить від ціни C . Отже, попит буде вищим за нижчих цін таких благ. На протигагу ньому граничні витрати споживача (відносно обсягу блага G , а не чисельності населення H , як у квадранті II), позначені MC , зростатимуть із кожною додатковою одиницею G . Переміщення MC_1 у положення MC_2 і MC_3 відбуватиметься в разі збільшення населення громади. Отже, між обсягами купівлі та індивідуальними витратами існують свої зв'язки, зумовлені обсягом блага та чисельністю населення.

Бісектриса в квадранті III — графічний прийом, що використовується для переведення обсягів блага G з горизонтального способу вимірювання до вертикального. Вона дозволяє поєднати між собою можливі рівноваги першого та другого квадрантів і штучно встановити зв'язки, що існують між обсягом локального блага G і чисельністю місцевого населення, яке має попит на нього. Таке поєднання представлено в квадранті IV, де перетинаються криві G_{opt} і H_{opt} . Перша з цих кривих задає оптимальний обсяг локального суспільного блага, доступний населенню на даній території, а друга — оптимальну кількість членів спільноти для кожного рівня благ G . Місце їх перетину ілюструє найкращий варіант одночасного спільного розв'язання цих двох проблем.

Запропонована модель встановлення оптимальної величини місцевої громади має також і низку вад. По-перше, вона виходить із потреб усередненого індивіда, який споживає типовий товар або послугу з властивостями суспільного блага. Але насправді інтереси і бажання громадян однієї спільноти можуть бути різностямованими, а блага — мати специфічний характер. По-друге, у процесі виробництва локальних благ можуть виникати ефект

масштабу, який знижує граничні витрати, а також позитивні екстерналії від трансформацій у регіонах-сусідах.

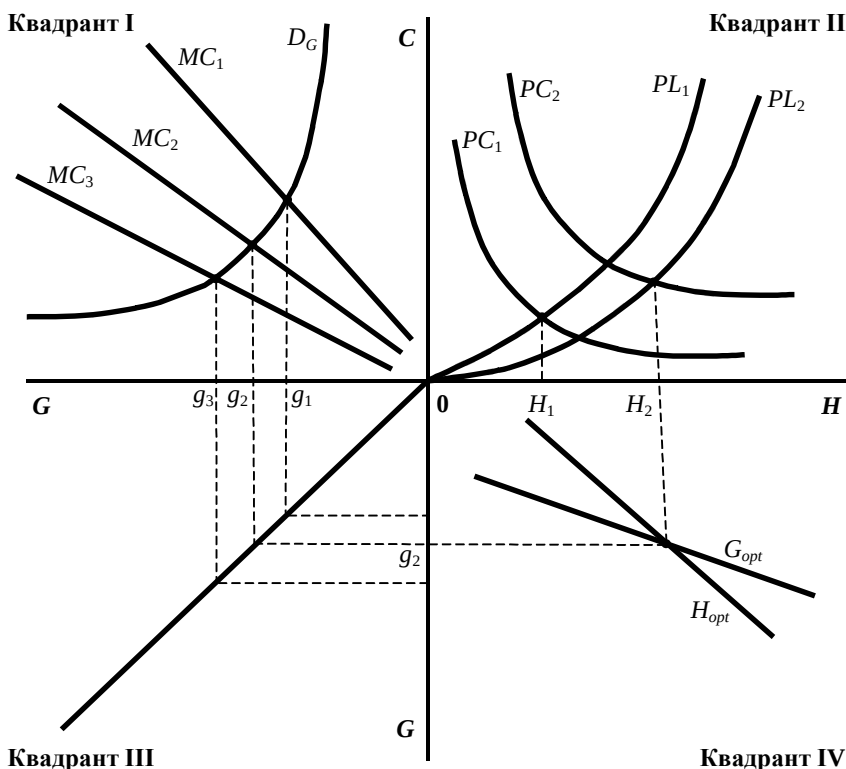

Рис. 16.2. Оптимальний розмір місцевої влади

Наявність різноманітних позитивних і негативних зовнішніх ефектів у деяких краях порівняно з іншими може бути причиною переміщень окремих людей, сімей і груп осіб між різними територіями в межах країни. У демократичній країні, де відсутні внутрікрайнові обмеження на пересування громадян, вони, відповідно до гіпотези Тібу, можуть обирати собі «найприємніший» регіон (місто, общину і т.д.) для проживання. Найголовнішими економічними факторами, на які люди зважатимуть, будуть, зрозуміло, ступінь забезпеченості жителів локальними суспільними благами та розмір місцевого податкового навантаження на населення і бізнес. Якщо ж якість життя в певному краї буде незадовільною, громадяни покинуть його, «голосуючи ногами».

З іншого боку, за високого рівня децентралізації економіки країни, за гіпотезою Тібу, можна припускати виникнення конкуренції між її регіонами — передусім за трудові ресурси, і, як результат, за інвестиції та державні трансферти. Така ситуація найбільшою мірою на руку простим людям, які, маючи можливості вибору, змінюватимуть своє місце проживання, уникаючи втрат добробуту. Подрібнення територіального устрою створює умови для точнішого задоволення суспільних потреб з меншими витратами коштів на їх фінансування. Емпіричні дані свідчать, що коли управління областями в країні є децентралізованим, спостерігається також падіння попиту на суспільні послуги [33, с. 378].

Очевидно, що гіпотеза Тібу також вимагає наявності багатьох ідеалістичних передумов: повної поінформованості громадян про регіональні економічні відмінності і перспективи, гнучкого ринку праці та нерухомості, стабільності та обліковуваності переваг населення. Саме припущення про можливість конкуренції між юрисдикціями є відносно слабким, бо не бере до уваги, що різні області або території від початку мають виключні переваги (наприклад, статус столиці держави), які приваблюють населення. Водночас краї, що програють змагання, втрачаючи фінансово-податкове підживлення внаслідок еміграції населення, змушені скорочувати виробництво локальних суспільних благ, що веде до ще більшого відтоку жителів та ще більшою мірою загострює ситуацію.

16.3. Завдання та засоби вирівнювання фінансових потоків між фіскальними одиницями

Виправлення зазначених обмежень реалізується через державне втручання в розподіл фінансових ресурсів між регіонами, за допомогою дотацій і грантів, спрямованих на поліпшення добробуту населення та розширення господарських можливостей місцевої влади. Така підтримка

- може здійснюватися на певних умовах (наприклад, під інфраструктурний або освітній проект) або без умов;
- прив'язуватися до певних строків або бути безстроковою;
- мати якісь обмеження («стелю») у фінансуванні або не мати будь-яких;
- будуватися на принципах пайової участі центру і регіону або ж цілковито оплачуватися з державного бюджету.

Йдучи за Дж. Кулліс і Ф. Джоунесом [33, с. 379—381], розглянемо деякі форми зазначених грантів докладніше, застосувавши мікроекономічний інструментарій. Будемо виходити з того, що місцева влада, намагаючись максимізувати обсяги грошових потоків на свої потреби, поводитиметься на манер егоїстичного індивіда, мета якого — примноження своїх статків.

(1) *Безумовний непайовий грант без обмежень у фінансуванні.* Вплив такого типу гранту на поведінку місцевої влади представлено на рис. 16.3. Його застосування послаблює бюджетне обмеження регіону B_1 до рівня B_2 , і дозволяє локальному уряду вільно розширити фінансування потреб своїх виборців. Унаслідок поліпшення власного добробуту громадяни отримують можливість досягнути більш високої кривої байдужості (рух від U_1 до U_2), що поєднує між собою споживчі альтернативи — локальні суспільні блага X , створювані діяльністю місцевої адміністрації, та решту приватних благ Y , які використовує населення. Зрештою, рівновага споживача переміститься в точку E_2 , і споживання обох товарів X та Y зростатиме рівнопропорційно.

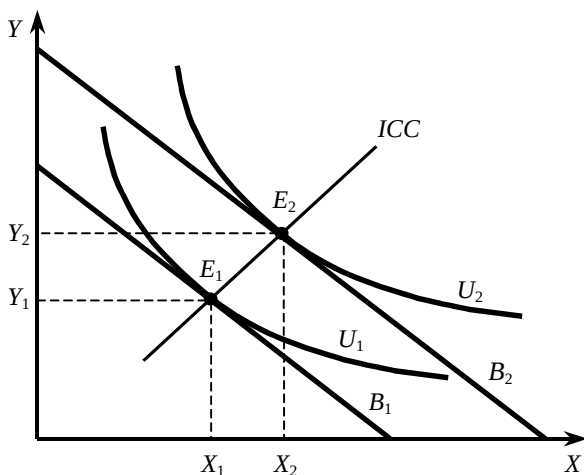

Рис. 16.3. Вплив безумовного непайового гранту без фінансових обмежень на виробництво локальних суспільних благ

(2) *Непайовий грант на умовах без обмежень у фінансуванні*

На відміну від попередньої форми дотування країв, непайовий грант, наданий на певних умовах місцевій адміністрації, має бути цілковито спрямований нею на створення суспільного блага X .

Розширення його пропозиції населенню до рівня X_2 дозволить знизити на нього ціну відносно решти благ Y . Споживання Y під впливом ефекту доходу тоді зростатиме до Y_2 невеликими темпами, як показано на рис. 16.4.

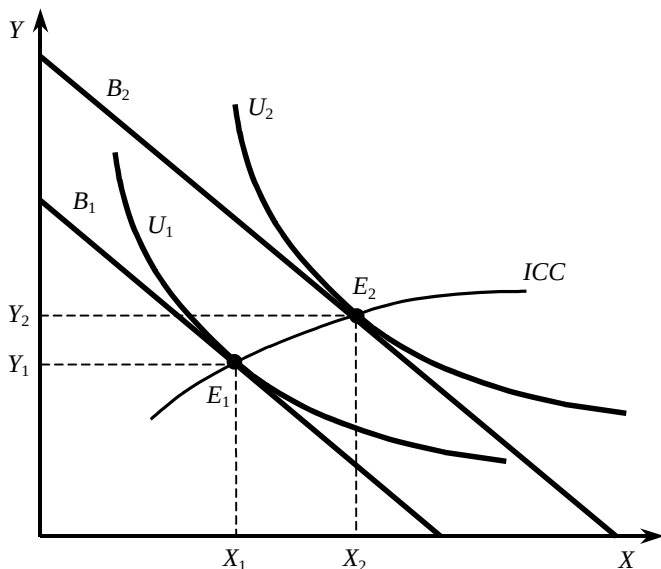

Рис. 16.4. Вплив непайового гранту, наданого на певних умовах і без фінансових обмежень, на виробництво локальних суспільних благ

(3) Пайовий грант без фінансових обмежень

Грант, запропонований у такій формі регіональній владі, зобов'язує її витратити певну суму власних коштів на кожну гривню, надану з державного бюджету. Він виступатиме для неї як цінова субсидія на виробництво блага X , під впливом якої бюджет B_1 , розподілений між виробництвом X та Y , змінюватиме кут нахилу, набуваючи положення B_2 . Стрімке зростання виробництва X у регіоні до рівня X_2 та його здешевлення відносно Y супроводжуватиметься непропорційно великим збільшенням попиту на нього. У поведінці населення в такому разі домінуватиме ефект заміщення, проілюстрований на рис. 16.5 рухом рівноваги споживачів із точки E_1 в E_2 вздовж кривої «ціна — споживання» PCC (на відміну від ефекту доходу, який відігравав визначальну роль у випадках (1) та (2), поєднуючи точки оптимуму споживачів кривою «дохід — споживання» ICC).

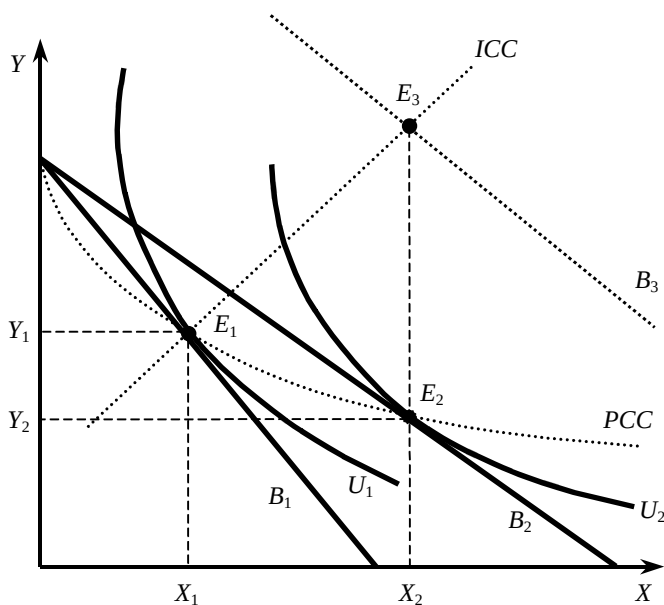

Рис. 16.5. Вплив пайового гранту без фінансових обмежень на виробництво локальних суспільних благ

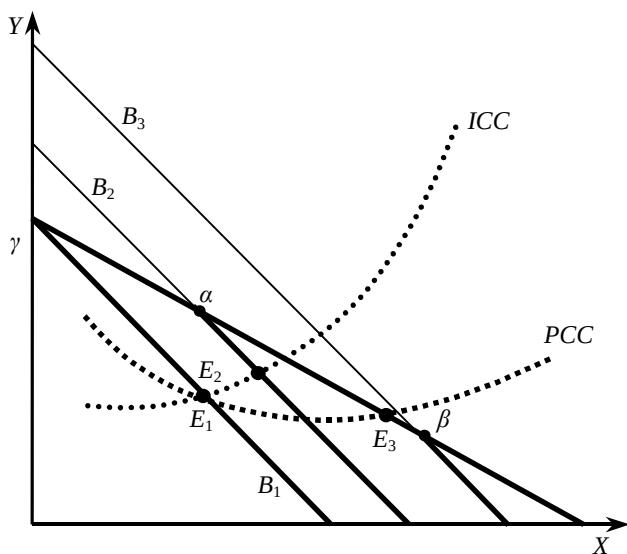

Рис. 16.6. Вплив пайового гранту із фінансовими обмеженнями на виробництво локальних суспільних благ

Дія ефекту заміщення підштовхуватиме людей до скорочення попиту на решту благ, що на графіку відображається у падінні рівноважного їх обсягу з Y_1 до Y_2 . Якщо центральний уряд матиме на меті завдання збереження споживання всіх благ у краї на високому рівні, він муситиме пайовий грант без фінансових обмежень суттєво доповнити безумовною непайовою субсидією без обмежень, щоб бюджетна лінія місцевої влади змогла переміститися з B_2 до B_3 . Лише в такому разі можна буде зафіксувати споживання локального суспільного блага на високому рівні X_2 , компенсавши дію ефекту заміщення додатковим впливом ефекту доходу на вподобання споживачів.

(4) *Пайовий грант із фінансовими обмеженнями* вирізняється тим, що, як і подібний грант (3), фінансується частками з центрального і місцевого бюджетів на зниження ціни місцевого суспільного блага, але тільки до певного визначеного рівня. У такому разі бюджетне обмеження місцевої адміністрації набуватиме вигляду ламаної лінії: від γ до α і далі вздовж B_2 до осі x (рис. 16.6). Обсяги споживання локального блага X визначатимуться в підсумку «щедрістю» центрального уряду: якщо він розширить бюджетні можливості регіону лише до рівня $\gamma - \alpha - B_2$, домінуватиме ефект доходу й оптимум споживача перебуватиме в точці E_2 ; якщо фінансові ресурси краю за участі уряду досягнуть рівня $\gamma - \beta - B_3$, визначальною мірою на поведінку населення впливатиме ефект заміщення, і рівновага переміститься до E_3 .

Узагальнюючи порівняльний аналіз впливу різних форм дотацій і грантів на створення локальних суспільних благ, слід відзначити, що пайовий грант є ефективнішою формою понукання місцевої адміністрації до їх конкретного виробництва, хоча безумовна непайова субсидія спроможна ефективніше покращувати сукупний добробут населення регіону.

Ключові положення

1. Централізоване виробництво або фінансування деяких суспільних благ не завжди гарантує адекватне забезпечення їх населенням у регіонах. Оскільки чисельність та переваги населення в адміністративних одиницях різняться, зрівняльний підхід до розподілу державних фінансових ресурсів на суспільні блага вестиме до втрат добробуту. Про це говорить теорема децентралізації.

2. Для підвищення ефективності постачання споживачам у регіонах суспільних благ бажано оптимізувати розміри цих адміністративних одиниць. Оптимізація являтиме собою компроміс між доступною кількістю блага та чисельністю населення території. Зростання кількості мешканців краю посилює навантаження на пропозицію благ, але здешевлює їх фінансування. Регіони, що вдало вирішують зазначену дилему, приваблюють до себе додаткові людські та капітальні ресурси. Адміністративні одиниці, де не дадуть ради з цим завданням, потраплятимуть у пастку неефективності.

3. Центральна влада, маючи в розпорядженні потужні фінансові можливості, може через систему грантів і дотацій місцевій адміністрації впливати на ступінь забезпеченості суспільними благами територій, а отже, і на їх привабливість для населення. Безумовний непайовий грант без обмежень допомагає регіональній владі профінансувати всі види видатків. Непайовий грант, наданий на умовах, зобов'язує повністю спрямувати його на створення певного локального блага. Пайовий грант, спираючись на ефект заміщення, здешевлюватиме певне локальне благо відносно інших, стимулюючи його споживання.

Терміни та поняття

Гіпотеза Тібу

Грант

Локальне суспільне благо

Теорема децентралізації

Фіскальна централізація

Завдання для самоперевірки

1. Які переваги і недоліки має високоцентралізована фіскальна система?
2. У чому полягає проблема централізованого забезпечення населення країни суспільними благами?
3. Розкрийте суть «теореми децентралізації». Яке практичне значення вона має?

4. Яким чином рівень забезпечення локальними суспільними благами пов'язаний із чисельністю населення, що проживає в краї? У чому двозначність такого зв'язку?

5. Чи залежать міграційні процеси всередині країни від якості забезпечення людей локальними суспільними благами? Поясніть на основі гіпотези Тібу.

6. Які інструменти може застосовувати центральний уряд для вирівнювання ступеня забезпеченості благами між регіонами? У чому їх переваги та обмеження? Які додаткові наслідки матиме їх застосування?

Завдання для індивідуальної роботи

Проблемні ситуації

Завдання 1. У країні, що розвивається, планується проведення адміністративної реформи, яка передбачатиме зміну форми бюджетної системи з унітарної на федеративну. Визначте основні цілі такої реформи, а також умови, за яких її втілення може бути виправданим. Обґрунтуйте потенційні переваги та недоліки запровадження бюджетної децентралізації в країні. Яким чином можуть змінитися наслідки проведеної реформи, якщо країна, в якій вона проводиться, буде високорозвинутою?

Розрахунково-аналітичні завдання

Завдання 2. Витрати на реконструкцію автомобільних доріг у двох регіонах є однаковими і становлять 10 тис. грн на 1 тис. км. За такого рівня витрат у першому краї населення готове оплачувати ремонт 18 тис. км доріг, а у другому — 26 тис. км. Якщо рішення про реконструкцію доріг буде прийнято централізовано, то в кожному з регіонів буде профінансовано ремонтні роботи 20 тис. км доріг. Вигода мешканців першого краю від реконструкції доріг становитиме 13 тис. грн з кожної тис. км, а мешканців другого — 19 тис. грн. Розрахуйте величину втрат споживачів двох регіонів у разі централізованого прийняття рішення про реконструкцію автомобільних доріг.

Завдання 3. Державним бюджетом країни передбачено надання для бюджету міста безумовної фінансової допомоги в сумі 2 млн грн. Загальний обсяг видатків бюджету міста становить

120 млн грн, з яких 15 % це видатки на закупівлю лікарських засобів для міських лікарень. Визначте обсяг коштів, який буде виділено радою міста на лікарські засоби, якщо еластичність попиту на них за доходом становить – 0,4.

Завдання 4. Для проведення капітального ремонту історичного музею селища його бюджетом виділено 40 тис. грн, що становить 30 % від загальної потреби. З державного бюджету надано пайовий грант, який передбачає обов'язкове покриття 25 % витрат за рахунок місцевого бюджету. Визначте обсяг гранту, який було надано, а також величину економії для бюджету селища, якщо його отримання повністю забезпечило потребу у фінансових коштах на проведення ремонтних робіт музею.

Завдання 5. Бюджет однієї з областей країни характеризується такими показниками: власні доходи становлять 170 млн грн, передані з центрального бюджету кошти — 245 млн грн, видатки — 1280 млн грн. Для часткового покриття дефіциту обласного бюджету планується надання додаткової субвенції в розмірі 70 % від суми його дефіциту. Визначте обсяг дефіциту бюджету області та розмір субвенції, що буде надано.

Література для поглибленого вивчення теми

1. *Бланкерт Ш.* Державні фінанси в умовах демократії. Пер. з нім. — К.: Либідь, 2000. — 654 с. — Гл. 26.
2. *Стиглиц Дж. Ю.* Экономика государственного сектора / Пер. с англ. — М.: Изд-во МГУ: ИНФРА-М, 1997. — 720 с. — Гл. 26.
3. *Якобсон Л. И.* Государственный сектор экономики: экономическая теория и политика: Учебник для вузов. — М.: ГУ ВШЭ, 2000. — 367 с. — Гл. 13.

Вплив глобалізаційних процесів на суспільний сектор економіки

17.1. Глобальні суспільні блага та проблема «безбілетника» в світовому масштабі.

17.2. Оподаткування міжнародної торгівлі у фінансуванні суспільного сектору економіки.

Ключові положення

Терміни і поняття

Завдання для самоперевірки

Завдання для індивідуальної роботи

— проблемні ситуації,

— розрахунково-аналітичні завдання,

Література для поглибленого вивчення теми

Будь-яка ринкова економіка країни, в якій присутній суспільний сектор, не є закритою системою; вона взаємодіє з національними господарствами інших держав. Узаємодія поширюється і на суспільний сектор, який зазнає під її впливом певних трансформацій. Їх аналіз є предметом даної теми.

У результаті її вивчення студенти отримують **знання**:

- про основні виклики перед суспільним сектором у глобалізованому середовищі;
- про властивості глобальних суспільних благ і проблеми з їх виробництвом;
- про значення митних тарифів для суспільного сектору економіки;
- про некомпенсовані втрати добробуту від їх запровадження.

Після засвоєння змісту теми студенти також матимуть можливість набути такі **уміння**:

- аналізувати вплив торговельних обмежень на добробут економічних суб'єктів;
- обґрунтовувати причини використання тарифних обмежень у торгівлі.

17.1. Глобальні суспільні блага та проблема «безбілетника» в світовому масштабі

Значення суспільного сектору в економіці країни трансформується разом із зміною завдань і функцій держави в сучасному світі. Під впливом процесів лібералізації руху торговельних та інвестиційних потоків, технологічних інновацій, унаслідок підвищення ролі інтернаціонального співробітництва та бізнесу, впливовості міжнародних інформаційних і комунікативних мереж світом поширюється економічна та соціальна глобалізація. Вона веде до складного комплексу перетворень, що зачіпають повноваження та структуру суспільних секторів національних економік, детермінують їх розміри, ставлять перед ними принципово нові, раніше не відомі виклики.

Натлі старих завдань боротьби із бідністю і створення якісної системи соціального захисту перед державою виникають нові, пов'язані із захистом навколишнього середовища в планетарних масштабах, забезпеченням збалансованого економічного розвитку, старінням населення в західних країнах, протидією пандеміям і тяжким медичним захворюванням, активізацією транскордонних переміщень людей, боротьбою із тероризмом і міжнародною злочинністю тощо.

Проблеми та негаразди, що утворилися на території окремої країни, в умовах глобалізованого світу легко здатні перетинати національні кордони і поширюватися не тільки на сусідні держави, а й на інші континенти планети. Вони спроможні породжувати глобальні виклики та загрози, протидіяти яким у більшості випадків не під силу навіть великій країні. Їх подолання часто-густо потребує колективної участі світової спільноти та міжнародних організацій.

Не лише наслідки негативних явищ або подій відчуються в інших країнах; вигоди від продуманої та ефективної політики держави у вигляді позитивних екстерналій також мають можливість поширюватися як на сусідів, так і на людство в цілому. Ураховуючи ще, доречно вести мову про існування *глобальних суспільних благ* та умови доступу до них різних державних і міжнародних політичних утворень.

У чистому вигляді подібні глобальні блага також демонструватимуть властивості невиключеності та неконкурентності в споживанні. Чи не найактуальнішим їх варіантом сьогодні є бо-

ротьба із глобальним потеплінням. Очевидно, що в світі спостерігається її «недовиробництво». Усунення недовиробництва потребує колективних зусиль усіх країн світу. Підписаний 1997 року багатьма державами Кіотській протокол є спробою побудови глобальної системи із захисту природного середовища, націленої на скорочення і стабілізацію викидів парникових газів у атмосферу учасниками на рівні 1990 року. Як і за виробництва простих суспільних благ, на глобальному рівні також присутні недобросовісні гравці — США, Китай, — які вдаються до поведінки «безбілетника», щоб уникнути додаткових витрат на фінансування цього важливого блага і водночас скористатися вигодами від нього задарма (рис. 17.1).

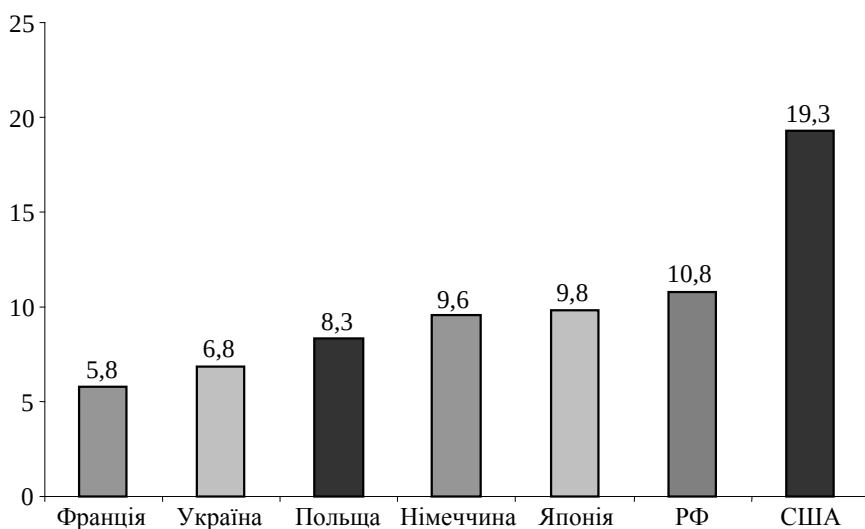

Рис. 17.1. Викиди в атмосферу діоксиду вуглецю CO₂ деяких країн у метричних тоннах на душу населення у 2007 р. [41]

Деякі з глобальних благ можуть набувати клубного характеру — як у випадках з володінням і розповсюдженням ядерної зброї, з розбудовою систем колективної безпеки, — надаючи їх власникам привілейованого статусу. Хоча вільний доступ усіх охочих до них вестиме до втрати благами цінності, зниження контролюваності чи скоординованості виробництва або ж до їх надмірного споживання (наприклад, у вигляді систематичного зловживання своїм становищем).

Важливо, щоб доступ до фундаментальних науково-технічних знань та інформації для всіх країн зберігав форму чистого глобального блага і не перетворювався на клубний привілей розвинутих країн. Грамотно використовуючи його, відсталі країни матимуть можливість пришвидшити модернізацію, поліпшити добробут свого населення та прискорити досягнення рівня життя в розвинутих країнах.

17.2. Оподаткування міжнародної торгівлі у фінансуванні суспільного сектору економіки

Поряд із імпортом знань і технологій суміжним засобом забезпечення прискореного зростання вважають контроль над зовнішньою торгівлею. Введення експортних або імпортних тарифів, обмежень чи квот не тільки наповнюватиме державну скарбницю грошима, а й впливатиме на добробут громадян і навіть може привести до переміщення вітчизняного податкового тягаря на споживачів товарів чи послуг в інших країнах. Тому питання вільної міжнародної торгівлі перебуває у сфері уваги економіки суспільного сектору.

Для початку розглянемо найпростіший випадок запровадження тарифу на імпорт для звичайного приватного блага. У верхній частині (а) рис. 17.2 в точці перетину α ліній вітчизняного попиту D та пропозиції S_d зображена ситуація рівноваги на ринку блага в закритій економіці. Пригадаймо, що площа трикутника $P_{max} - \alpha - P_d$ ілюструє надлишок споживача, а трикутника $P_d - \alpha - 0$ — надлишок виробника.

У разі відкриття економіки для імпорту іноземних товарів вітчизняним споживачам стає доступним більша кількість блага (Q_2 більше, ніж Q_d) за нижчою ціною (P_w). Оскільки розміри національного ринку порівняно зі світовим є відносно малими, то світова пропозиція блага S_w буде досконало еластичною (горизонтальне положення). На ринку утвориться нова рівновага в точці γ , що приведе до суттєвого збільшення надлишку споживача до $P_{max} - \gamma - P_w$, надлишок же вітчизняних виробників скоротиться до $P_w - \beta - 0$.

Якщо уряд прийме рішення запровадити імпортний тариф на дане благо (частина (б) рис. 17.2.) з метою наповнення бюджету, ринкова ціна товару зросте на величину мита з P_w до P_t , що приведе до скорочення попиту на нього з Q_2 до Q_4 . Переміщення рівноваги до точки ζ означатиме, що внаслідок скорочення добробу-

ту споживачів на величину $P_t - \zeta - \gamma - P_w$ до державного бюджету додатково надійдуть кошти в розмірі $\delta - \zeta - \eta - \varepsilon$. Відзначимо також, що внаслідок ослаблення цінової конкуренції із закордонними виробниками вітчизняні підприємці отримають додаткову надбавку в обсязі $P_t - \delta - \beta - P_w$.

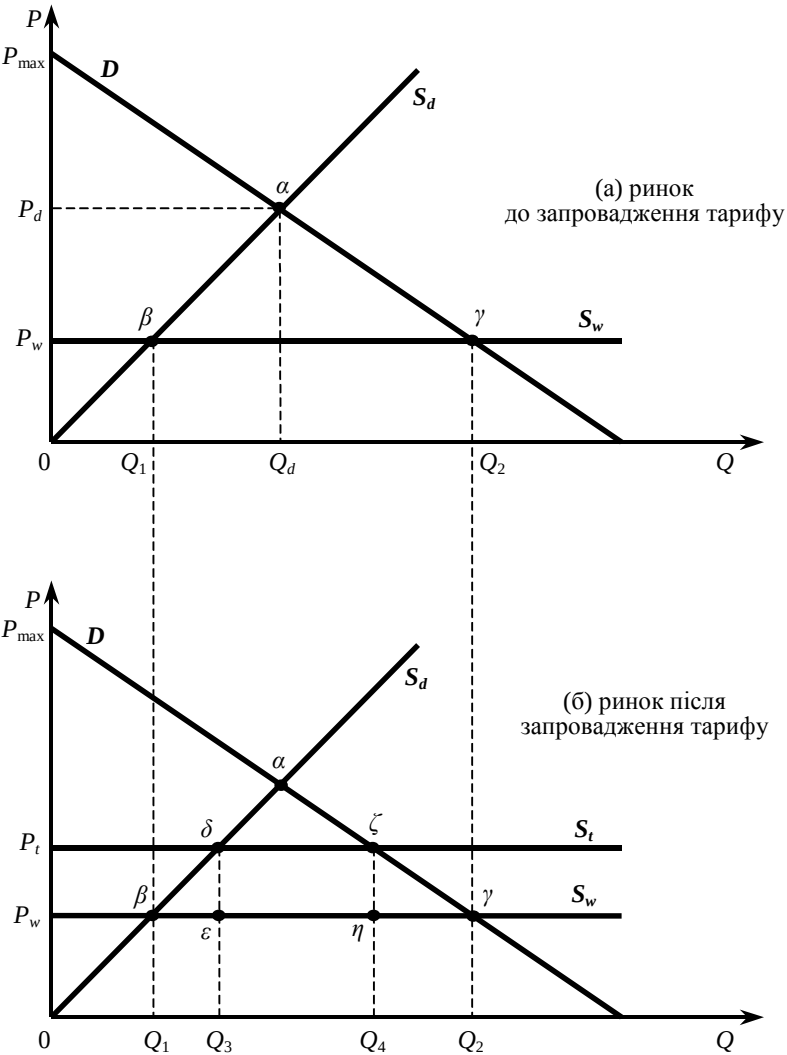

Рис. 17.2. Вплив імпортного тарифу на ринок благ

Аналізуючи вплив оподаткування на суспільний сектор у темі 10, ми спостерігали, що запровадження податків породжує некомпенсовані втрати добробуту суб'єктами економіки внаслідок того, що ринкові ціни тимчасово припиняють виконувати сигнально-інформаційну функцію для гравців. Тарифи, введені в адвалорній формі, призводять до аналогічних наслідків: виникають втрати в обсязі $\zeta - \gamma - \eta$ внаслідок скорочення попиту споживачів, та в обсязі $\delta - \varepsilon - \beta$ національні виробники створюють неефективний попит для збільшення своєї пропозиції з Q_1 до Q_3 . Узагальнити зміни на ринку внаслідок запровадження мита можна за допомогою такої таблиці.

Таблиця 17.1

**ЗМІНИ ДОБРОБУТУ СУБ'ЄКТІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ
ВІД ЗАПРОВАДЖЕННЯ ІМПОРТНОГО ТАРИФУ**

Обсяги добробуту	У закритій економіці	У відкритій економіці	
		до введення тарифу	після введення тарифу
Споживачів	$P_{max} - \alpha - P_d$	$P_{max} - \gamma - P_w$	$P_{max} - \zeta - P_t$
Виробників	$P_d - \alpha - 0$	$P_w - \beta - 0$	$P_t - \delta - 0$
Держави	відсутні	немає	$\delta - \zeta - \eta - \varepsilon$
Втрачені від тарифу	немає	немає	$\delta - \varepsilon - \beta$ плюс $\zeta - \gamma - \eta$

Зауважмо, що коли попит або домашня пропозиція товару є низькоеластичними, то може виникати ситуація, коли сукупні суспільні втрати добробуту перевищуватимуть податкові надходження, отримані від тарифу державою. Отже, з погляду економіки суспільного сектору, обмеження вільної торгівлі за рахунок мита є малоефективним засобом фінансування суспільних видатків. Тим не менше, чимало країн, особливо таких, що розвиваються, активно вдаються до застосування цього інструмента. Що спонукає їх до цього?

По-перше, відносна простота стягнення тарифів. Досить порівняно невеликих витрат, щоб створити працевдатну митну службу, діяльність якої може забезпечити стійкий потік гарантованих надходжень до бюджету. По-друге, тарифи зручні для виправлення стану платіжного балансу країни, особливо якщо приток

іноземних інвестицій не є стабільним або коли в країні застосовується система фіксованих обмінних курсів до інших валют. По-третє, що трапляється найчастіше, тарифний захист використовується для заміщення імпорту і розбудови власного виробництва. Подібна стратегія розвитку, популярна в другій половині минулого століття, нині довела свою низьку придатність, позаяк на виході вона утворює матеріаломістку індустрію з низькою конкурентоспроможністю. По-четверте, якісний імпорт в умовах вільної зовнішньої торгівлі, як проілюстровано в аналізі тарифної політики, зрештою веде до зниження добробуту національних виробників. Вони, намагаючись зберегти свою ренту, створюють групи захисту власних інтересів і, тиснучи на політичних діячів, лобіюють запровадження захисних бар'єрів від іноземних конкурентів.

У результаті товар країни з порівняльною перевагою для його створення продається в іншій країні за вищою ціною, яка включає імпортний податок. Продукція, отримана внаслідок ефективнішого виробництва, стає неконкурентоспроможною на зарубіжному ринку. З метою усунення зазначеної проблеми, щоб гарантувати найбільш ефективну алокацію ресурсів у світовому масштабі та зробити податки нейтральними за конкурентної боротьби в міжнародних відносинах після II світової війни набула популярності тенденція до гармонізації податкових систем. Найпотужнішим захисником і двигуном такої політики на сьогодні виступає Світова організація торгівлі, в основу діяльності якої покладено принципи: а) взаємності торгових поступок; б) недискримінації, відповідно до якої жодна країна, що входить в СОТ, не може бути поставлена в гірші умови порівняно з іншими членами організації; в) неприпустимості односторонніх дій, що передбачає врегулювання торгових суперечок і використання засобів захисту внутрішнього ринку після багатосторонніх консультацій.

Послаблюючи можливості національних урядів використовувати митно-тарифну політику, СОТ поряд з іншими світовими інституціями (МВФ, Світовим Банком) посилює глобалізацію. З іншого боку, транснаціональні компанії, які найбільшою мірою виграють від лібералізації економічних відносин, нині також спроможні ефективно протидіяти державному регулюванню економічних процесів. Під впливом таких тенденцій із зниженням ролі держави в національному господарстві залежність суспільного сектору від глобальних гравців зростатиме.

Ключові положення

1. Об'єднання країн і міжнародні суспільні інституції, що мають на меті протидію планетарним проблемам і загрозам, своєю діяльністю створюють глобальні суспільні блага. Позитивний ефект від їх виробництва поширюється на всі країни світу. Тим не менше, деякі з держав, діючи за моделлю «безбілетника», уникають з різних причин фінансування глобальних суспільних благ. Така поведінка послаблює позитивні екстерналії, веде до їх недо-виробництва та підвищує небезпеки для цивілізації.

2. Використання інструментарію обмеження зовнішньої торгівлі веде до перерозподілу суспільного добробуту як усередині країни, так і між державами світу. У разі відкриття національної економіки для вільної торгівлі падає добробут вітчизняних виробників; за тарифного обмеження імпорту виникають некомпенсовані втрати суспільного добробуту. Якщо еластичність пропозиції обкладеного митом товару низька, то втрати добробуту можуть бути еквівалентними тарифним надходженням до бюджету. Тому оподаткування зовнішньої торгівлі з погляду економіки суспільного сектору є малоефективним засобом, що слід враховувати під час проведення відповідної економічної політики.

Терміни та поняття

Глобальні суспільні блага
Імпортний тариф

Завдання для самоперевірки

1. Охарактеризуйте напрями, за якими змінюються завдання і функції суспільного сектору в глобалізованому світі. Чи однаковими будуть вони в розвинутих країнах та країнах, що розвиваються?

2. Що таке глобальне суспільне благо? Яких змін зазнають його властивості? Чим воно відрізняється від звичайного суспільного блага?

3. Яким чином оподаткування зовнішньої торгівлі впливає на добробут економічних суб'єктів? Чим обґрунтовується його необхідність? Як оцінити ефективність такого податку?

Завдання для індивідуальної роботи

Проблемні ситуації

Завдання 1. Групою розвинених країн з метою боротьби з міжнародною нелегальною торгівлею зброєю планується трикратне збільшення державних витрат на вдосконалення роботи внутрішніх правоохоронних органів і створення на умовах спільного фінансування міжнародної організації з контролю за обігом зброї. Визначте основні чинники, які вможливають реалізацію такого заходу. Обґрунтуйте можливий вплив такого заходу на добробут населення держав, які виступили його організаторами, та решти країн світу. Яким чином можуть змінитися результати наслідки від запровадженого заходу, якщо його реалізація буде ініційована та реалізована зусиллями країн, що розвиваються?

Розрахунково-аналітичні завдання

Завдання 2. Обсяг виробництва природного газу в країні становить 10,4 млрд куб. м, а споживання — 38,1 млрд куб. м. Ціна природного газу на світовому ринку становить 350 дол. США за 1 тис. куб. м. У країні вводиться 10-відсоткове мито на імпорт природного газу, після чого його внутрішнє виробництво збільшилося до 13 млрд куб. м, а імпорт скоротився до 20 млрд куб. м. Визначте зміну добробуту споживачів і виробників природного газу в країні, якщо буде прийнято рішення про відміну запровадженого імпортного мита. Обґрунтуйте, якими будуть втрати дохідної частини державного бюджету країни за усунення імпортного мита.

Завдання 3. Країна закуповує пшеницю на світовому ринку за ціною 240 дол. США за тону. Попит на пшеницю всередині країни описується функцією $D = 600 - 1,5P$, а пропозиція має вигляд $S = 20 + 0,5P$. Урядом країни запроваджується квотування імпорту пшениці на рівні 10 млн т на рік. Визначте, яким чином після введення імпоротної квоти зміниться внутрішня ціна на пшеницю та яким буде чистий ефект для добробуту споживачів.

Завдання 4. Обсяги внутрішнього споживання та виробництва лікарського засобу в країні становлять, відповідно, 100 млн оди-

ниць і 60 млн одиниць на рік. Країна імпортує лікарський засіб за ціною 4 дол. за одиницю. Введення імпортного мита спричинило зростання його ціни на внутрішньому ринку до 5 дол. за одиницю. Імпорт лікарського засобу скоротився до 30 млн одиниць на рік, а внутрішнє виробництво зросло до 65 млн одиниць. Обґрунтуйте наслідки введення імпортного мита для внутрішнього ринку країни. Визначте величину виграшу (втрат) споживачів і виробників лікарського засобу в країні. Яким чином введення імпортного тарифу вплинуло на добробут споживачів країни?

Завдання 5. Урядом країни, яка є одним з найбільших виробників цукру у світі, розглядається питання щодо відміни імпортного мита на цей товар. Показники, що характеризують внутрішній ринок цукру країни, наведено у таблиці.

	Показники ринку цукру в країні	
	поточні за 5 відсоткової ставки імпортного мита	Очікувані за відсутності імпортного мита
Обсяг реалізації цукру в країні, млн т	40	55
Обсяг виробництва цукру в країні, тис. т	35	30
Обсяг імпорту цукру в країну, тис. т	5	25
Внутрішня ціна цукру в країні, дол. США	510	500
Світова ціна цукру, дол. США за т	485	500
Імпортне мито, дол. США	25	0

Визначте величину виграшу (втрат) споживачів і виробників цукру в країні від відміни імпортного мита. Обґрунтуйте можливі зміни в надходженнях від митних зборів до державного бюджету країни. Яким чином ставка імпортного мита на цукор впливає на добробут мешканців країни?

Література для поглибленого вивчення теми

1. Длугопольський, О. В. Концептуальні засади функціонування державного сектору в глобалізованій економіці / О. В. Длугопольський // Фінанси України. — 2008. — № 4.

А

Абсолютна бідність — невідповідність стану добробуту людини мінімальним стандартам життя в суспільстві через наявність у неї фізичних або психічних вад.

Агентські відносини — зобов'язання діяти від імені та в інтересах іншої сторони, що бере на себе один із суб'єктів двосторонніх економічних відносин.

Адвалорний податок — податок, що включається до ціни продукції у вигляді відсоткової надбавки.

Акордний податок — податок, що сплачується з результатів господарської діяльності у вигляді фіксованої суми.

Алокаційні зрушення — переміщення ресурсів із секторів, які перебувають під впливом податку, до галузей, які такого впливу не зазнали.

Асиметрична інформація — незбігання обсягів інформації, якими володіють суб'єкти під час укладання угоди, що надає одній зі сторін привілейованого становища.

Б

Бюро — представництво органу державної влади, вповноважене розв'язувати деякі наперед визначені проблеми спільноти на певній території.

В

Віддача (чиста вигода) від освіти — різниця між вигодами, отриманими від додаткового року навчання, та витратами на його фінансування.

Відносна бідність (чи умовна) — невідповідність стану добробуту людини прийнятному для даного суспільства рівню життя внаслідок тимчасового впливу непередбачуваних зовнішніх чинників на її добробут.

«Витрати-вигоди» — метод аналізу суспільних витрат і вигід певного проекту, який спирається на використання тіньової ціни.

«Витрати-ефективність» — метод аналізу суспільних витрат і вигід певного проекту, націлений на відбір найдешевшого варіанта його здійснення.

Г

Гіпотеза Тібу — положення, відповідно до якого на вибір громадянами регіону для проживання впливає рівень забезпеченості населення в ньому локальними суспільними благами.

Глибина бідності — показник відхилення добробуту (доходів або витрат) бідного населення від визначеної межі бідності.

Глобальні суспільні блага — товари чи послуги із властивостями невиключеності та неконкурентності у споживанні, ефекти від виробництва яких поширюються одночасно на кілька країн.

Голосування — метод узагальнення переваг членів суспільства.

Гранична готовність платити — кількість одного блага, від якого споживач готовий відмовитися, щоб отримати додаткову одиницю іншого блага. Вона є основою для утворення кривої попиту на благо.

Граничні екологічні витрати — приріст витрат фірми із кожною додатковою одиницею шкідливих викидів від її виробництва, спрямованих на ліквідацію наслідків цього забруднення.

Грант — безкоштовна субсидія з центрального до регіонального бюджету в грошовій або натуральній формі, на певних умовах або без умов, призначена для фінансування виробництва локальних суспільних благ.

Групова змова — діяльність групи осіб, які надають специфічні послуги в галузі з високими входними бар'єрами та корпоративними стандартами, націлена на отримання монопольного прибутку.

Д

Державна власність — належність засобів або результатів виробництва повністю або частково державі.

Державний перерозподіл — діяльність держави, спрямована на трансформацію результатів ринкового розподілу благ у суспільстві за допомогою надання певним категоріям громадян суспільних благ і грошових виплат, а також розподіл окремих приватних благ у натуральній формі.

Державно-приватне партнерство — організація та координація взаємодії між державним і приватним секторами з приводу виробництва суспільно важливих благ.

Диференціація (нерівність) доходів — результат розподілу доходів, що виражає ступінь нерівномірності розподілу благ і виявляється у відмінності часток доходів, що отримують різні групи населення.

Добровільна модель медичного забезпечення — функціонує, коли пацієнтам надано право самостійно встановлювати та регулювати свої відносини з медичними закладами.

Е

Егалітарний підхід до суспільного добробуту — погляд на соціальну справедливість, націлений на забезпечення абсолютної рівності доходів, корисностей і майна серед індивідів, які утворюють суспільство.

Еквівалентна зміна доходу — гіпотетична зміна доходу споживача, пропорційна до зміни корисності, викликаній коливанням ціни певного товару.

Екологічні стандарти — засіб державної екологічної політики, націлений на безпосереднє регулювання обсягів шкідливих витрат, що передбачає запровадження жорстких вимог до забруднювачів, які заборонено порушувати.

Екстерналії (зовнішні ефекти) — витрати або вигоди, що отримує суб'єкт, зазнаючи поза ціновим механізмом небажаного впливу на себе від діяльності інших.

Еластичність — міра реакції одного показника на зміну іншого показника, обчислені у відсотках.

Ефект доходу — варіювання реального доходу споживача під впливом зміни ціни товару, що тягне за собою зміну обсягів попиту на нього.

Ефект заміщення — зміни переваг і попиту споживача, породжені зростанням вартості товару відносно інших, що супроводжуються переходом до кривої байдужості нижчого рівня.

Ефект масштабу — явище падіння середніх витрат виробництва для створення кожної додаткової одиниці продукції.

Ефект хрпавика — неспроможність скорочувати державні витрати навіть за умов циклічного спаду в економіці та зниження надходжень до бюджету.

Ефективність за Парето — див. «Оптимум за Парето».

З

Закон Баумоля — тенденція перерозподілу частки у сукупному випуску від приватного на користь державного сектору, викликана підвищеною працездатністю останнього.

Закон Вагнера — стійка тенденція до зростання частки суспільного сектору в національному господарстві як в абсолютному, так і у відносному вираженні.

Збалансований розвиток — формування особливої довгострокової концепції економічного розвитку країни, яка враховує інтереси майбутніх поколінь.

Зовнішні ефекти — див. «Екстерналії».

Зубожіння (бідність) — гранична форма нерівності в суспільстві, яка вказує на неспроможність окремих індивідів підтримувати спосіб життя, властивий даному суспільству в конкретний час.

І

Іллегальна економіка — сфера обігу економічних ресурсів, навмисно виведених з офіційного господарства.

Імпортний тариф — складний різноспрямований інструмент державної політики, який з-поміж іншого змінює добробут споживачів і

виробників благ одночасно в кількох країнах, між якими існують торговельні відносини.

Інтерналізація екстерналій — процес усунення екстерналій за допомогою переговорів або державного втручання.

К

Капіталізація активу — оцінка ринкової вартості активу на основі очікуваного доходу від нього.

Клубне благо — благо, доступ до споживання якого в необмежених обсягах має обмежена кількість осіб.

Коефіцієнт Джині (індекс концентрації) — статистичний показник рівня розшарування суспільства за певною ознакою добробуту, який показує ступінь відхилення фактичного розподілу добробуту від рівномірного стану.

Коефіцієнт диференціації — статистичний показник рівня розшарування суспільства за певною ознакою добробуту, який характеризує співвідношення мінімального рівня добробуту (доходів чи витрат) серед найзабезпеченішого населення до його максимального рівня серед найнезабезпеченішого населення.

Коефіцієнт диференціації бідності — ступінь розшарування середньодушового показника добробуту (доходів чи витрат) бідного населення відносно межі бідності.

Коефіцієнт фондів — статистичний показник рівня розшарування суспільства за певною ознакою добробуту, який показує співвідношення між сукупним добробутом (доходами чи витратами) найбагатшої та найбіднішої частини населення.

Компаратор — альтернативний товар, обраний для порівняння витрат і вигід від виробництва суспільного блага, що організується.

Компенсаційна схема розрахунків за медичні послуги — базується на принципі відшкодування медичних витрат особи на лікування страховою компанією або державою.

Компенована пропозиція праці — пряма залежність між кількістю відпрацьованих годин робітником і погодинною оплатою його праці без урахування ефекту доходу.

Компенсований попит — обернена залежність між кількістю придбаних благ та їх ціною, скорегована на вилучений з неї ефект доходу.

Контрактна схема розрахунків за медичні послуги — відшкодування медичних витрат особи на лікування здійснюється нею відповідно до умов укладеного з медичним закладом контракту.

Крива Лоренца — інструмент оцінки розподілу доходів у суспільстві, який показує кумулятивний відсоток доходу, яким володіє кумулятивна частка населення.

Критерій компенсації — можливість відшкодувати втрати постраждалим від змін в економіці за рахунок тих суб'єктів, які поліпшили своє становище після змін, за умови, що згадані суб'єкти після відшкодування все ще залишатимуться у виграші.

Л

Лобізм — елемент політичної системи, за допомогою якого приватні суб'єкти намагаються обстоювати та просувати свої інтереси в органах державної влади.

Логролінг — обмін голосами між учасниками політичного процесу заради просування своїх інтересів.

Локальне суспільне благо — товар або послуга, що демонструють властивості суспільного блага в межах певного регіону країни.

Людський капітал — сукупність фізичних та інтелектуальних якостей робітника, що можуть бути використані в процесі виробництва.

М

Масштаб бідності — кількість домогосподарств, які визнаються бідними відповідно до встановленої межі бідності.

Медіанний виборець — репрезентативний представник електорату, уподобання якого перебувають близько до центру політичного спектру.

Межа бідності — критерій ідентифікації стану бідності, який відображає рівень показника добробуту (доходів або витрат), нижче від якого задоволення основних потреб є неможливим.

Межі суспільного сектору — максимально досяжні частки національного господарства та національного виробництва, які припадають на суспільний сектор економіки.

Мінімізація податкових виплат — легальна діяльність, пов'язана зі зниженням обсягів сплати податкових відрахувань.

Моральний ризик — вид асиметричної інформації, що виникає, коли одна зі сторін угоди обмежена в можливості проконтролювати виконання зобов'язань іншою стороною.

Н

Надбавка монополіста — надлишок споживача, перерозподілений виробником на свою користь за рахунок використання власного монопольного становища.

Надлишковий податковий тягар — втрати суспільного добробуту, викликані викривленням цін на ресурси та їх розподілу між секторами національної економіки внаслідок запровадження певного податку.

Надлишок виробника — ділянка між ціною на ринку певного товару та граничними витратами виробника цього товару.

Надлишок споживача — різниця між граничною готовністю споживача платити за певне благо та фактичною ринковою ціною цього блага.

Накопичувальна система пенсійного забезпечення — модель, яка передбачає формування індивідуальних пенсійних заощаджень кожним громадянином.

Натуральні трансферти — забезпечення державою на безкоштовній основі громадян соціально важливими товарами або послугами.

Націоналізація — зміна прав власності на засоби виробництва з приватних на державні.

Невиключеність із споживання — відсутність можливостей заборонити будь-кому споживати вироблене благо.

Некомпенсовані втрати добробуту — виникають, коли рівновага на певному ринку не відповідає критерію оптимальності за Парето.

Неконкурентність у споживанні — властивість блага після споживання його однією особою залишатися доступним для інших.

Несприятливий відбір — вид асиметричної інформації, що полягає в приховуванні однією стороною частини інформації від іншої.

Неспроможності держави — дії уряду, спрямовані на регулювання економіки, що викликають появу Парето-неефективності в національному господарстві.

О

Оптимізація оподаткування — політика перерозподілу податкового навантаження між секторами, спрямована на мінімізацію надлишкового податкового тягара.

Оптимум (ефективність) за Парето — ситуація, в якій добробут (набір благ, фондів, ресурсів тощо) будь-якого економічного суб'єкта не може бути поліпшений без погіршення добробуту іншого суб'єкта.

Оптимум виробника — стан, за якого виробник, розподіляючи наявні кошти на закупівлю виробничих ресурсів, досягає максимального рівня виробництва.

Оптимум споживача — стан, за якого споживач, розподіляючи свій бюджет між двома наборами благ, максимізує свою корисність.

Осьовий гравець — суб'єкт або група, яким належить визначальна роль під час прийняття рішення про виробництво суспільного блага.

П

Парадокс Кондорсе — ситуація, коли результат голосування не можна визначити на основі правила простої більшості.

Пастка безробіття — особливість поведінки безробітних осіб, сформована під впливом отримання ними державної допомоги, що виражається у їх небажанні змінювати своє становище за рахунок трудової діяльності.

Пастка бідності — особливість поведінки малозабезпечених осіб, сформована в результаті отримання ними державної допомоги, що виражається у їх незацікавленості інтенсифікувати свої трудові зусилля для отримання більш високого основного заробітку.

Правило «другого кращого» — пошук рівноваги в умовах девіації параметрів економіки від ідеальних.

Правило «першого кращого» — ідеальна умова одночасної рівноваги всіх конкурентних ринків, яка дає можливість цінам координувати діяльність економічних суб'єктів.

Приватизація — передача прав власності на державні активи приватним підприємствам.

Приватні вигоди від освіти — додаткові доходи та негрошові вигоди (статус, умови праці та ін.), які отримує працівник із зростанням рівня власної освіченості.

Примусова модель медичного забезпечення — реалізується на основі загального обов'язкового державного медичного страхування громадян країни.

Природна монополія — підприємство, що єдине функціонує в певній галузі, використовуючи ефект масштабу.

Проблема «безбiletника» — поведінка споживача суспільних благ, який, зловживаючи їх властивістю неконкурентності в споживанні, уникає плати за користування благами.

Пропорційний податок — податок, що сплачується з результатів господарської діяльності у відсотковому відношенні до їх обсягу.

Проста більшість — найчисельніша група виборців, що підтримує певну альтернативу.

Прямий готівковий трансферт — інструмент соціальної політики, що у формі певної суми коштів передається особам, які отримують можливість розширити споживання.

Р

Раціональний виборець — індивід, який, приймаючи рішення про участь у голосуванні, орієнтується на співвідношення своїх очікуваних вигід і витрат.

Рейтингування — метод зіставлення альтернатив, що базується на присвоєнні кожному з варіантів порядкового або числового показника, який би відображав його важливість; використовується в деяких правилах голосування.

Рівень бідності — частка визнаних бідними осіб у загальній чисельності населення країни.

Ролсіанський підхід до суспільного добробуту — погляд на соціальну справедливість, що пропонує такий розподіл доходів і благ через суспільний сектор, який найбільшою мірою підтримуватиме найменш забезпечених членів соціуму.

С

Солідарна пенсійна система — модель пенсійного забезпечення, за якої виплата пенсій громадянам з відповідним статусом здійснюється за рахунок відрахувань із поточних доходів інших членів суспільства.

Соціальна безпека — стан суспільства, за якого мінімізується вплив соціальних ризиків на рівень і характеристики добробуту окремих його членів.

Соціальна допомога — елемент соціального захисту, спрямований на підтримку добробуту громадян, які опинилися під дією соціального ризику, незалежно від їх трудової діяльності на принципах перерозподілу коштів між поколіннями.

Соціальне страхування — елемент соціального захисту, спрямований на гарантування певного рівня добробуту громадян у разі настання страхового випадку під дією соціального ризику на принципах страхового резервування коштів приватних осіб.

Соціальний захист — сукупність елементів державної політики, спрямованих на протидію соціальним ризикам і забезпечення певного рівня добробуту для кожного члена суспільства.

Соціальні гарантії — мінімальні нормативи добробуту, які гарантують для населення визнаний суспільством рівень споживання.

Соціальні послуги — елемент соціального захисту, призначений для відновлення або підтримання нормальної життєдіяльності соціально вразливих категорій населення, які постраждали від дії соціальних ризиків.

Соціальні ризики — непередбачувані небажані випадки в житті членів суспільства, які тягнуть за собою падіння їх доходів і добробуту.

Специфічний податок — податок, що сплачується з кожної одиниці товару у вигляді фіксованої суми.

Суспільне благо — особливий товар або послуга, які мають властивості неконкурентності в споживанні та невиключеності із нього.

Суспільний вибір — напрям економіки, що за допомогою спеціальної інструментарію вивчає процес прийняття політичних рішень у його зв'язку з економікою.

Суспільний оптимум — стан максимальної задоволеності всіх членів суспільства, до якого воно тяжіє.

Суспільний сектор економіки — сукупність інститутів, що складається з органів державної влади та приватних благодійних організацій, діяльність яких націлена на максимізацію добробуту всіх членів суспільства.

Суспільні вигоди від освіти — зовнішні ефекти, що поширюються на все суспільство від зростання освіченості його окремого члена.

Сфера дії податку — частина надлишку споживача і надлишку виробника, що підпадають під вплив запровадженого податку.

Т

Тендер — конкурсний відбір найкращого із запропонованих способу виробництва суспільного блага на попередньо сформульованими до нього вимогами.

Теорема децентралізації — стверджує, що місцева адміністрація спроможна краще задовольняти попит населення на локальні суспільні блага, ніж це зможе зробити центральний уряд.

Теорія суспільного добробуту — галузь економічної науки, що досліджує умови, за яких стан членів суспільства може бути поліпшений порівняно з вихідним.

Тіньова економіка — частина господарської діяльності в межах національної економіки, яка не фіксується офіційною статистикою.

Тіньова ціна — вартість компаративного блага, яке за своїми характеристиками наближене до проектного і використовується для порівняння.

Транзитивність — порівняльна властивість, що є важливою у виборі з-поміж трьох і більше альтернатив; означає, що коли перший варіант ліпший за другий, а другий — за третій, то перший варіант також є кращим і порівняно з третім.

Трансакційні витрати — особливі витрати, що виникають під час ведення переговорів, укладання контракту та контролю його виконання.

У

Утилітаристський підхід до суспільного добробуту — погляд на соціальну справедливість, що орієнтується на забезпечення рівних стартових позицій для соціальної конкуренції між членами суспільства в умовах збереження майнової нерівності.

Ухилення від оподаткування — протиправна діяльність, пов'язана із приховуванням доходів, що підлягають оподаткуванню, інформації, зловживання пільгами.

Ф

Фільтрація — спосіб протидії асиметричній інформації, що використовується контрагентом, який має меншу кількість інформації, спрямований на прояснення протилежною стороною своїх планів і намірів.

Фіскальна централізація — реорганізація фінансових потоків (податкових надходжень і суспільних видатків) у регіоні країни, внаслідок якої основна їх частина переводиться до державного бюджету.

Функція суспільного добробуту — виражена функціональна залежність суспільного добробуту від показників індивідуального добробуту.

Ц

Цінові субсидії — заходи держави в межах соціальної політики, спрямовані на зниження ціни та розширення доступності соціально важливих благ.

1. *Бланкарт Ш.* Державні фінанси в умовах демократії / Пер. з нім. С. І. Терещенко та О. О. Терещенка; Передмова та наук. редагування В. М. Федосова. — К.: Либідь, 2000. — 654 с.
2. *Варналій З. С.* Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації. Моногр. / ред. З. С. Варналій. — 2006.
3. Двигатели процесса. Как работают украинские лоббисты // Ж-л «Корреспондент». — № 3 от 28 января 2011 г.
4. *Дейнека О. В.* Взаємозв'язок масштабів та ефективності функціонування державного сектору економіки / О. В. Дейнека // Актуальні проблеми економіки. — 2009. — № 9.
5. *Длугопольський О. В.* Теорія економіки державного сектора: Навч. посіб. — К.: ВД «Професіонал», 2007. — 592 с.
6. *Длугопольський О. В.* Концептуальні засади функціонування державного сектору у глобалізованій економіці / О. В. Длугопольський // Фінанси України. — 2008. — № 4.
7. *Куэйрос Ц.* Семинар по инструментам государственно-частного партнерства (ГЧП) в строительстве дорог и магистралей / Всемирный Банк, Киев, Украина, 12—13 апреля 2011 г. / Режим доступа: http://siteresources.worldbank.org/INTTRANSPORT/Resources/336291-1304446506690/NumExercise_FinModels_CQueiroz_April2011_r.pdf
8. *Лібанова Е., Палій О.* Ринок праці та соціальний захист: Навч. посіб. із соц. політики. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. — 491 с.
9. *Малий І. Й., Галабурда М. К.* Економіка державного сектора: Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2007. — 280 с.
10. *Малий І. Й., Діба М. І., Галабурда М. К.* Держава і ринок: філософія взаємодії: Монографія. — К.: КНЕУ, 2005.
11. *Манків, Грегори Н.* Макроекономіка / Пер. з англ.; Наук. ред. пер. С. Панчишина. — К.: Основи, 2000. — 588 с.
12. *Наливайко А. П.* Мікроекономіка: підручник / [А. П. Наливайко, Л. А. Азьмук, П. Г. Банщиков та ін.]. — К.: КНЕУ, 2011. — 446 с.
13. *Нуреев, Р. М.* Теория общественного выбора. Курс лекций [Текст]: учеб. пособ. для вузов / Р. М. Нуреев; Гос. ун-т — Высшая школа экономики. — М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. — 531 с.
14. *Одинцова М. И.* Институциональная экономика: учеб. пособ. для вузов. — М.: ГУ ВШЭ, 2009. — 396 с.
15. *Радіонова І. Ф.* Макроекономіка-2: навч. посіб. / І. Ф. Радіонова, Т. В. Бурлай, Є. В. Алімпієв. — К.: КНЕУ, 2009. — 423 с.

16. *Райт Г.* Державне управління / Перекл. з англ. В. Івашка, О. Коваленка, С. Соколик. — К.: Основи, 1994. — 190 с.
17. *Ролз, Джон.* Теорія справедливості / Пер. з англ. О. Мокровольський. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. — 822 с.
18. *Роуз-Екерман Сьюзен.* Корупція та урядування. Причини, наслідки та зміни / Пер. з англ. С. Кокізюк, Р. Ткачук. — К.: К.І.С., 2004. — Х, 296 с.
19. Словник сучасної економіки МАКМІЛЛАН / Пер. з англ. — К.: АртЕк, 2000. — 640 с.
20. Соціологічне опитування на тему «Налоги: платити чи не платити?» / Київський інститут проблем управління імені Горшеніна / 23.06.2010 / Режим доступу http://institute.gorshenin.ua/news/145_Nalogi_platit_ili_ne_platit.html
21. *Стиглиц Дж. Ю.* Економіка державного сектора / Пер. с англ. — М.: Изд-во МГУ: ИНФРА-М, 1997. — 720 с.
22. *Сэндлер Тодд.* Економічні концепції для суспільних наук / Пер. с англ. — М.: Весь мир, 2009. — 376 с.
23. *Тодаро М. П.* Економічне розв'язання: Учебник / Пер. с англ. Под ред. С. М. Яковлева, Л. З. Зевина. — М.: Економічний факультет МГУ, ЮНІТИ, 1997. — 671 с.
24. *Філюк Г. М.* Конкуренція і монополія в епоху глобалізації: Монографія. — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. — 404 с.
25. *Франк Р. Х.* Мікроекономіка і поведінка. — М.: ИНФРА-М, 2000. — XVI, 696 с.
26. *Хэзлитт Г.* Типичні помилки державного регулювання економіки. — М.: Срібні нити, 2000. — 160 с.
27. *Чистов С. М., Никифоров А. Є., Куценко Т. Ф., Тормоса Ю. Г., Стеценко Т. О.* Державне регулювання економіки. — К.: КНЕУ, 2004. — 441с.
28. *Шашина, М. В.* Управління державним сектором економіки України в сучасних умовах / М. В. Шашина // Економіка та держава. — 2009. — № 1.
29. *Якобсон Л. И.* Государственный сектор экономики: экономическая теория и политика: Учеб. для вузов. — М.: ГУ ВШЭ, 2000. — 367 с.
30. *Allingham, M. G. and Sandmo, A. (1972)* 'Income Tax Evasion: A Theoretical Analysis', *Journal of Public Economics*, 1, pp. 328—38.
31. *Buchanan, J. M. and Tullock, G. (1965)* *The Calculus of Consent*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
32. *Connolly, S. and Munro A. (1999)* *Economics of the Public Sector*. Prentice Hall Europe.
33. *Cullis, J. and Jones, P. (2009)* *Public Finance and Public Choice: Analytical Perspectives*, 3th edn. Oxford: Oxford University Press.
34. *Harberger, A. C. (1974)* *Taxation and Welfare*, Boston, Little, Brown.

35. *Hindriks, J. and Myles G. D.* (2006) *Intermediate Public Economics*. Cambridge, MA, USA: MIT Press.
36. *Mueller, D. C.* (2003) *Public Choice III*. Cambridge: Cambridge University Press.
37. *Musgrave, R. A. and Musgrave, P. B.* (1989) *Public Finance in Theory and Practice*, 5th edn. New York: McGraw-Hill.
38. *Psacharopoulos, G. and Patrinos, H. A.* (2002) *Returns to Investment in Education*. The World Bank, Latin America and Caribbean Region, Education Sector Unit.
39. *Robbins, D.* (2005) *Handbook of Public Sector Economics*. Boca Raton, FL: Taylor and Francis Group, LLC.
40. *Schneider, F., Buehn, A. and Montenegro, C. E.* (2010) *Shadow Economies All over the World*. The World Bank, Development Research Group.
41. The World Bank Data [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://data.worldbank.org/indicator/EN.ATM.CO2E.PC>

Навчальне видання

**ЄФРЕМОВ Дмитро Петрович
ФЕДІРКО Наталія Вікторівна**

ЕКОНОМІКА СУСПІЛЬНОГО СЕКТОРУ

Навчальний посібник

Редактор *Ю. Пригорницький*
Художник обкладинки *Т. Зябліцева*
Коректор *Л. Гримальська*
Верстка *М. Віннік*

Підписано до друку 26.09.14. Формат 60×84/16. Папір офсет. № 1.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 20,45.
Обл.-вид. 23,28 арк. Наклад 300 пр. Зам. № 13-4756

Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
03680, м. Київ, проспект Перемоги, 54/1

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, № 235 від 07.11.2000)

Тел./факс (044) 537-61-41; тел. (044) 537-61-44
E-mail: publish@kneu.kiev.ua